

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Μεταπτυχιακό δίπλωμα ειδίκευσης

Το γυναικείο περιοδικό *Ευρυδίκη* (1870-1873)

Προσπάθεια έκφρασης και διαμόρφωσης
γυναικείας συλλογικής συνείδησης στο β΄ μισό του 19^{ου} αι.

Μαίρη Γριβέα
Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας
Ρέθυμνο
2001

Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

<i>ΤΙΤΛΟΣ</i>	«Ευρυδίκη»
<i>ΥΠΟΤΙΤΛΟΣ</i>	«Γυναικεία Εβδομαδιαία Επιθεώρησις» Από Α/3 (5-12-1870), ο υπότιτλος: «Γυναικεία Εβδομαδιαία Επιθεώρησις Μετά σχεδίων εργοχείρων». Από Γ/1 (8-3-1873), ο υπότιτλος: «Επιθεώρησις. Εκδιδόμενη δις του μηνός»
<i>ΕΠΙΓΡΑΦΗ</i>	Από Γ/1 (8-3-1873): «Πατρίς. Παιδεία. Οικογένεια».
<i>ΕΚΔΟΤΗΣ</i>	Αιμιλία Κτενά Λεοντιάς
<i>ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ</i>	Από Α/9 (15-1-1871) διευθυντής: Κ. Θ. Κτενάς. Από Γ/1 (8-3-1873) διευθύντρια: Αιμιλία Κτενά Λεοντιάς.
<i>ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ</i>	Κωνσταντινούπολη
<i>ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ</i>	«Τύποις Κ. Πληθωνίδου» Από Α/20 (14-4-1871): «Τύποις Α. Ζελιτζ». Στα τεύχη του Β' και Γ' έτους δεν αναγράφεται το τυπογραφείο.
<i>ΔΙΑΡΚΕΙΑ</i>	Α' έτος: 21.11.1870 - 24.3.1871 και 14.4.1871 - 30.10.1871 Β' έτος: 15.1.1872 - 20.10.1872 Γ' έτος: 8.3.1873 - 30.5.1873

ΣΧΗΜΑ

8°

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ετήσια

Εν Κωνσταντινουπόλει: 6 αργυρά μετζίτια

Εν τω εξωτερικώ: 7 αργυρά μετζίτια

Εξάμηνος:

Εν Κωνσταντινουπόλει: 3 αργυρά μετζίτια

Εν τω εξωτερικώ: 3 1/2 αργυρά μετζίτια

Τρίμηνος

Εν Κωνσταντινουπόλει: 1 1/2 αργυρά μετζίτια

Από Α/20 – Α/39: τιμή εκάστου φύλλου 2 1/2

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ

Βιβλιοθήκη της Βουλής.

Βιβλιοθήκη Ε.Λ.Ι.Α.

Βιβλιοθήκη Πανεπιστήμιου Κρήτης
(μικροφίλμ και φωτοτυπία).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι το βραχύβιο¹ γυναικείο περιοδικό *Ευρυδίκη*, που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη από την Αιμιλία Κτενά Λεοντιάδα. Η *Ευρυδίκη* αρχικά εβδομαδιαία και ολιγοσέλιδη (21.11.1870--24.3.1871), στην συνέχεια πενθήμερη (14.4.1871--30.10.1871) και μετά δεκαπενθήμερη με αυξημένο αριθμό σελίδων (15.1.1872--20.10.1872, 8.3.1873--30.5.1873) ολοκλήρωσε τη δημοσιογραφική της πορεία αφού συμπλήρωσε τον αριθμό των 76 τευχών.

Αν και η έκδοση ενός περιοδικού είναι ένα αυτόνομο γεγονός, ωστόσο η μελέτη του δεν μπορεί να αυτονομηθεί από την εποχή του. Κάθε περιοδικό έντυπο έχει την ατομική του ιστορία, τα ιδιαίτερα εκείνα χαρακτηριστικά που συνιστούν την ταυτότητά του. Ο λόγος που αρθρώνεται μέσα από τις σελίδες του εκφράζει και διαμορφώνει τάσεις. Ωστόσο, δεν είναι δυνατή η αξιολόγηση αυτού του λόγου αν δεν συσχετισθεί με τα δεδομένα του καιρού του. Κάθε περιοδικό συνδιαλέγεται και ταυτόχρονα συγκρούεται με τα κοινωνικά και πνευματικά συμφραζόμενα της εποχής. Ο στόχος λοιπόν μιας εργασίας που φιλοδοξεί να προσεγγίσει και να παρουσιάσει ένα έντυπο, όπως την *Ευρυδίκη*, είναι διττός: πρώτον, οφείλει να αναδείξει την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του περιοδικού και δεύτερον, να εκλάβει την πορεία του ως μέρος μιας ευρύτερης πνευματικής και κοινωνικής δράσης. Μόνο μέσα από μια τέτοια θεώρηση θα εκτιμηθεί η προσφορά του υπό εξέταση εντύπου. Ο διπλός, αλλά και συνάμα ενιαίος, αυτός στόχος γίνεται αντιληπτός και από τον τίτλο της παρούσας εργασίας: «Το γυναικείο περιοδικό *Ευρυδίκη* (1870-1873). Προσπάθεια έκφρασης και διαμόρφωσης γυναικείας συλλογικής συνείδησης στο β' μισό του 19^{ου} αι.». Το περιοδικό αποτελεί το αντικείμενο της εργασίας, αλλά ταυτόχρονα είναι αφετηρία για μια ευρύτερη διερεύνηση θεμάτων που το ίδιο θέτει: η γυναίκα και η κοινωνική της «αποστολή», το περιεχόμενο της γυναικείας εκπαίδευσης, η προσπάθεια διαμόρφωσης της συνείδησης του γυναικείου φύλου και η συγκρότηση μιας συλλογικής γυναικείας ταυτότητας στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα.

Η εργασία είναι διαρθρωμένη σε έξι κεφάλαια. Στο πρώτο εξετάζεται το προγραμματικό σημείωμα της εκδότριας της *Ευρυδίκης*, προκειμένου να διερευνηθεί το «στίγμα» του περιοδικού. Στο

¹ Βλ. Χ. Α. Καράογλου, *Το Περιοδικό «Μούσα» (1920-1923). Ζητήματα ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1991, σελ. 18 (υποσ. 1) όπου διευκρινίζεται ότι ο διαχωρισμός σε μακρόβια και βραχύβια περιοδικά είναι ως ένα βαθμό αυθαίρετος. Ωστόσο, ορίζεται ως μακρόβιο περιοδικό εκείνο, που συμπληρώνει τουλάχιστον δέκα χρόνια κυκλοφορίας.

δεύτερο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστεί το πνευματικό κλίμα της Κωνσταντινούπολης, ενώ στο τρίτο εξετάζονται οι εκδοτικές συνθήκες και η κυκλοφορία του εντύπου. Στο τέταρτο επιχειρείται η φυσική περιγραφή της *Ευρυδίκης* έτσι, ώστε να αξιολογηθεί η ποιότητα της τυπογραφικής εργασίας και η αισθητική της έκδοσης. Στο πέμπτο κεφάλαιο προσκομίζονται στοιχεία για τη ζωή και το έργο του εκδότη και των συνεργατών, ενώ στο έκτο ακολουθεί ποσοτική και ποιοτική ανάλυση των περιεχομένων εντοπίζοντας τις βασικές κατηγορίες της ύλης που πραγματεύονται γυναικεία ζητήματα. Ταυτόχρονα, γίνεται προσπάθεια να διερευνηθεί το επιθυμητό ή και το πραγματικό αναγνωστικό κοινό, γεγονός που είναι ιδιαίτερα δύσκολο, αφού τα στοιχεία που προσφέρονται στο ίδιο το έντυπο είναι περιορισμένα. Στο Επίμετρο που ακολουθεί παρουσιάζονται δύο πίνακες: 1) τα περιεχόμενα της *Ευρυδίκης* κατά τεύχη και 2) οι συνεργάτες του περιοδικού.

α. Το Πρόγραμμα της «Ευρυδίκης»

Όπως η πλειονότητα των περιοδικών, έτσι και το υπό εξέταση έντυπο εγκαινιάζει την εκδοτική του παρουσία με τη δημοσίευση ενός προγραμματικού σημειώματος.² Σε αυτό παρατίθενται οι λόγοι που οδήγησαν στην απόφαση της έκδοσης ενός τέτοιου εντύπου, ανακοινώνονται οι προθέσεις της εκδοτικής ομάδας και συνάμα αναδεικνύονται οι ανάγκες, τις οποίες επιχειρεί να «καλύψει» η *Ευρυδίκη*. Η διάκριση ενός περιοδικού τόσο από τα σύγχρονα όσο και από τα ομοειδή του έντυπα έχει βαρύνουσα σημασία, γιατί έτσι αποκαλύπτεται ο ιδιαίτερος χώρος της επιδιωκόμενης ή και της πραγματικής του κυκλοφορίας. Αφτηρία για μια τέτοια διάκριση αποτελεί η προγραμματική διακήρυξη της διεύθυνσης του περιοδικού προς τις «ομογενείς της Ανατολής» (οι υπογραμμίσεις δικές μου):

«Ο λόθος –ο διακαής, ο διάπυρος- της *Ευρυδίκης* ταύτης εστιν εις σκοπός, μία αρχή, μία ιδέα, η ανάπτυξις, η πρόοδος, η αναγέννησις των εν τη Ανατολή αδελφών αυτής εν πνεύματι, εν διανοία, δια του Ορθοδοξούντος Ελληνισμού, υπέρ του εθνικού μεγαλείου, υπέρ των μετ' αφοσιώσεως εργαθήσεται. Χάριν του ιερού σκοπού, της εθνοφελούς ταύτης ιδέας, η *Ευρυδίκη*, μακράν πάντη των Πολιτικών διατελούσα, επιδοθήσεται ψυχή τε καρδιά όπως εκμελετήσας αρχάς της αποστολής της γυναικός, εκσπουδάση την οικογένειαν, ανερευνήση την ηθικήν και φυσικήν αγωγήν, παρατηρήση την οικιακήν οικονομίαν, συμβουλευθή την υγιεινήν, επιθεωρήση την εν γένει Δημοσίαν αυτής εκπαίδευσιν, εξετάση την ιστορίαν αυτής, ανιχνεύση απανταχού ήθη αυτής και έθιμα, μελετήση τους βίους και το έργο των ενδόξων αυτής θυγατέρων, διερευνήση τα περί αυτής ηθικολογικά και επιστημονικά συγγράμματα και, εν γένει ειπείν, ευλαβώς ό,τι σεμνόν και λυσιτελές εκ του ευανθούς λειμώνος των Μουσών και επιμελώς αποτελούσα ανθηράν και ποκίλην ανθοδέσμην αρχών υγιών και λυσιτελών γνώσεων, προσενέγκη ελληνοπρεπώς ταις φίλαις αυτής Ελληνικαίς οικογενείαις. Ούτως [...] έσται σύγγραμμα, την γυναίκα, ως νεάνίδα, ως σύζυγον, ως μητέρα αφορών και προωρισμένον ίνα, ενισχύον τη εν τέρψει και ωφελεία γυναικείαν οικογενειακήν ανάγνωσιν, παροτρύνη δι' αμίλλης την επίδοσιν του γυναικείου καλάμου προς παραγωγήν έργων λυσιτελών τη εν γένει γυναικεία αδελφότητι. Εργώδες όσω και υψηλόν το έργον της *Ευρυδίκης*, ήτις, και τοι το πνεύμα πρόθυμος, δεν δειλιά να διακηρύξη ότι ως γυνή έστιν ασθενής, έστιν αδύνατος και, ως έχουσα ανάγκην παντοίας χειραγωγήσεως και υποστηρίξεως».³

² Βλ. για τον ρόλο των προγραμματικών δηλώσεων των περιοδικών το άρθρο του Χ. Λ. Καράογλου, *Προγραμματικές δηλώσεις περιοδικών (Πρώτες σκέψεις και εννιά δείγματα)*, στο περ. *Δέντρο*, έτος 8^ο, Περίοδος Τρίτη, τόμος 2^ο, τχ. 25-6, σελ. 23-34.

³ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/1 (21-11-1870) 1-2.

Η προγραμματική δήλωση της *Ευρυδίκης* ξεκινά με την πρόταξη του ισχύοντος εθνικού προβλήματος, το οποίο όμως ξεπερνά κατά πολύ, για να προχωρήσει στη διατύπωση των προθέσεων της. Στόχος της εκδότριας είναι η δημιουργία ενός περιοδικού που απευθύνεται στη γυναίκα, στην σύζυγο και μητέρα, αλλά και σε κάθε νεαρή κοπέλα που ενδέχεται να επωμιστεί τους προαναφερθέντες ρόλους. Μέσω της «τέρψης» και της «ωφέλειας» φιλοδοξεί να ενισχύσει τη «γυναικείαν οικογενειακήν ανάγνωσιν» και κυρίως να παροτρύνει τις εκπροσώπους του γυναικείου φύλου να παρέμβουν με τη *γραφή*.

Η διαμόρφωση μιας πρώτης συνείδησης του φύλου και ενός ρεύματος για τη γυναικεία χειραφέτηση συμπίπτει στην Ελλάδα, όπως και στις περισσότερες χώρες της Δύσης, με την ανάπτυξη της συγγραφικής δραστηριότητας και ειδικότερα με την εμφάνιση του γυναικείου τύπου. Πολύ πριν διατυπωθούν οι διεκδικήσεις για την ισότητα και αποτελέσουν αντικείμενο συσπείρωσης φεμινιστικών ρευμάτων, η γυναικεία *γραφή* αποτέλεσε τον προνομιακό χώρο επεξεργασίας και διερεύνησης μιας αυτόνομης γυναικείας ταυτότητας, που έρχεται να αντιμετωπίσει με δυσπιστία την ιδεολογία της ανδροκεντρικής οργάνωσης της κοινωνίας. Η *γραφή*⁴ -πρακτική «μοναχική» και «ετερόδοξη»,⁵ όχι μόνο γιατί αποσπά τις γυναίκες από τα οικογενειακά καθήκοντα αλλά γιατί οδηγεί στην ενδοσκόπηση, μια διαδικασία που δεν συγκαταλέγεται μέχρι τότε στις γυναικείες ανάγκες- είναι τρόπος αντίστασης. Είναι ίσως το μοναδικό για τα δεδομένα της εποχής όπλο των γυναικών, προκειμένου να ανατραπεί, ή τουλάχιστον να αμβλυνθεί, ο αναγκαστικός τους εγκλεισμός στην οικογενειακή εστία.

Οι εκδότριες των γυναικείων περιοδικών, όπως και στην περίπτωση της *Ευρυδίκης*, διαμορφωμένες σε ένα υψηλό πνευματικά περιβάλλον λόγω της οικογενειακής τους προέλευσης ή της

⁴ Η διείσδυση των γυναικών σε έναν ανδρικό χώρο, όπως ήταν το γράψιμο- θα αποτελέσει το 1896 αφετηρία για τη γνωστή διαμάχη Εμμ. Ροΐδη-γραφοουσών: «Από τας γραφούσας ουδέν άλλο ζητούμεν παρά ν' αποδεικνύονται εξ ίσου έξυπνοι, χαρίεσσαι, ευαίσθητοι ή και πονηραί, φιλοσκώμμονες, κακόγλωσσοι και διασκεδαστικοί όταν γράφωσιν, όσον είναι όταν ομιλώσιν» [Εμμανουήλ Ροΐδης, «Αι γράφουσαι Ελληνίδες» στα *Άπαντα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Φιλολογική Βιβλιοθήκη -Εκδοτική Ερμής, Αθήνα 1978, τ. 5^{ος} (1894-1904), σελ. 127]. Βλ. επίσης Εμμ. Ροΐδης, «Αι απόστολοι της γυναικείας χειραφετήσεως» στα *Άπαντα*, ό. π., σελ. 258-262 όπου αναλύεται το ζήτημα της «γυναικογραφίας», ενώ για την απάντηση της Κ. Παρρέν βλ. στο περ. *Εφημερίς των Κυριών* 442 (Μαΐος 1896) 1-3 και 443 (12 Μαΐου 1896). Η Αγγέλικα Ψαρρά παρουσιάζει αυτήν τη διαμάχη στο άρθρο «Άμα η όρνιθα αρχίσει να λαλή ως πετεινός, σφάζε την αμέσως. (Η διαμάχη Ροΐδη-γραφοουσών), στο περ. *σκούπα* 3 (Δεκ. 1979) 3-13.

⁵ Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της 'γυναικείας φύλης'*, στο περ. *Διαβάζω* 198 (14-9-1988) 7.

εκπαιδευτικής τους δραστηριότητας, δεν μπορούσαν παρά να αντιληφθούν τον προπαγανδιστικό ρόλο του τύπου στη διάδοση νέων ιδεών και νοοτροπιών. Η Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου –παιδαγωγός στο Αρσάκειο και παντρεμένη με τον λόγιο Χριστόφορο Σαμαρτζίδα- όχι μόνο συνεργάζεται τακτικά με τα περιοδικά της Σμύρνης, *Αθηνά* και *Αρμονία*, αλλά ηγείται της έκδοσης του πρώτου γυναικείου εντύπου, της *Κυψέλης*,⁶ που κυκλοφόρησε στην Πόλη το 1845. Στο προλογικό σημείωμα προκρίνεται η σημασία του διαφωτιστικού ρόλου του περιοδικού τύπου: «Η διανοητική ανάπτυξις [...] δεν συνίσταται μόνον εις των σχολείων την εκπαίδευσιν, ήτις καθίσταται δυσδιάδοτος εις όλην την κοινωνίαν υπάρχει [...] σχολείον φωτεινότερον, παγκόσμιον, και τούτο είναι η δημοσιογραφία δι' αυτής διδάσκειται όλος ο κόσμος δια μιας δι' αυτής διαδίδονται εν μια στιγμή εις όλην την γην αι λαμπρότεροι και υγιέστεροι ιδέαι».⁷ Πίσω από μια τέτοια αντίληψη για τη δημοσιογραφία, διαφαίνεται η ιδέα του Διαφωτισμού, σύμφωνα με την οποία τα κοινωνικά δεινά είναι απόρροια της αμάθειας του ανθρώπου. Και η αμάθεια αυτή συνίσταται, όχι μόνο στο χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των γυναικών αλλά κυρίως στον αποκλεισμό τους από τις εξελίξεις της κοινωνίας, έναν αποκλεισμό που προέκυψε από την παγίωση της αντίληψης ότι η γυναίκα είναι «ον φύσει υποδεέστερον». Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι εκδότριες των γυναικείων εντύπων φιλοδοξούν να πετύχουν την αφύπνιση της γυναίκας. Με το λόγο τους, με τη *γραφή* τους διακηρύττουν ότι η υποτιμημένη θέση των γυναικών δεν εδράζεται στις βιολογικές διαφορές των φύλων αλλά είναι προϊόν της κοινωνίας, των συνηθειών, της ανατροφής και των εθνικών νομοθεσιών που δημιούργησαν οι άνδρες. Οι εκπρόσωποι του γυναικείου φύλου –όπως αναφέρεται στο προλογικό σημείωμα του γυναικείου περιοδικού *Θάλεια*,⁸ που εκδίδεται στην Αθήνα το 1867

⁶ Βλ. για την φυσιογνωμία του πρώτου γυναικείου περιοδικού Ελένη Φουρναράκη, *‘Την απεστέρησε της τιμής της ισότητος...’*. Το πρώτο ελληνικό γυναικείο περιοδικό, εφημ. *Κυριακάτικη Αυγή*, «Ενθέματα» αρ. 149 (2 Απριλίου 2000) 30.

⁷ Βλ. Βαρίκα (1988) σελ. 8.

⁸ Περισσότερες πληροφορίες για το περιοδικό *Θάλεια* στο άρθρο της Αγγ. Ψαρρά, *Γυναικεία περιοδικά του 19^{ου} αιώνα*, στο περ. *σκούπα* 2 (Ιούνιος 1979) 3-13. Βλ. επίσης Χαρά Σαρλικιώτη, *Ο γυναικείος τύπος του προηγούμενου αιώνα*, στο περ. *Τότε* 1 (Μαίος 1983) 13-22. Στα προαναφερθέντα άρθρα περιέχονται πληροφορίες για τα γυναικεία περιοδικά που ακολούθησαν χρονικά την έκδοση της *Ευρυδίκης: Η Οικογένεια* (1897-1898) και *Πλειάς* (1899-1900). Κοινά γνώρισμα των δύο εντύπων είναι η «αρχαιομανία, ελληνοπρέπεια, εθνικισμός, αγώνας κατά της πολυτέλειας, κατά του *λεβαντινισμού*, κατά της γυναικείας χειραφέτησης, καμία αναφορά στην ξένη γυναικεία κίνηση και τέλος συρρίκνωση της γυναικείας πάλης σε μια *εθνωφελή* φιλανθρωπική δραστηριότητα» [Ψαρρά, ό.π., σελ. 13]. Ωστόσο, η έκδοση της *Εφημερίδας των Κυριών* το Μάρτιο του 1887 αποτελεί τομή στη γυναικεία δημοσιογραφία. Πρόκειται για το πρώτο έντυπο που αναλύει συστηματικά την κοινωνική θέση των γυναικών και οδηγείται σε συγκεκριμένες διεκδικήσεις. Η

από την Πηνελόπη Λαζαρίδου- συγκροτούν μια από τις λίγες «τάξεις της κοινωνίας» που δε διαθέτουν «τα ίδια όργανα δημοσιεύσεως των ιδεών των και τα μέσα της πνευματικής αυτών και πολιτικής αναπτύξεως».⁹

Ακολουθώντας το παράδειγμα των γυναικείων περιοδικών που προηγήθηκαν χρονικά, η *Ευρυδίκη* θέτει ως στόχο να «παροτρύνη δι' αμίλλης, την επίδοσιν του γυναικείου καλάμου προς παραγωγήν έργων λυσιτελών τη εν γένει γυναικεία αδελφότητι». Αλλά όμως επειδή ο ιδεολογικός προσανατολισμός ενός εντύπου, το «στίγμα» του, προσδιορίζεται κυρίως από τα κείμενα των συνεργατών, αποκτούν ιδιαίτερη αξία τα ακόλουθα: «όταν απανταχού της υψηλίου απλωθή το δίκτυον της γυναικείας δημοσιογραφίας και συσφίγγωσιν οι γυναίκες δια της κοινωνίας των ιδεών, και απαρτίσωσιν ως οι άνδρες έναν κόσμον σκεπτόμενον, κρίνοντα, γράφοντα, σπουδάζοντα, μελετώντα...».¹⁰ Το στοιχείο εκείνο που διαφοροποιεί τα προαναφερθέντα περιοδικά από τα υπόλοιπα που απευθύνονται σε γυναικείο –ή και σε γυναικείο- κοινό¹¹ είναι η προσπάθεια συνειδητοποίησης από μέρους της γυναίκας, ότι η αδικία που υφίσταται εκπηγάει από την ανδροκεντρική δομή της κοινωνίας και όχι από τις βιολογικές της ιδιαιτερότητες. Όπως είναι φανερό από το απόσπασμα του προλογικού σημειώματος που παρατίθεται, γίνεται λόγος για γυναικεία «αδελφότητα». Οι γυναίκες αρχίζουν να αντιλαμβάνονται πως είναι μέλη μιας κοινότητας και αυτή η συνείδηση γεννά την πεποίθηση πως μόνο μέσα από συλλογικά όργανα θα έχουν την ικανότητα να παρέμβουν και να ανατρέψουν την ισχύουσα τάξη πραγμάτων.

Η *Ευρυδίκη* τίθεται στην υπηρεσία των γυναικείων συμφερόντων: «Τις όμως γυνή έγραψε ποτέ κατά των κατηγορών ημών; Τις γυνή έδωσε σημεία υπάρξεως του φύλου ημών; Τις γυνή εγκαυχωμένη άλλως τε επί πολλαίς και ποικίλαις γνώσεσι, ανέλαβε την υπεράσπιση του φύλου της;».¹² Αυτό είναι το κενό που θα προσπαθήσει να «καλύψει» το περιοδικό απευθυνόμενο στις λιγοστές μορφωμένες της εποχής. Βασική προσπάθεια του συγκεκριμένου γυναικείου εντύπου είναι η ανάλυση της φύσης και του προορισμού της γυναίκας και η συσχέτιση αυτής της ανάλυσης

έκδοσή της σηματοδοτεί τη μετάβαση σε μια φεμινιστική συνείδηση. Βλ. σχετικά Αγγέλικα Ψαρρά, *Εφημερίς των Κυριών*, στο περ. σκούπα 1 (Γενάρης 1979) 5-13.

⁹ Βλ. Βαρίκα (1988) σελ 8.

¹⁰ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/2 (30-1-1872) 31 όπου περιέχεται το κείμενο της συνεργάτριας Κ..., *Γυνή γράφουσα*.

¹¹ Βλ. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Α (1790-1900)*, Αθήναι 1957, σελ. 72-5 όπου αναφέρει ότι το 1838 ο Π. Σοφιανόπουλος εκδίδει από την φυλακή την ιδιότυπη εφημερίδα «Ο Σωκράτης των γυναικών και του λαού», η οποία χαρακτηρίζεται ως η «πρώτη φεμινιστική εκδήλωση εις την χώραν μας».

¹² Βλ. *Ευρυδίκη* Α/9 (15-1-1871) 100.

με τη διάδοση και βελτίωση της γυναικείας παιδείας, αίτημα που διαπερνά με ποικίλους θεματικούς και εκφραστικούς τρόπους κάθε τεύχος του περιοδικού. Εξάλλου, κανένα από τα προϋπάρχοντα έντυπα δεν αναφέρεται τόσο εμφατικά και αποκλειστικά στη διεκδίκηση του δικαιώματος της πρόσβασης των γυναικών στο αγαθό της παιδείας, όσο η *Ευρυδίκη*.¹³ Και αν τα προβλήματα οικονομικής δυσπραγίας που συνάντησε και το σύντομο χρονικό διάστημα της ζωής της μαρτυρούν τον πρώιμο χαρακτήρα μιας τέτοιας πρωτοβουλίας, η έκδοσή της αποτελεί ωστόσο «σημείο ύπαρξης του γυναικείου φύλου».¹⁴

Το ερώτημα που ενδεχομένως προκύπτει είναι αν παρατηρείται απόλυτη αντιστοιχία, συνέπεια ανάμεσα στις προγραμματικές δηλώσεις του περιοδικού και στην τελική του πορεία. Συνοπτικά μπορώ να πω πως δεν εντοπίζεται απόκλιση από τις βασικές προεξαγγελίες του εντύπου, στοιχείο που προκύπτει από την ποσοτική και ποιοτική ανάλυση των περιεχομένων. Μικρές ίσως διαφοροποιήσεις από τις δευτερεύουσες προθέσεις της εκδοτικής ομάδας επισημαίνονται στο έκτο κεφάλαιο της εργασίας. Ωστόσο για τη μελέτη της *Ευρυδίκης*, απαιτείται η γνώση του ιστορικού, κοινωνικού και πνευματικού περιβάλλοντος της Κωνσταντινούπολης στο β' μισό του 19^{ου} αι., ώστε να εκτιμηθεί η ενδεχόμενη σημασία της σε σχέση με τα συμφραζόμενα της εποχής.

β. Το πνευματικό κλίμα της Κωνσταντινούπολης

Κάτω από την εποπτεία και την καθοδήγηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, η ελληνική κοινότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατάφερε να πρωτοστατήσει σε γόνιμες οικονομικές, κοινωνικές και πνευματικές δραστηριότητες. Η βίωση της ορθόδοξης πίστης, η προστατευτική παρουσία του Πατριάρχη και η διάδοση της ελληνικής παιδείας είναι παράγοντες μείζονος σημασίας, που συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση και την συντήρηση της ελληνικής εθνικής συνείδησης. Ο Πατριάρχης δεν είναι μόνο «ο θρησκευτικός αρχηγός των ορθοδόξων, αλλά και ο εθνάρχης των σκλαβωμένων».¹⁵ Οι εθνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες του ελληνισμού της Πόλης επηρεάζονταν σε μεγάλο βαθμό από τις επιλογές του εκκλησιαστικού κύκλου. Η θέση όλων

¹³ Βλ. Ψαρρά (Ιούνης 1979) σελ. 5 όπου αναφέρεται ότι σε ένα μόνο τεύχος της *Θάλειας*, από τα οκτώ που σώζονται, περιέχεται άρθρο που πραγματεύεται το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης, *Περί της ανάγκης της σπουδαίας ανατροφής και παιδείσεως του γυναικείου φύλου*.

¹⁴ Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, β' εκδ., Κατάρτι 1996, σελ. 82.

¹⁵ Γιάννης Παπακόστας, *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1980, κεφ. 2, σελ. 28.

των υπηκόων του οθωμανικού κράτους –επομένως και της ελληνικής κοινότητας- βελτιώθηκε αισθητά με τις μεταρρυθμιστικές διατάξεις του Χάτι Χουμαγιούμ¹⁶ του 1856, σύμφωνα με τις οποίες οι μειονότητες απέκτησαν, έστω και θεωρητικά, ίδια δικαιώματα με τους Τούρκους. Ο ελληνισμός μέσα στην πρωτεύουσα του τουρκικού κράτους είχε όχι μόνο τη δυνατότητα να διατηρήσει την εθνική του φυσιογνωμία, αλλά και να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο στην οικονομική και πολιτιστική ζωή της Πόλης και του ευρύτερου χώρου της Ανατολής.

Ο πληθυσμός της Πόλης στη διάρκεια του β' μισού του αιώνα δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια εξαιτίας της έλλειψης αξιόπιστων στατιστικών. Από τη λήξη του Κριμαϊκού Πολέμου ως την Επανάσταση των Νεότουρκων το 1908 πραγματοποιήθηκαν τέσσερις απογραφές (1855, 1882, 1885, 1906), αλλά η απόσταση ανάμεσα στις επίσημες εκτιμήσεις και τα στατιστικά στοιχεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου δεν επέτρεψαν την ακριβή αποτίμηση του αριθμού των Ελλήνων κατοίκων της Πόλης.¹⁷ Σύμφωνα με τις οθωμανικές στατιστικές, το 1885 οι Έλληνες

¹⁶ Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Κωνσταντινούπολη (1856-1908). Η ακμή του Ελληνισμού*, Εκδοτική Αθηνών 1994, σελ. 25-35 όπου παρουσιάζεται το περιεχόμενο των μεταρρυθμιστικών διατάξεων. Το Χάτι-Χουμαγιούμ, ενσωματωμένο στην Συνθήκη των Παρισίων, προέβλεπε ρητά κανόνες που θα καθιέρωναν την εξίσωση των δικαιωμάτων όλων των τμημάτων της οθωμανικής αυτοκρατορίας: μουσουλμάνοι και χριστιανοί θα είχαν ίση πρόσβαση στη διοίκηση και τη δικαιοσύνη, στην εκπαίδευση, ακόμα και στην στρατιωτική ιεραρχία, ίση μεταχείριση στο στράτευμα και εξισωμένες φορολογικές υποχρεώσεις. Τα μεικτά δικαστήρια θα δέχονταν ως έγκυρη τη μαρτυρία Χριστιανών. Όλοι οι υπήκοοι του Σουλτάνου –χωρίς διάκριση φυλής και θρησκείας- θα αποκαλούνταν Οθωμανοί. Η ονομασία αυτή –αφιερωμένη στο παρελθόν αποκλειστικά στους μουσουλμάνους- επιβεβαίωνε την ισότητα ενώπιον του Νόμου και συνεπαγόταν αναγνώριση ίσων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Επίσης, σύμφωνα με τις διατάξεις θα ήταν εφικτή η πρόσληψη των Χριστιανών στη δημόσια διοίκηση, με μόνη αναγκαία προϋπόθεση τη γνώση της τουρκικής γλώσσας, της επίσημης γλώσσας του κράτους. Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης αποδέχτηκαν με χαρά τις μεταρρυθμιστικές διατάξεις. Το ίδιο και το Πατριαρχείο, αν και αντιμετώπισε με περίσκεψη τόσο τη μείωση της πολιτικής του δύναμης όσο και την ενίσχυση του ελέγχου της κεντρικής εξουσίας στις εκκλησίες και τα σχολεία της ορθόδοξης ελληνικής μειονότητας. Ως προς την τήρηση αυτών των διατάξεων εκδηλώθηκαν αντιδράσεις –άμεσες και έμμεσες- ενώ ταυτόχρονα παρατηρήθηκε και αδυναμία της ευρύτερης μάζας των κρατικών οργάνων και του διοικητικού μηχανισμού να ανταποκριθούν στην νέα ισχύουσα τάξη πραγμάτων. Το 1876 η άνοδος του Αβδούλ Χαμίτ Β', φορέα ακραίων συγκεντρωτικών μηχανισμών, αποδυνάμωσε τις μεταρρυθμιστικές τάσεις.

¹⁷ Βλ. Σβολόπουλος (1994) σελ. 38-9 όπου αναφέρεται ότι η διαφορετική εκτίμηση του αριθμού του ελληνικού πληθυσμού από την Οθωμανική διοίκηση και το Οικουμενικό Πατριαρχείο οφείλεται αρχικά στην τάση των μη-μουσουλμάνων να αποφεύγουν την καταχώρησή τους στα δημόσια κατάστιχα, προκειμένου να μην υποστούν τον κεφαλικό φόρο, αλλά και στο γεγονός ότι δεν καταγράφονταν οι Έλληνες που ζούσαν προσωρινά στην Πόλη.

υπολογίζονται σε 152.741, ενώ σε υπόμνημα των ελληνικών συλλόγων το 1878 ανέρχονται σε 287.500. Ο Μανουήλ Γεδεών αναφέρει πως το 1877 η ελληνική κοινότητα αριθμεί 250.000 μέλη. Οι Έλληνες ομογενείς κατοικούσαν σε συμπαγείς συνοικίες: στο Φανάρι, στο αριστοκρατικό Πέραν, στο Γαλατά, στα προάστια της ακτής του Βοσπόρου και της Προποντίδας ως τα Πριγκηπόννησα. Υπήρχαν και μικρότερες συνοικίες που το 1878 έφταναν τις είκοσι επτά, ενώ το 1906 το σύνολο των ενοριών της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινούπολης υπολογίζεται στις τριάντα έξι.¹⁸ Η μεικτή εγκατάσταση των Ελλήνων με Μουσουλμάνους, αλλά και με Εβραίους και Αρμένιους, ήταν επίσης μια πραγματικότητα. Μολονότι ζούσαν σε διαφορετικά τμήματα του ίδιου διαμερίσματος, η επικοινωνία μεταξύ τους ήταν αναπόφευκτη.

Οι Έλληνες της οθωμανικής επικράτειας μέσα από ποικίλες επαγγελματικές ιδιότητες διακρίθηκαν σε όλο το φάσμα της επιστημονικής, εκπαιδευτικής, κοινωνικής, καλλιτεχνικής και οικονομικής αστικής ζωής.¹⁹ Αν και δεν αποτελούσαν την πληθυσμιακή πλειοψηφία, εν τούτοις κατείχαν εξαιρετική θέση στην Οθωμανική κοινότητα και λειτουργούσαν ως φορείς των αθηναϊκών και δυτικοευρωπαϊκών²⁰ ιδεών. Η συμμετοχή του ελληνικού στοιχείου στην οικονομική ζωή του τόπου ήταν τόσο μεγάλη, ώστε διάφορες πηγές αναφέρουν ότι από τις σαράντα ιδιωτικές τράπεζες που λειτουργούσαν οι δώδεκα ανήκαν σε Έλληνες, ενώ από ένα σύνολο τριάντα τεσσάρων χρηματιστών στο Γαλατά οι δέκα οκτώ ήταν επίσης Έλληνες.²¹ Η εφημερίδα *Βυζαντίς* (8 Μαρτίου 1873) μεταφέρει την άποψη του γαλλικού εντύπου *Εφημερίς των Συζητήσεων*, στο οποίο αναφέρεται ότι οι Έλληνες ελέγχουν το εμπόριο από την Κωνσταντινούπολη μέχρι τον Δούναβη και από τον Βόσπορο μέχρι την Τραπεζούντα.²²

Ως προς την εκπαιδευτική κίνηση της Πόλης, ιστορικές πηγές μας πληροφορούν ότι το 1870 υπήρχαν εννέα «Ανώτατα Κεντρικά Εκπαιδευτήρια», ενώ το σύνολο των σχολείων ανερχόταν σε 104 (19 παρθεναγωγεία, 37 αρρένων και 56 αλληλοδιδασκτικά αρρένων) με 9.730 μαθητές, 7.093

¹⁸ Βλ. Παπακόστας (1980) σελ. 28 (υποσ. 5) και 29.

¹⁹ Για τις οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες της ελληνικής αστικής κοινότητας στην Οθωμανική αυτοκρατορία βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο, σελ. 302-313 και 338-377.

²⁰ Βλ. Βασίλης Β. Μούτσογλου, *Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης 1821-1922*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1998, σελ. 147 όπου επισημαίνεται ότι η επαφή της Πόλης με την Ευρώπη έγινε πολύ πιο εύκολη όταν το 1870 ολοκληρώθηκε η επέκταση των ευρωπαϊκών σιδηροδρόμων μέχρι την Κωνσταντινούπολη.

²¹ Βλ. Μούτσογλου (1998) σελ. 148.

²² Βλ. Μούτσογλου (1998) σελ. 142.

αγόρια και 2.639 κορίτσια, (4,25 %) και 245 δασκάλους, από τους οποίους οι 40 ήταν γυναίκες.²³ Στο ποσοστό των μαθητών δεν υπολογίζονται τα 1.000 παιδιά, που σπούδαζαν σε Τούρκικα ή σχολεία άλλων θρησκευτικών δογμάτων. Η αύξηση τόσο του εκπαιδευτικού όσο και του μαθητικού δυναμικού συνεχίστηκε, με αποτέλεσμα το 1877-78 το ποσοστό των μαθητών σχεδόν να διπλασιαστεί (8,83 %).²⁴ Η σταδιακή αύξηση του αριθμού των σχολείων, που υπαγορευόταν από την έφεση του Ελληνισμού της Πόλης για τα γράμματα, μπόρεσε να εκδηλωθεί ελεύθερα μετά τη διατύπωση των μεταρρυθμιστικών διατάξεων του Χάτι Χουμαγιούμ. Η εκπαιδευτική κίνηση απεγκλωβίστηκε από τον έλεγχο της τουρκικής διοίκησης και έτσι λειτουργούσε με περισσότερη ελευθερία κάτω από την γενική εποπτεία της Εκκλησίας.²⁵ Ολόκληρο το εκπαιδευτικό σύστημα ήταν οργανωμένο σε μια ιδιωτική, κοινοτική και εκκλησιαστική βάση.²⁶ Πιο συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των «εθνικών» σχολείων βρισκόταν υπό τη διοίκηση συμβουλίων, τα οποία υποδεικνύονταν από το Πατριαρχείο και εποπτεύονταν άμεσα από τον εκκλησιαστικό φορέα.²⁷ Ακόμα και τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια υπάγονταν στην εξουσία του Πατριαρχείου· το πρόγραμμα των μαθημάτων τους, αν και καταρτιζόταν από την διοίκηση του σχολείου, εν τούτοις χρειαζόταν την τελική έγκριση και επικύρωση της Εκκλησίας. Ως προς τις πηγές χρηματοδότησης, η

²³ Βλ. Παπακώστας (1980) σελ. 30-1. Βλ. επίσης Σβολόπουλος (1994) σελ. 57-8 όπου καταγράφονται τα ελληνικά σχολεία –ανώτερα και κατώτερα- της Πόλης. Αναλυτική καταγραφή των παρθεναγωγείων και των δασκάλων που εργάζονταν σε αυτά περιέχεται στο βιβλίο της Κούλας Ξηραδάκη, *Από τα Αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και Δασκάλες υποδούλου ελληνισμού*, τ. Α', Αθήνα 1972. Στοιχεία για την εκπαιδευτική κατάσταση του υπόδουλου ελληνισμού στο Οθωμανικό κράτος περιέχονται στο: Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, σελ. 250-258.

²⁴ Βλ. Παπακώστας (1980) σελ. 30-1.

²⁵ Βλ. Παπακώστας (1980) σελ. 31.

²⁶ Βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση...*(1986) σελ. 250 (υποσ. 2) όπου μεταφέρονται τα λόγια του Γ. Χασιώτη: «Παρατηρητέον δε μόνον ότι εν τη Ανατολή η σύστασις δημοτικών σχολείων κατά το αλληλοδιδασκτικόν σύστημα δεν έχει την ευρύτητα, ην πας φιλογενής επιθυμεί· διότι ενώ εν ελλάδι η ελληνική Κυβέρνησις ανέλαβε το σπουδαιότατον καθήκον της δημοσίας παιδείσεως, αυθόρμητος δε των ομογενών ο πλούτος συρρέει προς ενίσχυσιν αυτής, εν Ανατολή αι κοινότητες, ή ο κοινός έρανος και η ποια συνδρομή παντός δημότου συντελούσι κατά τα μέσα, α δύνανται να διαθέσωσι, προς ίδρυσιν και διατήρησιν δημοτικών σχολείων. Εντεϋθεν εκτός των πόλεων, των κωμών και τινων επισήμων χωρίων τα λοιπά ή και νυν έτι διατελούσιν υπό την επήρειαν των κοινών σχολείων ή παντελώς στερούνται και τοιούτων» [Γ. Χασιώτης, «Η παρ' ημίν Δημοτική παιδευσις από της Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι και σήμερα» στο περ. *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. Η', 1873-4, σελ. 116].

²⁷ Βλ. Γεδεών, Μανουήλ, *Αποσημειώματα χρονογράφου 1800-1913*, Τύποις 'Φοινικός', Εν Αθήναις 1932, σελ. 168.

διαχειριστική συμβολή των εποπτικών και διοικητικών φορέων κρίθηκε ανεπαρκής ως προς την προσπάθεια κάλυψης των αναγκών ενός εκτεταμένου εκπαιδευτικού δικτύου, με αποτέλεσμα να αποδειχθεί σωτήρια η οικονομική συνδρομή των Ελλήνων τραπεζιτών και εμπόρων ή άλλων εύπορων μελών από τον ευρύτερο χώρο της Ελληνικής Διασποράς.²⁸

Η ευρύτητα και το περιεχόμενο των πνευματικών ενδιαφερόντων και των πολιτιστικών δραστηριοτήτων της ελληνικής κοινότητας αναδίνεται και μέσα από την παρουσία οργανωμένων σωματείων: Αδελφάτα,²⁹ Σύλλογοι και Λέσχες.³⁰ Η ενεργοποίηση της μακραιώνης παράδοσης των συντεχνιών υπό το καθεστώς της τουρκικής κυριαρχίας, οι οικονομικές και πολιτικές αλλαγές - απόρροια των μεταρρυθμιστικών διατάξεων του 1856- αλλά και η ανοχή των οθωμανικών αρχών³¹

²⁸ Βλ. Σβολόπουλος (1994) σελ. 58-60 και Παπακόστας (1980) σελ. 30 (υποσ. 2). Οι περιπτώσεις των Ζαρίφη, Ζάππα, Ζωγράφου, Στεφάνοβικ είναι ενδεικτικές. Με τις δωρεές των δύο πρώτων ιδρύθηκαν τα παρθεναγωγεία «Παλλάς» και «Ζάππειον», ενώ με τη χρηματοδότηση του τρίτου αναγέρθηκε το 1896 το νέο κτίριο της «Θεολογικής Σχολής Χάλκης». Η Ξηραδάκη [(1972) τ. Α' σελ. 65] αναφέρει τα ακόλουθα: «Η Παλλάς ενώ σαν ίδρυμα εξεπλήρωνε θαυμάσια τον προορισμό του [...] σαν επιχείρηση δεν πήγαινε καλά, κάθε χρόνο παρουσίαζε έλλειμμα που το εκάλυπταν με δωρεές οι πλούσιοι ομογενείς. Π.χ. το έλλειμμα του 1882 το εκάλυψαν οι σύμβουλοι Χρ. Οδ. Νεγρεπόντης, Ν. Ζαρίφης, [...] Το έλλειμμα του 1883 το κάλυψε ο Ζωγράφος στέλνοντας από το Παρίσι 10.000 φράγκα εις μνήμη της μητέρας του και ο Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου κ. Α. Ε. (;) πρόσφερε 300 λίρες τούρκικες». Ο Γεδεών [*Μνεία των προ εμού: 1800-1863-1913*, 'Τα Χρονικά', Εν Αθήναις 1932, σελ. 350] παρατηρεί πως υπήρχαν χρηματοδοτήσεις ιδρυμάτων και από τούρκικους οργανισμούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η οικονομική βοήθεια της «Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τραπεζής» και της «Γενικής Εταιρείας του Οθωμανικού Κράτους» προς τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο.

²⁹ Τα αδελφάτα [Σβολόπουλος (1994) σελ. 84] θα ήταν δυνατό να θεωρηθούν ως «παραλλαγή του θεσμού των συντεχνιών». Η εμφάνισή τους χρονολογείται ήδη από τον 18^ο αι. Ο σκοπός της σύστασής τους και της λειτουργίας τους ήταν κατά κανόνα αγαθοεργός, ενώ η συγκρότησή τους γινόταν συνήθως σε τοπική, συνοικιακή ή ενοριακή βάση με την συμμετοχή εκπροσώπων λαϊκών κυρίως τάξεων. Από τα πρώτα αδελφάτα ο Γεδεών αναφέρει αυτό του Αγ. Ιωάννου του Ελεήμονος (έτος ίδρυσης 1813 ή 1814) στην Χρυσούπολη, του Αγ. Χαραλάμπους στο Φανάρι (1806), του Αγ. Νικολάου στα Ψωμαθεία, της Μεταμόρφωσης (1803) στον ναό του Αγ. Κων/νου και του Αγ. Νικολάου στο Νιχώρι, που ήταν αδελφάτο των καϊκτσίδων (1814-15). Ως αρχαιότατο αδελφάτο θεωρείται από τον Γεδεών αυτό των κηπουρών που λειτουργούσε από το 1772 [Μούτσογλου (1998) σελ. 148].

³⁰ Βλ. Σβολόπουλος (1994) σελ. 84-89 όπου περιγράφεται αναλυτικά η δράση των σωματείων.

³¹ Η Οθωμανική κυβέρνηση, αν και δεν παρενέβαλε συνήθως εμπόδια στην κοινωφελή δράση των συλλόγων, ωστόσο δεν έδινε επίσημες άδειες. Μοναδική εξαίρεση η «Μικρά Ασία» στο Φανάρι, η οποία κατάφερε τελικά την έκδοση υπερ αυτής αυτοκρατορικού διατάγματος που επεκύρωνε την ίδρυσή της [Μούτσογλου (1998) σελ. 152-3]. Ο φόβος της Πύλης ήταν ότι η σωματειακή αυτή πρακτική θα μπορούσε να επεκταθεί και

αποτελέσαν τους βασικούς παράγοντες που οδήγησαν στην σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων. Οι προαναφερθέντες φορείς ανέπτυξαν αξιόλογη δραστηριότητα και συνέβαλαν καθοριστικά στην παιδευτική καλλιέργεια του ελληνικού κοινού. Με τις βιβλιοθήκες, τα αναγνωστήρια και τα δημόσια μαθήματά τους είχαν μετατραπεί σε πνευματικά εντευκτήρια.³² Το 1873 –σύμφωνα με τα στοιχεία του Γ. Χασιώτη- τα σωματεία αριθμούνται 25 σε μια εποχή που στην Αθήνα δεν ξεπερνούσαν τα 7, ενώ μια γενική αποτίμηση ανεβάζει το σύνολό τους στην περίοδο 1861-1922 στο ποσό των 162.³³ Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα συλλόγου με στόχο την προαγωγή των τεχνών, των γραμμάτων και των επιστημών ήταν «ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος» (1861-1922).³⁴ Η πολιτιστική και επιστημονική του δράση συνίστατο στην συγκρότηση επιμέρους επιτροπών, στην προκήρυξη διαγωνισμών, σε επιστημονικές ανακοινώσεις και διαλέξεις, στην έκδοση έργων και σε διάφορες άλλες μορφωτικές κινήσεις που σηματοδοτούσαν το πνευματικό κλίμα της Πόλης χαρίζοντάς του ευρωπαϊκή φήμη.³⁵

Η ζωογόνος παρουσία του θεάτρου έρχεται να συμπληρώσει την εικόνα της έντονης πολιτιστικής ζωής του τόπου. Πολλές παραστάσεις θεατρικών έργων εναλλασσόμενου ρεπερτορίου, που παίχτηκαν από ερασιτεχνικούς ή επαγγελματικούς θιάσους, σημάδεψαν τη ζωή της οθωμανικής πρωτεύουσας στην ευρύτερη χρονική περίοδο της δεύτερης πεντηκονταετίας του 19^{ου} αιώνα. Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης κατάφεραν αξιοποιώντας στοιχεία από αθηναϊκούς, γαλλικούς και ιταλικούς θιάσους που επισκέπτονταν το Πέραν να δημιουργήσουν αυτόνομη θεατρική παράδοση.³⁶ Είχαν άλλωστε διαμορφωθεί κατάλληλα διάφοροι χώροι, όπως ήταν το θέατρο

σε άλλες εθνικές ομάδες, κυρίως στους Αρμένιους [Σβολόπουλος (1994) σελ. 92]. Ο Μ. Γεδεών [*Μνεία*, σελ. 351] αναφέρει επεισόδιο που του συνέβη το 1891, όταν του ζητήθηκε να μην παραδώσει δημόσιο μάθημα στα Ψωμαθεία, στη «Λέσχη των Φιλομούσων».

³² Βλ. Μούτσογλου (1998) σελ. 152.

³³ Βλ. Παπακόστας (1980) σελ. 32 και Σβολόπουλος (1994) σελ. 86.

³⁴ Βλ. για την ίδρυση και τη δράση του Συλλόγου: Οδ. Ιάλεμος, *Η ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου και της επιδράσεως αυτού*, στο περ. ΕΦΣΚ 12 (1877-78) 6-19 -- Τατιάνα Σταύρου, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Το Υπουργείον Παιδείας του αλύτρωτου αλλητισμού*, (χ.ε.), Αθήνα 1967, σελ. 13 -- Μούτσογλου (1998) σελ. 150-1. Βλ. επίσης τα άρθρα που περιέχονται στο περ. ΕΦΣΚ 18 (1883-4) 108-9 και 25 (1893-4) 169 κ. ε.

³⁵ Βλ. Παπακόστας (1980) σελ. 33 (υποσ. 1-4) όπου αναφέρονται συνοπτικά διάφορες πτυχές της επιμορφωτικής δράσης του Συλλόγου.

³⁶ Βλ. για την θεατρική κίνηση της Πόλης Χρ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19^ο αι.*, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα 1994.

«Βέρδη», των «Μνηματακίων», της «Χαλκηδόνας».³⁷ Μέσα από μια πλατιά λαϊκή συμμετοχή στα θεατρικά δρώμενα, θα αναπηδήσουν ερασιτεχνικοί θίασοι αλλά και σημαίνοντες θεατρικοί συγγραφείς (Αλ. Ραγκαβής, Αλ. Ζωηρός, Οδυσσέας Δημητράκος, Χριστ. Σαμαρτζίδης, Μιχαήλ Χουρμούζης).³⁸

Ο πολιτιστικός όμως οργανισμός δεν συνοδευόταν από ανάλογη λογοτεχνική παρουσία. Ο Ν. Βασιλειάδης –στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει την αργοπορημένη εμφάνιση της λογοτεχνικής δράσης- αναφέρει τα ακόλουθα: «η σημειωθείσα κίνηση των γραμμάτων υψώνει ακόμα περισσότερο τον αρχαϊστικό τύπον» αφού «οι λογιώτατοι εκυνήγουν τας φράσεις και τας λέξεις εις τα κείμενα των αρχαίων κλασικών και των Πατέρων της Εκκλησίας. Περιεφρόνουν κάθε λαϊκήν εκδήλωσιν, κάθε λαϊκήν ψυχήν» και δεν ήταν εφικτό το «παρελθόν, το ποτισμένον με στεγνόν σχολαστικισμόν και με επιδεικτικήν κλασικομανίαν να αναμορφωθή».³⁹ Ο παραδοσιακός σχολαστικισμός και η γλωσσική ακαμψία αποτελούσαν τους κύριους ανασταλτικούς παράγοντες για την ανάπτυξη της τέχνης του λόγου, μιας και η νεοελληνική γραμματεία της Πόλης ήταν, περισσότερο από κάθε άλλη, άρρηκτα συνδεδεμένη με την εκκλησιαστική συγγραφική παραγωγή. Η επικρατούσα σύγχυση περιγράφεται ως εξής από τον Βασιλειάδη: «Οι μαθηταί διδάσκονται την αρχαίαν γλώσσαν, προσπαθούν να γράψουν την καθαρεύουσαν, την οποίαν ειδικώς δεν διδάσκονται και ομιλούν την μητρικήν των δημώδη, την οποίαν έμαθον να περιφρονούν».⁴⁰ Η προσκόλληση στον σχολαστικισμό, στο βυζαντινό και λόγιο πνεύμα παγιώθηκε από το ίδιο το Πατριαρχείο. Τα μέλη της λεγόμενης Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής –ένα είδος Υπουργείου Παιδείας των ομογενών- προέρχονταν από το χώρο του κλήρου και επόπτευαν κάθε εκπαιδευτική κίνηση, ενώ δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις που επενέβαιναν οπουδήποτε εντόπιζαν παρέκκλιση από τις παραδοσιακές αρχές.⁴¹ Η αυστηρή τήρηση των αρχαϊκών

³⁷ Βλ. Παπακώστας (1980) σελ. 64. Στις υποσ. 1-7 της ίδιας σελίδας περιέχονται πληροφορίες για τους θιάσους, τα θέατρα και το ρεπερτόριο, οι οποίες -αν και διευκρινίζεται ότι δεν εξαντλούν το θέμα- ωστόσο προσφέρουν μια ενδεικτική εικόνα.

³⁸ Βλ. Σβολόπουλος (1994) σελ. 63.

³⁹ Βλ. Παπακώστας (1980) σελ. 35 όπου μεταφέρονται τα λόγια του Ν. Βασιλειάδη.

⁴⁰ Βλ. Παπακώστας (1980) σελ. 35.

⁴¹ Βλ. Παπακώστας (1980) σελ. 36 (υποσ. 3-4): Ο Γιαλούρης [*Βιζυηνός*, σελ. 58] αναφέρει πως όταν στα 1898 ο πρόεδρος του Ελλ. Φιλολογικού Συλλόγου διατύπωσε τη γνώμη πως τα εκπαιδευτικά ζητήματα θα έπρεπε να ρυθμίζονται από το Σύλλογο, η Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή αντέδρασε αρνητικά. Στοιχεία για αυτό το ζήτημα περιέχονται στους *Κώδικες* που βρίσκονται στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και ειδικότερα στον υπ' αρ. Γ (1040) σελ. 288.

γλωσσικών κανόνων υπαγορευόταν επίσης από την αντίληψη ότι κάθε στροφή προς το δημοτικισμό συνοδευόταν από τη διατύπωση κατηγοριών για προδοσία και εκσλαβισμό.⁴²

Αντίβαρο σε όλους αυτούς τους ανασταλτικούς παράγοντες που απέτρεπαν την καλλιέργεια της νεοελληνικής λογοτεχνίας στάθηκε ο Φιλολογικός Σύλλογος. Ωστόσο, και η δράση του τελευταίου δεν ήταν η αναμενόμενη. Ο Σύλλογος, ο οποίος απέκτησε «κύρος Ακαδημίας»,⁴³ αν και είχε συστήσει επιτροπές προκειμένου να προαχθούν οι επιστημονικοί κλάδοι της αρχαιολογίας, της κλασικής φιλολογίας, της γλωσσολογίας και της ιατρικής, αρνήθηκε να συγκροτήσει αντίστοιχο τμήμα νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ο Γιαλούρης αποδίδει αυτήν την άρνηση στην ευρύτερη αντίληψη ότι «το μυθιστόρημα και το διήγημα κατασκευάσματα νεώτερο, εΐταν φαίνεται ύποπτο στους λόγιους κύκλους του παλιού Φαναριού».⁴⁴ Ωστόσο, η συνολική προσφορά του Συλλόγου υπήρξε αρκετά ενισχυτική. Οι δημόσιες διαλέξεις συνέβαλαν στην βαθμιαία διεύρυνση των οριζόντων του κοινού και στον ορθό τελικά προσανατολισμό του προς τον χώρο της λογοτεχνίας. Η σταδιακή αλλαγή εκδηλώνεται και με την προκήρυξη διαγωνισμών για την συλλογή γλωσσικού υλικού (Ζωγράφειος Διαγωνισμός) και για την συγγραφή διδακτικών βιβλίων (Καράπανειος Αγών) και θεατρικών έργων.⁴⁵

Ωστόσο, τα προαναφερθέντα στοιχεία συγκροτούν μία μόνο όψη της κοινωνικής ζωής, αυτή «των γνησιωτέρων βυζαντινών».⁴⁶ Παρατηρήθηκε εν τούτοις και μια δεύτερη «ανεπίσημη» πλευρά κοινωνικού και πνευματικού βίου –παράλληλα αναπτυσσόμενη- που υιοθέτησε διαφορετική στάση ως προς τους γλωσσικούς και λογοτεχνικούς προβληματισμούς της εποχής. Εκδηλώσεις αυτού του βίου αποτελούσαν αρχικά οι «εσπερίδες»: πρόκειται για λογοτεχνικές βραδιές, που πραγματοποιούνταν σε ιδιωτικούς χώρους -σαλόνια σπιτιών- και περιελάμβαναν ανάγνωση διηγημάτων και φιλολογικές συζητήσεις.⁴⁷ Πρωτεύοντα ρόλο στο χώρο αυτής της παράλληλα αναπτυσσόμενης παιδευτικής δράσης διαδραμάτισε ο περιοδικός και ημερήσιος τύπος. Οι εφημερίδες και τα περιοδικά συνέβαλαν στην πνευματική διαμόρφωση και καλλιέργεια της

⁴² Βλ. Παπακώστας (1980) σελ. 37.

⁴³ Ο χαρακτηρισμός προέρχεται από το βιβλίο της Τ. Σταύρου, η οποία τον αποδίδει στον Δημ. Βερναρδάκη [Σταύρου (1967) σελ. 177].

⁴⁴ Βλ. Παπακώστας (1980) σελ. 39.

⁴⁵ Βλ. Παπακώστας (1980) σελ. 40.

⁴⁶ Βλ. Παπακώστας (1980) σελ. 40 (υποσ. 11): [Ανωνύμου], *Φιλολογική ημερίς*, σελ. 306.

⁴⁷ Βλ. Παπακώστας (1980) σελ. 41. Βλ. επίσης Γαϊτάνου – Γιαννιού, «Τα φιλολογικά σαλόνια της Κωνσταντινούπολης» στο περ. *Νέα Εστία* 505 (1948) και Σβολόπουλος (1994) σελ. 85.

ελληνικής κοινότητας της Πόλης μέσω της καθιέρωσης μιας ενιαίας ελληνικής γλώσσας, της διάδοσης της επιστήμης λόγω της ευρύτατης δημοσίευσης επιστημονικών άρθρων και τέλος μέσω της εμπλοκής τους σε κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα.

γ. Τα περιοδικά την εποχή της «Ευρυδίκης» - Η κυκλοφορία

Στο β' μισό του 19^{ου} αι. η έκδοση περιοδικών στο Οθωμανικό κράτος δεν ήταν εύκολη διαδικασία. Οι περιοριστικές νομοθετικές διατάξεις –βασισμένες στον Οργανικό Νόμο του 1856- που πλαισιώναν τη λειτουργία του τύπου αλλά και οι παρεμβάσεις της κεντρικής εξουσίας επιδρούσαν ανασταλτικά στην ανάπτυξη της ελεύθερης δημοσιογραφίας.⁴⁸ Ο Ι. Π. Ιωαννίδης αγωνιζόταν δύο χρόνια προκειμένου να αποσπάσει την άδεια για την έκδοση του λογοτεχνικού περιοδικού *Ευτέρπη*, χωρίς τελικά να τα καταφέρει.⁴⁹ Έτσι ανέλαβε την σύνταξη του περιοδικού, για την έκδοση του οποίου ο διευθυντής Ε. Παπαδόπουλος είχε ήδη στα χέρια του σχετική άδεια. Ο Γεδεών παρατηρεί ότι «αι άδειαι εφημερίδων εδίδοντο μετά τινός δυσκολίας, εξαιρουμένων εκείνων, όσοι δια λόγους οιοσδήποτε απήλαιον της ευνοίας ή συμπάθειας υπουργών, τοιούτος ην Ευάγγελος τις Παπαδόπουλος...».⁵⁰ Η δυσκολία εξασφάλισης της απαιτούμενης άδειας πιστοποιείται και από τις θερμές ευχαριστίες προς την οθωμανική διοίκηση που διατυπώνονται στο προλογικό σημείωμα της εκδότριας της *Ευρυδίκης*:

«[...] όφλημα ημών πρώτιστον και απαραίτητον λογιζόμεθα ίνα δημοσία μυρίας τας χάριτας και την **άπειρον** ημών **ευγνωμοσύνην** ανομολογήσωμεν προς την Σ. Αυτοκρατορικήν Κυβέρνησιν, δι' ην αγαθήν ημίν επεδείξατο **ευμένειαν**, επιδαμνιεύσασα υψηλήν Αυτής άδειαν προς έκδοσιν εν τη ευκλειί ταύτη πόλει της *Ευρυδίκης* ταύτης, τεκμηριούσα ουτωςίν ότι, εν τη άκρα Αυτής φιλομουσία, εν ίση μοίρα τίθησι την οπωσδήποτε διανοητικήν πρόοδον **αμφοτέρων των φυλών** παντός αδιακρίτως έθνους και φυλής».⁵¹

⁴⁸ Βλ. Σβολόπουλος (1994) σελ. 64.

⁴⁹ Βλ. Παπακόστας (1980) σελ. 42 όπου διευκρινίζεται ότι αυτή η πληροφορία προέρχεται από τον ίδιο τον εκδότη στο περιοδικό *Κήρυξ ΚΠόλεως* [1 (1-9-1890) 2].

⁵⁰ Βλ. Γεδεών (1932) σελ. 57.

⁵¹ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/1 (21-11-1870) 1.

Ωστόσο παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες, ο ελληνικός τύπος της Κωνσταντινούπολης, περιοδικός και ημερήσιος, γνώρισε μεγάλη άνθηση.⁵² Μια συνολική εκτίμηση των πηγών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στην πρωτεύουσα του Οθωμανικού κράτους εκδίδονταν 13 έντυπα με κυκλοφορία 17-18.000 φύλλα, ενώ στην ευρύτερη διάρκεια του β' μισού του 19^{ου} αι. και των αρχών του 20ου αι. υπολογίζεται ότι ο αριθμός τους έφθασε την εκατοντάδα με σημαντικό όμως το ποσοστό των βραχύβιων περιοδικών.⁵³ Η αξιοσημείωτη ανάπτυξη ήταν οπωσδήποτε συνυφασμένη και με το ευρύ δίκτυο διάδοσης των ελληνικών εντύπων της Πόλης στις επαρχίες της ευρωπαϊκής Τουρκίας, της Ρουμανίας και της νότιας Ρωσίας.⁵⁴

Ο βασικός τρόπος διακίνησης του περιοδικού τύπου σε όλη τη διάρκεια του αιώνα ήταν το σύστημα των συνδρομών, ενώ δευτερευόντως παρατηρήθηκε πώληση μεμονωμένων τευχών σε βιβλιοπωλεία, τυπογραφεία, γραφεία της σύνταξης ή και αλλού.⁵⁵ Η πρωτογενής εξέταση του ίδιου

⁵² Βλ. Σβολόπουλος (1994) σελ. 64 και Μούτσογλου (1998) σελ. 154-157 όπου παρατίθενται οι εφημερίδες που κυκλοφορούσαν: Ο *Ήλιος* (1866), η *Ζεμπούρ*, που κυκλοφόρησε στην τουρκική γλώσσα με ελληνικούς χαρακτήρες –τα λεγόμενα καραμανλίδικα- και στη συνέχεια στην ελληνική ως *Μέλισσα* (1867) με εκδότη τον Ανέστη Ευτυχιάδη, η *Ανατολή* του Ευαγγελινού Μισαηλίδη (1865), *Ο Ανατολικός Αστήρ* (1861) από τους Ιωάννη Φιλαλήθη, Κωνσταντίνο Φωτιάδη και Βασ. Καλλιφρονά κυκλοφορούσε μέχρι το 1891, ενώ μερικά φύλλα μέχρι και το 1894. Η *Ομόνοια* (1862) του Δημ. Κατσελίδη, το περιοδικό *Επτάλοφος* (1863) από τον Ι. Μ. Ραπτάρχη που μετατρέπεται το 1867 σε εφημ. *Κωνσταντινούπολις*. *Ο Νεολόγος* (1869) εκδίδεται από τον Σταύρο Ι. Βουτυρά και είναι η πρώτη εφημερίδα που πωλείται στους δρόμους. Η *Μεταρρύθμιση* (1876) του Βλάση Γαβριηλίδη, *Ο Θεατής* (1870) του Νικ. Δεστουνιάνου, η *Αρμονία* (1864) του Αιμ. Χουρμούζη, ο *Τύπος* του Δ. Πληθωνίδου. *Ο Τηλέγραφος* του Βοσπόρου που πρωτοκυκλοφόρησε το 1843 και μετά από 14 χρόνια ενώθηκε με την *Βυζαντίδα* υπό τον τίτλο *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς* με ιδρυτή τον Κωνστ. Αδοσίδη. Περιοδικά που κυκλοφόρησαν είναι η *Κασταλία* του γιατρού Θεοδ. Ζωράφου, η *Θελξινόη* του Επαμ. Φραγκούδη, η *Περιστέρα* του Βυζαντίου, ο *Φανός της Μεσογείου* του Ιακ. Πιτζιπιού, *Ο Ευαγγελικός Κήρυκας* του Κοντογόνου, *Η Εκκλησιαστική Αλήθεια*, η *Φιλολογική Ηχώ*, η *Κιβωτός και η Εδέμ*, η *Κυψέλη* της Ευφ. Σαμαρτσίδου. Αισθητή ήταν και η παρουσία του σατιρικού τύπου όπως ο *Διογένης* (1869-1871) του Θεοδ. Κασάπη, *Ο Μώμος*, *Ο Κωδωνάτος*, *Ο Πέλεκυς* κ.λ.π.

⁵³ Βλ. Σβολόπουλος (1994) σελ. 64. Το 1870 υπήρχαν στην Πόλη 8 τυπογραφεία και εκδίδονταν 14 εφημερίδες και περιοδικά [*Πίνακες στατιστικοί*, σελ. 61-2].

⁵⁴ Βλ. Σβολόπουλος (1994) σελ. 64.

⁵⁵ Βλ. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα Ελληνικά Οικογενειακά Φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Παράρτημα Αρ. 1, Ιωάννινα 1991, σελ. 238-9 όπου αναφέρεται ότι τα μέρη από όπου μπορούσε κανείς να προμηθευτεί τα τεύχη των περιοδικών ήταν τα ακόλουθα: 1) Τα γραφεία της διεύθυνσης των περιοδικών και τα τυπογραφεία. Σε πολλές περιπτώσεις τα γραφεία με τα τυπογραφεία συστεγάζονταν. Η διάθεση δεμένων τόμων καθώς και η αγορά παλαιών τευχών για την συμπλήρωση σωμάτων εφαρμόζεται ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αι. 2) Τα

του έντυπου υλικού επιβεβαιώνει την υιοθέτηση αυτής της μεθόδου, ενώ η παράλληλη πώληση κατά τεύχος ενδεχομένως προωθούνταν από μικρό αριθμό περιοδικών και είχε συνήθως τοπικό χαρακτήρα.

Η πρόθεση για την έκδοση ενός περιοδικού εκφραζόταν μέσω της δημοσίευσης σχετικής «αγγελίας», στην οποία εμπεριέχονταν πληροφορίες που ενημέρωναν τους μελλοντικούς συνδρομητές ως προς το είδος του αναγγελλόμενου εντύπου, τις προγραμματικές του δηλώσεις, τις προθέσεις της εκδοτικής ομάδας, αλλά και ζητήματα οικονομικής φύσεως όπως η τιμή της συνδρομής. Αυτά τα προεξαγγελτικά κείμενα κυκλοφορούσαν συνήθως σε μονόφυλλα, τα οποία διανέμονταν στους πιθανούς συνδρομητές ή δημοσιεύονταν σε άλλα ημερήσια και περιοδικά έντυπα, που άλλοτε την καταχώριζαν αυτούσια και άλλοτε αξιοποιώντας τις πληροφορίες που παρείχε δεν περιορίζονταν σε μια απλή ανακοίνωση αλλά εκτεινόταν σε συστάσεις ως προς την επικείμενη έκδοση. Η προεξαγγελία κυκλοφορούσε λίγες εβδομάδες ή ακόμα και αρκετούς μήνες πριν από την εμφάνιση του πρώτου τεύχους. Έτσι στο χρονικό διάστημα που μεσολαβούσε, οι ενδιαφερόμενοι είχαν την ευκαιρία να διατυπώσουν την επιθυμία τους να εγγραφούν ως συνδρομητές και να δεσμευτούν –ηθικά και όχι μόνο- με την υπογραφή και την επιστροφή της αγγελίας στους εκδότες. Με αυτόν τον τρόπο, ο εκδότης είχε στη διάθεσή του ορισμένα στοιχεία που τον βοηθούσαν να υπολογίσει κατά προσέγγιση το «χώρο» της επικείμενης κυκλοφορίας του περιοδικού. Στις προγραμματικές δηλώσεις της *Ευρυδίκης* αναφέρεται ότι η εξαγγελία της έκδοσής της είχε ανακοινωθεί ήδη από τον Ιούλιο, ενώ η «έκτοτε εκδηλουμένη των ομογενών αγαθή ευμένεια και εύνους υπέρ της ταχείας αυτής απολαύσεως επιθυμία» ενεθάρρυνε την εκδοτική ομάδα να ολοκληρώσει το δημοσιογραφικό της επίτευγμα «εν τοις κόλποις των Ελληνίδων οικογενειών, απάσας τας ελπίδας ημών εις την φιλόμουσον και πρόθυμον συνδρομήν και προστασίαν αυτών αναθέμεναι».⁵⁶ Το σύστημα των προαναγγελιών είχε υιοθετηθεί και για τις ανανεώσεις των συνδρομητών στο τέλος κάθε έτους ή τόμου:

«Υπό τα πρόθυρα του Β αυτής έτους ευρισκομένης της *Ευρυδίκης* αναγκαίον ενομίσαμεν ίνα εκδώσωμεν αγγελίας, εν αις διαγράφομεν την πορείαν, τας βελτιώσεις και μεταρρυθμίσεις αυτής κατά το Β έτος. Πέμπουσαι προς εκάστην των Συνδρομητριών ημών αγγελίαν, παρακαλούμεν

βιβλιοπωλεία - τα χαρτοπωλεία στα οποία μπορούσε κανείς να αγοράσει τεύχη λιγότερα από εκείνα στα οποία μπορούσε να γραφτεί συνδρομητής. 3) Τα κιάσκια-τα καπνοπωλεία. 4) Οι εφημεριδοπώλες και τα πρακτορεία των εφημερίδων. Η τελευταία ήταν περιορισμένη μέθοδος που αφορούσε ορισμένα περιοδικά, ενώ αντίθετα ήταν η κοινή μέθοδος για τη διάθεση λ.χ. των σατιρικών φύλλων.

⁵⁶ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/1 (21-11-1870) 1.

αυτήν ίνα προ της 30 του προσεχούς Σεπτεμβρίου επιστρέψη ημίν αυτήν, οιονδήποτε και αν η το επ'αυτής αποτέλεσμα [...] Αι αγγελίαί εισίν ηριθμημέναί και ενσφράγιστοι». ⁵⁷

Ο πλέον διαδεδομένος τρόπος προσέλκυσης αναγνωστικού κοινού ήταν η δωρεάν αποστολή του πρώτου ή και του δεύτερου τεύχους σε επιλεγμένο αριθμό ατόμων. Η θεμιτή αυτή επίδειξη του εντύπου συνοδευόταν από την κοινά διατυπωμένη σημείωση ότι «οι δεχόμενοι το πρώτον φύλλον θεωρούνται συνδρομηταί». ⁵⁸ Η εκδοτική ομάδα της *Ευρυδίκης* τηρώντας την παραδοσιακή αυτή μέθοδο απέστειλε δωρεάν τα δύο πρώτα τεύχη, όπως αποκαλύπτεται στην ανακοίνωση που περιέχεται στο οπισθόφυλλο του πρώτου τεύχους (21-11-1870): «Οι δεχθέντες το πρώτον και δεύτερον φυλλάδιον της *Ευρυδίκης* μη επιστρέψαντες αυτά εγκαίρως εις την διεύθυνσιν αυτής θεωρούνται τακτικοί Συνδρομηταί». Οποιαδήποτε αίτηση συνδρομής του περιοδικού αποσταλεί στα γραφεία της διεύθυνσης δεν θα είναι «δεκτή, μη προκαταβαλλομένου του ετησίου αντιτίμου αυτής». Το ποσό της συνδρομής ορίζεται ως εξής: «ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ετησία προπληρωτέα. αργυρά μετζίτια 6. εξάμηνος 3. τρίμηνος 1½. ΕΝ ΤΩ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩ ετησία 7. εξάμηνος 3½». Στο εμπροσθόφυλλο του εικοστού τεύχους (14-4-1871) παρατίθεται ανακοίνωση της συντάκτριας και εκδότριας, στην οποία προεξαγγέλλονται βελτιώσεις ως προς την ποικιλία της ύλης αλλά και καινούριες συνεργασίες. Ωστόσο, η προπληρωμή των συνδρομών –το ποσό των οποίων παραμένει αμετάβλητο, αν και καταργούνται οι τρίμηνες συνδρομές- προβάλλεται ως επιτακτική ανάγκη προκειμένου οι αναγνώστριες να βοηθήσουν «[...] όπως η *Ευρυδίκη* ουκ εις μακράν καταστή εφάμιλλος, σχετικώς της Ανατολής, των ομοίων αυτή Ευρωπαϊκών φύλλων»:

«Απέναντι τοσούτων θυσιών της νεαράς «Ευρυδίκης» εν χώρα, εν η ταπάντα εισίν, ως τοις πας γνωστόν, δυσχερή και δυσκατόρθωτα, αι Κυρίαί συνδρομητριαί αυτής εις ουδεμίαν άλλην υποχρέωσιν υποβάλλονται, ειμή όπως προ της 15 Μαΐου, ότε άρχεται η δευτέρα εξάμηνος περίοδος της «Ευρυδίκης», εξοφλήσωσι την ετησίαν αυτών συνδρομήν. Η ετησία συνδρομή [...] διατηρείται η αυτή. Καταργούνται οι τρίμηνοι συνδρομαί, αι δε εξάμηνοι προπληρώνονται. Ουδεμία αίτησης συνδρομής εκπληρούται, εάν δεν προκαταβληθή το αντίτιμον αυτής». ⁵⁹

⁵⁷ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/43 (18-8-1871) 185.

⁵⁸ Βλ. Καρπόζηλου (1991) σελ. 227 (υποσ. 7) όπου αναφέρεται ότι η δωρεάν αποστολή του πρώτου τεύχους είναι κοινή πρακτική στην Αγγλία ήδη από τον 18^ο αι. Βλ. J. Sutherland, *The Circulation of Newspapers and Literary Periodicals 1700-1730*, στο *The Library* 15 (1934) 124 και William F. Belcher, *The Sale and Distribution of the British Apollo* στον συλλογικό τόμο *Studies in the early English Periodical*, Chaper Hill 1957, σελ. 77.

⁵⁹ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/20 (14-4-1871) 1.

Ένα μείζονος σημασίας πρόβλημα που δυσχέραινε τη λειτουργία της πλειονότητας των περιοδικών ήταν η αδυναμία άμεσης είσπραξης των συνδρομών. Η διεύθυνση δε δίσταζε να διατυπώνει ρητά αλληπάλληλες παρακλήσεις, εκκλήσεις αλλά και ήπιες απειλές, προκειμένου να εξασφαλίσει την καταβολή του απαιτούμενου χρηματικού ποσού. Ανακοινώσεις όπως η ακόλουθη παρατίθενται στο οπισθόφυλλο σχεδόν όλων των τευχών του υπό εξέταση εντύπου: «ΟΡΟΣ ΑΝΑΠΟΦΕΥΚΤΟΣ Αι συνδρομαί ΠΡΟΠΛΗΡΟΝΟΝΤΑΙ».

Στο εικοστό τεύχος ανάμεσα στις ποικίλες μορφικές αλλαγές που παρατηρούνται, έχει ιδιαίτερη αξία η αναγραφή της τιμής «εκάστου φύλλου» σε ευδιάκριτο σημείο της βινιέτας: «Έκαστον φύλλον τιμάται Γρ. 2 ½». Μια τέτοια αναγραφή μαρτυρεί την πρόθεση της διεύθυνσης – ανεξάρτητα από το σύστημα των συνδρομών- να υπάρχει δυνατότητα πώλησης μεμονωμένων τευχών. Ο προσδιορισμός της τιμής κάθε τεύχους εξακολουθεί να αναγράφεται μόνο μέχρι και το τριακοστό ένατο φύλλο (25-7-1871). Ίσως η απόπειρα αυτής της δεύτερης μεθόδου πώλησης του εντύπου να μην απέδωσε το προσδοκώμενο αποτέλεσμα. Ο τρόπος αυτός της διάθεσης των εντύπων εμφανίζεται πιο σταθερά στα μέσα της δεκαετίας 1871-1880 και αφορά κυρίως στην τοπική διακίνηση, ενώ δεν αποκτά ευρεία διάδοση παρά μόνο προς το τέλος του αιώνα. Ωστόσο, ως το 1875 η επικράτηση του συστήματος της συνδρομής φαίνεται πως είναι σχεδόν καθολική. Ενδεικτικό, αν όχι αποδεικτικό στοιχείο, είναι το γεγονός ότι σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις προσδιορίζεται η τιμή του τεύχους, ενώ αντίθετα οι αναφορές στα ποσά των συνδρομών είναι αναλυτικές τόσο ως προς τη γεωγραφική όσο και ως προς την χρονική τους συνάρτηση. Πάντως η σχεδόν αποκλειστική διακίνηση του περιοδικού μέσω των συνδρομών αποτελεί τεκμήριο, προκειμένου να προσδιοριστεί η κοινωνικοοικονομική προέλευση του υποτιθέμενου αναγνωστικού κοινού. Αντίθετα, η δυνατότητα πώλησης μεμονωμένων τευχών σηματοδοτεί την ευρύτερη απήχηση, ή τουλάχιστον την προσπάθεια του εντύπου να διεισδύσει στα οικονομικά ασθενέστερα στρώματα.⁶⁰

Η αναγκαστική αλλά και συνάμα επιθυμητή ευρύτατη γεωγραφική κατανομή του αναγνωστικού κοινού καθιστούσε την απευθείας επικοινωνία των συνδρομητών με τα γραφεία της διεύθυνσης των περιοδικών πολύ συχνά προβληματική. Εμφανίστηκε λοιπόν ως αναγκαιότητα η ύπαρξη ορισμένων προσώπων που θα επωμίζονταν τον ρόλο του μεσάζοντα, του διαμεσολαβητή. Η παρουσία τους θα διευκόλυνε τόσο την εξυπηρέτηση των υπαρχόντων συνδρομητών όσο και την προσέλευση νέων. Έτσι, συστάθηκε ένα δίκτυο ανταποκριτών ή αλλιώς επιστατών, πρακτόρων,

⁶⁰ Βλ. Καρπόζηλου (1991) σελ. 238.

επιτρόπων. Το σύστημα της «ιδιωτικής» αντιπροσώπευσης αποδείχτηκε σε γενικές γραμμές αποδοτικό και ικανοποιητικό, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την σχεδόν καθολική επικράτησή του από το 1870 και έπειτα. Οι ανταποκριτές -άλλοι με αμοιβή και άλλοι αφιλοκερδώς- είχαν επωμιστεί το έργο της εγγραφής των νέων συνδρομητών, της είσπραξης των χρημάτων, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις αναλάμβαναν και τη διανομή των τευχών προκειμένου να εξοικονομηθούν ταχυδρομικά τέλη. Οι πιο συνηθισμένοι τρόποι αμοιβής ήταν είτε η προμήθεια του 10% επί των εισπράξεων –σύστημα που υιοθετήθηκε αρχικά από την *Αποθήκη των Ωφέλιμων και Τερπνών Γνώσεων* το 1847 και από πολλά κατοπινά περιοδικά- είτε η καταβολή ενός σώματος του περιοδικού για κάθε δέκα συνδρομητές που εξασφάλιζε ο ανταποκριτής.⁶¹

Ήδη από το πρώτο τεύχος της *Ευρυδίκης* ανακοινώνονται τα ονόματα των λιγοστών ανταποκριτών από τον ευρύτερο χώρο της Ανατολής:

«Αι συνδρομαί γίνονται εν μεν τη Πρωτεύουσει εν τω Γραφείω της Διευθύνσεως της *Ευρυδίκης* εν Γαλατά [...] Εν Χρυσούπολει παρά τω αξιοτίμω Κυρίω Μηνά Μ(α)πράσογλου. Εν Χαλκηδόνει παρά τω Φαρμακοποιώ Κυρίω Αντωνίω Σταυρίδη. Εν δε τω εξωτερικώ παρά τοις επιφορτισμένοις φίλοις. Πάσα αίτησις αφορώσα την *Ευρυδίκην*, απευθύνεται προς τη Διεύθυνσιν αυτής, απηλλαγμένη ταχυδρομικών τελών, άλλως εστίν απαράδεκτος».⁶²

Στα επόμενα τεύχη σημειώνεται σταδιακή αύξηση του αριθμού τους, στοιχείο που μαρτυρεί την ευρύτερη απήχηση και την άνοδο της κυκλοφορίας του εντύπου. Οι νέοι πράκτορες προέρχονται τόσο από το χώρο της οθωμανικής επικράτειας όσο και από περιοχές του ανεξάρτητου ελληνικού βασιλείου.⁶³ Υπάρχουν επίσης αναφορές σε επιστάτες που βρίσκονται στη Μασσαλία, στο

⁶¹ Βλ. Καρπόζηλου (1991) σελ. 230 και 233.

⁶² Βλ. *Ευρυδίκη* Α/1 (21-11-1870) 12.

⁶³ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/3 (5-12-1870) 36: «Εν Σμύρνη παρά τω Κ. Φ. Α. Σαρίκα, εν Μιτυλήνη παρά τω Κ. Θεμ. Μαρίνω και εν Μολύβω παρά τω Κ. Ζ. Υπανδρευμένω, εν Χίω παρά τω Κ. Α. Καραβά, εν Σάμω παρά τω Κ. Πελ. Λεκάτη, εν Γουργέβω παρά τη Κ. Σ. Σολομωνίδου και αλλαχού παρά τοις επιφορτισμένοις φίλοις» -- Α/9 (15-1-1871) 108: «ΕΝ ΒΑΡΝΗ παρά τω Κ. Ι. Ασπριώτη – ΕΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ παρά τω Κ. Ι. Ογνιάνοβιτζ – ΕΝ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑ παρά τη Κ. Π. Παππαδοπούλου – ΕΝ ΠΡΟΥΣΣΗ παρά τη Κ. Αγλαία Κωνσταντίνου, Διευθύντρια – ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ παρά τω Κ. Β. Παππαζόγλου [...] ΕΝ ΓΙΟΥΡΓΕΒΩ παρά τη Κ. Αικ. Σολομωνίδου» -- Α/20 (14-4-1871) 8 όπου τα ονόματα των ανταποκριτών, ενώ μέχρι τότε τοποθετούνταν κάτω από την επιγραφή «Συνδρομή», τώρα τίθενται κάτω από τον τίτλο «Επιστάται». Στα ονόματα παρατηρούνται ορισμένες προσθέσεις αλλά και μια αλλαγή του πράκτορα της Χίου: « [...] ΕΝ Αθήναις παρά τω κ. Ν. Σαριπόλω, καθηγητή [...] Εν Βώλω παρά τω κ. Κωνστ. Νικολαίδη – Εν Γαλαζίω παρά τω κ. Δακοπούλου, καθηγητή [...] Εν Γυθείω (της Ελλάδος) παρά τω Ν. Θ. Εξαρχάκω – Εν Ιωαννίνους παρά

Βερολίνο και τη Λειψία.⁶⁴ Επίσης, είναι δυνατό τον ρόλο του επιστάτη να τον αναλαμβάνει κάποιο βιβλιοπωλείο.⁶⁵ Θα ήταν ενδιαφέρουσα –στον βαθμό βέβαια που θα ήταν εφικτό ένα τέτοιο εγχείρημα- η ανεύρεση βιογραφικών πληροφοριών για τους ανταποκριτές έτσι, ώστε να προσδιοριστεί η πνευματική, επαγγελματική και κοινωνική τους προέλευση. Σε μερικούς καταλόγους των πρακτόρων, αναγράφεται επιλεκτικά δίπλα από το όνομα η επαγγελματική τους ιδιότητα. Ωστόσο, η συνεργασία ανάμεσα στο περιοδικό και τους ανταποκριτές δεν ήταν πάντα απρόσκοπη. Κύρια αιτία προστριβής ήταν η αργοπορία της αποστολής των εισπράξεων, γεγονός που δυσχέραινε την τακτική κυκλοφορία του περιοδικού.⁶⁶ Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις όπου ορισμένοι πράκτορες καλούνται δημόσια να αποστείλουν το χρηματικό ποσό που κατακρατούν. Η διεύθυνση της *Ευρυδίκης* εκφράζει ρητά τη δυσαρέσκειά της για την συμπεριφορά τους και οδηγείται σε ειρωνικές, επιθετικές και απειλητικές ανακοινώσεις, που δημοσιεύονται στο οπισθόφυλλο των τευχών, με την προσδοκία να τους συνετίσει:

«ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΕΙΣ 773 Η παρουσία αναπόφευκτος / 178 Αναμένομεν οπωσδήποτε απάντησιν και συνέχειαν... / 275 Καλόν είναι να ωρισθώσι τα πράγματα / 450 Η ταχύτερα εκπλήρωσις έσται λίαν ωφέλιμος / 50 Ενεργήθησαν τα δέοντα και εστάλη επιστολή / 33 Το αποτέλεσμα των ενεργειών σας αναμένομεν ίνα ίδωμεν έως πού θα φθάση η... / 150 Τέλος πάντων η σιωπή λυθήσεται».⁶⁷

«Παρακαλούντες πάντες οι εν τω εξωτερικώ συνδρομηταί ή αι επιστασίαι της *Ευρυδίκης* όπως εμβάσωσιν όσον τάχιον ημίν τας συνδρομάς αυτών ε'αν δεν επιθυμώσι να ίδωσι αναστελλομένην την αποστολήν της *Ευρυδίκης*».⁶⁸

τω κ. Κ. Ξανθοπούλου [...] Εν Καλλιπόλει παρά τω κ. Β. Δρουσιάδη—Εν Κρήτη (Χανιά) παρά τω κ. Ν. Μιτζωτάκη – (Ηράκλειον) παρά τω κ. Ν. Σταυράκη Εφέντη—Εν Κυδωνίσι παρά τω κ. Γ. Μακρίδη—Εν Λαρίση παρά τω Ιερολ. Αρχιδιακόνω κ. Δωροθέω Χρηστίδη—Εν Μιτυλήνη παρά τη κ. Σαφώ Λαιλίου [...] Εν Νικομηδεία παρά τω κ. Η. Παπαδοπούλω [...] Εν Φιλιππουπόλει παρά τω κ. Γ. Καλλισθένει -- Εν Χίω παρά τω κ. Δημ. Φ(αι)κιαρογχανίδη».

⁶⁴ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/37 (10-7-1871) 144.

⁶⁵ Βλ. *Ευρυδίκη* Β/16 (30-8-1872) 248: «Το εν Τραπεζούντι Βιβλιοπωλείον Ι. Γ. Σωκράτους ειδοποιεί τους απανταχού κυρίου δημοσιογράφους, εκδότας βιβλίων, κατόχους ομολογιών και τίτλων διαφόρων λαχείων, ότι αναδέχεται πάσαν επιστασίαν ην θέλει εκπληρώσει με ειλικρίνειαν και μεγάλην δραστηριότητα προς δε θέλει χορηγήσει και πάσαν ευκολίαν αποτεινομένοις προς αυτό».

⁶⁶ Βλ. *Ευρυδίκη* Β/12 (30-6-1872) 192: «Περιττόν θεωρούμεν να υποδείξωμεν ότι η αδιαφορία των [ανταποκριτών] αυτή μεγάλως παραβλάπτει την τακτικήν πορείαν της *Ευρυδίκης* καθόσον μόνοι δύνανται να σκεφθώσι το πολυδάπανον αυτής».

⁶⁷ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/26 (15-5-1871) 56.

⁶⁸ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/37 (10-7-1871) 144.

«Τινές των ανταποκριτών μας υστερούσι και τας συνδρομάς του παρελθόντος έτους. Η υπομονή ημών εξαντλήθη και απηυδίσασμεν πληρώνοντες και ταχυδρομικά τέλη γράφοντες αυτοίς. Εν περιπτώσει περαιτέρω αδιαφορίας θα αναγκασθώμεν να εκθέσωμεν εις το κοινόν τα ονόματα των τοιούτων κ α λ ο θ ε λ ι τ ώ ν της Ευρυδίκης». ⁶⁹

Στο Γ' έτος της κυκλοφορίας της *Ευρυδίκης* δεν αναγράφονται μήτε η τιμή στην βινιέτα ή στο οπισθόφυλλο μήτε τα ονόματα των ανταποκριτών, στοιχεία που μας υποψιάζουν για τα προβλήματα που ενδεχομένως να αντιμετώπιζε η διεύθυνση του περιοδικού και οδήγησαν τελικά στη διακοπή της κυκλοφορίας του. Μόνο στο πρώτο τεύχος εκφράζονται δημόσιες ευχαριστίες σε συγκεκριμένες γυναικείες παρουσίες, επειδή «αίτινες ευαρεστήθησαν όπως δια της υποστηρίξεως αυτών ενθαρρύνωσιν ημάς προς εξακολούθησιν της εκδόσεως της Ευρυδίκης υπέρ της εδραιώσεως της οποίας, πεποιθάμεν, ότι και άλλαι φιλόμουσοι κυρίαί θέλουσιν ήδη συνενώση την εαυτών υποστήριξιν». ⁷⁰

Η διεύθυνση του περιοδικού πέρα από τον καταρτισμό του αρχικού καταλόγου των συνδρομητών, που είχε βαρύνουσα σημασία για την επιτυχή έναρξη της κυκλοφορίας του εντύπου, φρόντιζε συστηματικά για τη διαρκή επαύξηση του αριθμού τους. Μέσο επίτευξης αυτού του στόχου αποτελούσαν οι ειδικές διαφημιστικές παροχές, οι οποίες συνίστανται σε προσφορές βιβλίων, εικόνων, ημερολογίων, λαχείων, ακόμα και παραρτημάτων του ίδιου του περιοδικού. Η σύνταξη της *Ευρυδίκης* αξιοποίησε σε μεγάλο βαθμό αυτήν την τακτική των προσφορών τόσο για να διατηρήσει το υπάρχον αναγνωστικό κοινό όσο και για να το αυξήσει. Η πλειοψηφία των προσφορών περιορίζεται στη δωρεά βιβλίων στις νικήτριες των αιγιμάτων. ⁷¹ Δώρα επίσης δίνονται και στους πιο αφοσιωμένους συνδρομητές:

«Αρχομένης από σήμερον της Β εξαμήνου περιόδου του Α έτους [...] χρέος ευγνωμοσύνης εκπληρούσα εν ιδιαίτερα στήλη θέλει εγγράψει τα ευγενή ονόματα των προστατών και ευεργετών αυτής. Και προστάτης μεν έσται ο υπέρ τας είκοσι συνδρομάς [...] Ευεργέτης δε ο υπέρ τας δέκα

⁶⁹ Βλ. *Ευρυδίκη* Β/12 (30-6-1872) 192.

⁷⁰ Βλ. *Ευρυδίκη* Γ/1 (8-3-1873) 1.

⁷¹ Βλ. *Ευρυδίκη* Β/1 (15-1-1872) 20: «Τη κ. συνδρομητρία, ήτις θα πέμψη ημίν πρώτη την ωραιότεραν έμμετρον λύσιν του ανωτέρου αινίγματος δωρηθήσεται αι νεωστί εκδοθείσαι 'Κωμωδίαι του κ. Αγγέλου Βλάχου'. Με παρόμοιο τρόπο προσφέρθηκαν οι «Δραματικά Παραστάσεις της κ. Σ. Λεοντιάδος [Β/2 (30-1-1872) 40], το «στεφθέν εν τω ποιητικώ διαγωνισμώ» δράμα του Κωνσταντίνου Βαρσή «Αννίβας εν Γόρτυνι [Β/3 (15-2-1872) 56], το «Εγχειρίδιον περί ανατροφής» της Σ. Λεοντιάδος [Β/4 (29-2-1872) 72] και η κωμωδία «Φιλάργυρος» του Μολιέρου [Β/5 (15-3-1872)].

προπληρωτέας, λαμβάνων προς τούτοις ανά έν ή δύο αντίτυπα αυτής δωρεάν. Προς τους ήδη εγγραφομένους συνδρομητάς δωρείται η *Ευρυδίκη*, τα από του 20 αριθμού φύλλα αυτής, εις δε τους προπληρώσαντας την ετησίαν συνδρομήν αυτών άμα τη εγγραφή δωρείται άπασα η από του 1^{ου} αριθμού σειρά της *Ευρυδίκης*». ⁷²

Οι μουσικές παρτιτούρες και τα σχέδια εργοχείρων, που προσφέρονται στο τέλος ορισμένων τευχών, ⁷³ είναι επίσης μια προσπάθεια της σύνταξης εμπλουτίζοντας την ύλη του περιοδικού με χρηστικής σημασίας προσφορές να ελκύσει το ενδιαφέρον ολοένα και ευρύτερου αναγνωστικού κοινού.

δ. Φυσική περιγραφή της «Ευρυδίκης» – Σταθερότητα μορφής

Οι διαστάσεις του περιοδικού δηλώνονται στο προλογικό σημείωμα: «Η *Ευρυδίκη* θέλει εκδίδοσθαι καθ' εβδομάδα εις σχήμα μεγάλου ογδού εκ δεκαέξ σελίδων». Το περιοδικό δεν διαθέτει αυτόνομο εξώφυλλο. Στο πάνω μέρος της πρώτης σελίδας κάθε φυλλαδίου αναγράφονται τα στοιχεία της ταυτότητας του περιοδικού και στην συνέχεια ακολουθεί το κύριο σώμα της ύλης. Ο τίτλος παρατίθεται κεντραρισμένος. Ακολουθεί η χρονολογία, ο τόπος έκδοσης και ο αριθμός του τεύχους, στοιχεία που περικλείονται σε δύο διπλές διακοσμητικές γραμμές διαφορετικού μήκους και πάχους: «21 Νοεμβρίου, 1870 ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΦΥΛΛΑΔΙΟΝ 1». Πάνω αριστερά δηλώνεται το έτος «-ΕΤΟΣ Α'»- ενώ στη δεξιά πλευρά αναγράφεται ο αριθμός της εβδομάδας, «ΕΒΔΟΜΑΣ Α'». Ο τίτλος δεν παραμένει σταθερός, αναπροσαρμόζεται ή εμπλουτίζεται παρακολουθώντας τις αλλαγές που σημειώνονται στην ύλη του περιοδικού. Έτσι, ήδη από το τρίτο τεύχος διαφοροποιείται με την πρόσθεση του υπότιτλου: «Μετά σχεδίων εργοχείρων».

Το περιεχόμενο του προαναφερθέντος τίτλου, αν και παραμένει αμετάβλητο μέχρι και το τέλος του δεύτερου έτους, υφίσταται στο έβδομο φυλλάδιο αλλαγές ως προς το είδος των στοιχείων και την ποσότητα του μελανιού που έχει χρησιμοποιηθεί. Σημαντική μορφική διαφοροποίηση της βινιέτας συντελείται στο εικοστό τεύχος. Η επιγραφή του τίτλου διακοσμείται. ⁷⁴ Πιο συγκεκριμένα, ο

⁷² Βλ. *Ευρυδίκη* Α/26 (15-5-1871) 56.

⁷³ Βλ. για παράδειγμα στα τεύχη Α/15, Β/3, Β/4, Β/5, Β/6, Β/8, Β/9-10, Β/11.

⁷⁴ Σε κείμενο του ίδιου του περιοδικού «-Χελιδόνος Τερετίσματα»- σχολιάζεται η μορφική αλλαγή της βινιέτας: «Λοιπόν έλεγα δια την νέαν κεφαλήν της *Ευρυδίκης* ή δια να είπω κάλλιον δια το νέον καλυμμα της

τίτλος αναγράφεται πλαισιωμένος από μικρά λουλούδια αλλά και από την φιγούρα μιας γυναίκας. Στην συνέχεια καταγράφονται, εγκλεισμένα σε δύο μονές διακοσμητικές γραμμές, το όνομα της συντάκτριας/εκδότριας, η συχνότητα της κυκλοφορίας του εντύπου, η τιμή εκάστου φυλλαδίου και η ταχυδρομική διεύθυνση του γραφείου της έκδοσης. Στην κεφαλίδα της πρώτης σελίδας, αναγράφονται πάνω δεξιά ο αριθμός του τεύχους, «ΑΡΙΘΜ. 20», στο κέντρο ο τόπος και η ημερομηνία, «ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ 14 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1871», και δεξιά το έτος κυκλοφορίας. Στην κεφαλίδα των εσωτερικών σελίδων του εικοστού τεύχους και όλων των κατοπινών και πιο συγκεκριμένα επάνω δεξιά στο verso των φύλλων και επάνω αριστερά στο recto τους παρατίθενται και πάλι –ανάμεσα σε αγκύλες- με συντομία ο αριθμός του τεύχους, η ημερομηνία και το έτος. Οι τελευταίες αλλαγές στην βινιέτα συντελούνται με την έναρξη του τρίτου έτους κυκλοφορίας του εντύπου. Ο τίτλος αναπροσαρμόζεται αναγράφονται ως υπότιτλος οι ακόλουθες λέξεις: «Πατρίς», «Παιδεία» και «Οικογένεια», ενώ στο προλογικό σημείωμα της εκδότριας δηλώνεται πως «ΠΑΤΡΙΣ, ΠΑΙΔΕΙΑ και ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ έσται το πρόγραμμα του αρχομένου ήδη τρίτου έτους της *Ευρυδίκης*».⁷⁵ Από καλαισθητική άποψη, ο διάκοσμος του τίτλου βελτιώνεται μέσω της απλοποίησης.

Η αρίθμηση των τευχών είναι συνεχής μέχρι το τέλος του πρώτου έτους της κυκλοφορίας του περιοδικού [A/1 (21-11-1870) – A/50 (30-10-1871)]. Με την έναρξη του δεύτερου και του τρίτου έτους αντίστοιχα αρχίζει και πάλι από το ένα: [B/1 (15-1-1872) – B/19-20 (Οκτώβριος 1872)] -- [Γ/1 (8-3-1873) – Γ/6 (30-5-1873)]. Η σελιδαρίθμηση των φυλλαδίων, με παράλειψη της αρίθμησης της πρώτης τους σελίδας, είναι συνεχής στα τεύχη 1-19. Έπειτα διακόπτεται, για να ξεκινήσει πάλι από το ένα και να συνεχιστεί απρόσκοπτα μέχρι και το πενηκοστό τεύχος, όπου ολοκληρώνεται το πρώτο έτος κυκλοφορίας του εντύπου. Με την έναρξη του δεύτερου και τρίτου έτους, η σελιδαρίθμηση ξεκινά και πάλι από την αρχή, στοιχείο που μαρτυρεί ίσως τη μελλοντική πρόθεση της σύνταξης να δέσει τα τεύχη κάθε έτους σε έναν ενιαίο τόμο. Στο σύνολο των τευχών η ένδειξη για τον αριθμό της σελίδας γράφεται πάνω αριστερά στο verso των φύλλων και επάνω δεξιά στο recto τους.

κεφαλής αυτής, διότι δεν πρέπει να υποθέσετε ότι η *Ευρυδίκη* είναι καιτοι γυνή, τόνον άστατος ώστε να αλλάξει κεφάλι κάθε λίγο και λιγάκι» [A/ 21 (19-4-1871) 43].

⁷⁵ Βλ. *Ευρυδίκη* Γ/1 (8-3-1873) 1.

Ως προς τον αριθμό των σελίδων, δεν τηρείται η προεξαγγελία των δεκαέξι που περιέχεται στο προγραμματικό σημείωμα. Στα τεύχη 1-19 οι σελίδες, χωρισμένες σε δύο στήλες, αριθμούνται κατά μέσο όρο στις 11, ενώ μόνο στα τεύχη 13 και 17 αυξάνονται στο ποσό των 15. Στα τεύχη 20-50, όπου διατηρείται ο χωρισμός των δύο στηλών αλλά μειώνεται αισθητά το μέγεθος των γραμμάτων, ο αριθμός των σελίδων μειώνεται στις 7 με 9. Στα τεύχη του δεύτερου και τρίτου έτους -όπου οι στήλες αυξάνονται στις τρεις, ενώ παραμένει μικρό το μέγεθος των στοιχείων- οι σελίδες αριθμούνται στις 17-20. Η αύξηση των σελίδων οφείλεται στο συχνό φαινόμενο έκδοσης δύο τευχών μαζί. Αλλά και στις περιπτώσεις όπου έχουμε έκδοση ενός μόνο τεύχους ο αυξημένος αριθμός σελίδων συνήθως προκύπτει από την παράθεση πολλών μικρών ανυπόγραφων κειμένων μέσα από τη στήλη «Διάφορα».

Η διάταξη της ύλης στην σελίδα υπαγορεύεται ενδεχομένως από πνεύμα οικονομίας. Κάτι τέτοιο γίνεται φανερό τόσο από το μικρό μέγεθος των στοιχείων όσο και από το πλάτος των περιθωρίων. Τα πλάγια περιθώρια είναι πλατύτερα από αυτά του κέντρου, τα οποία είναι σχεδόν ανύπαρκτα. Δεν υπάρχει δηλαδή κενό διάστημα ανάμεσα στη γραμμή που υποδεικνύει τον χωρισμό της σελίδας σε 2 ή 3 στήλες και στο κείμενο, γεγονός που δυσχεραίνει την ανάγνωση. Επίσης, κανένα τμήμα της σελίδας δεν μένει αναξιοποίητο. Το υπερβολικό γέμισμα των σελίδων είτε μαρτυρεί την πρόθεση της σύνταξης να εξοικονομήσει χώρο, άρα και σελίδες, προκειμένου το φυλλάδιο να είναι οικονομικό, μικρό και εύχρηστο είτε είναι απόρροια μιας συγκεκριμένης αισθητικής αντίληψης.

Η προσέγγιση της *Ευρυδίκης* αποκλειστικά και μόνο μέσω μικροφίλμ δεν μου επιτρέπει να εκτιμήσω την ποιότητα του χαρτιού. Ως προς το επίπεδο όμως της τυπογραφικής εργασίας, υπάρχουν ενδείξεις που φανερώνουν κάποια προχειρότητα ή βιασύνη: Το μελάνι δεν έχει απλωθεί ισομερώς και υπάρχουν άλλες σελίδες σκούρες και άλλες ανοιχτόχρωμες. Υπάρχουν επίσης αρκετά τυπογραφικά λάθη στο κύριο σώμα του περιοδικού, ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου στην κεφαλίδα αναγράφεται λανθασμένος αριθμός τεύχους ή σελίδας. Τα τυπογραφικά λάθη οφείλονται είτε στον στοιχειοθέτη είτε στον διορθωτή. Ωστόσο, αυτές οι ατέλειες που παρουσιάζει το συγκεκριμένο περιοδικό δεν πρέπει να θεωρηθούν μεμονωμένη περίπτωση ή να λειτουργήσουν ως απόδειξη του «λαϊκού» ή «λόγιου» επιπέδου της έκδοσης, μιας και ήταν συνηθισμένο φαινόμενο. Σε μια συνολική εκτίμηση θεωρώ πως πρόκειται για μια επιμελημένη –εναρμονισμένη με τα δεδομένα και τις απαιτήσεις της εποχής- εκδοτική παρουσία. Ιδιαίτερα μετά το εικοστό τεύχος του πρώτου έτους, ο εμπλουτισμός των πληροφοριών του τίτλου και ο στολισμός του, η χρήση γραμμάτων διαφορετικών οικογενειών (μαύρα, ημίμαυρα) και διακοσμητικών γραμμών μαρτυρούν μια ικανοποιητική καλαισθητική αντίληψη και φροντίδα.

ε. Εκδότες – Συνεργάτες

Τόσο στο προλογικό σημείωμα όσο και στην βινιέτα του περιοδικού αναγράφεται ως εκδότρια η Αιμιλία Κτενά Λεοντιάς, αδερφή της Σαφούς Λεοντιάδος, η οποία είχε ταυτόχρονα αναλάβει και την βασική ευθύνη της διεύθυνσης κατά τη διάρκεια του τρίτου έτους κυκλοφορίας του εντύπου. Η Ουρανία Κ. Πολίτη, σε άρθρο της στο περιοδικό *Ελληνίς* το 1921, αναφερομένη στις γυναικείες φυσιογνωμίες του περασμένου αιώνα επισημαίνει πως η Σαπφώ Λεοντιάς ήταν «η πρώτη γυναίκα στην Ανατολή, που εξέδωσε δικό της περιοδικό, την *Ευρυδίκη* [...] η πρώτη άδεια για έκδοση εφημερίδος που έδωσε η Τουρκική Κυβέρνηση σε γυναίκα και μάλιστα Ελληνίδα, είναι η άδεια της *Ευρυδίκης* [...] με εκδότρια την αδελφή της Σαπφώς, την Αιμιλία Κτενά Λεοντιάδα, επίσης λογία».⁷⁶ Σε απάντηση στον Μ. Γεδεών, ο οποίος τον Δεκέμβριο του 1921 εκφράζει την αντίρρησή του στα λεγόμενά της, η Ουρανία Πολίτη στο ίδιο περιοδικό επανέρχεται στο θέμα. Διευκρινίζει πως δεν αγνοεί την ύπαρξη του προϋπάρχοντος περιοδικού *Κυψέλη*, αλλά δεν είναι σίγουρη αν η άδεια από την τουρκική κυβέρνηση εκδόθηκε στο όνομα της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου. Παραθέτει επίσης τα λόγια της Σαφούς Λεοντιάδος προς την Σωτ. Ι. Αλιμπέρτη, όταν στα 1884 ή 1885 ανέβηκε στο Βροσθένη και φιλοξενήθηκε στον Κ. Ζάππα: «Χάριν της θέσεώς μου ως διευθύντριας Παρθεναγωγείου, αφήκα να φαίνεται ως εκδότρια του περιοδικού μου *Ευρυδίκη* η αδελφή μου. Αλλά το περιοδικόν είναι ιδικόν μου».⁷⁷ Στην συνέχεια επισημαίνει πως αυτή είναι η πρώτη Ελληνίδα, στο όνομα της οποίας η τουρκική κυβέρνηση εξέδωσε «άδεια εκδόσεως Γυναικείας εβδομαδιαίας Επιθεωρήσεως».

⁷⁶ Βλ. Ουρανία Κ. Πολίτη, *Γυναικείες φυσιογνωμίες του περασμένου αιώνα*, στο περ. *Ελληνίς* 6-7 (1921) 174.

⁷⁷ Βλ. Ουρανία Κ. Πολίτη, [απάντηση στο Μ. Ι. Γεδεών], στο περ. *Ελληνίς* Β/4 (1922) 106.

Η άποψη ότι η Σαπφώ Λεοντιάς⁷⁸ είναι αυτή που συνέλαβε την ιδέα έκδοσης ενός τέτοιου περιοδικού και διαμόρφωσε την φυσιογνωμία του επιβεβαιώνεται από την ποσότητα και ποιότητα της δημοσιογραφικής παρουσίας της Αμιλίας στις σελίδες του. Πιο συγκεκριμένα, τα άρθρα που υπογράφονται από την Αιμιλία αφορούν κυρίως πρακτικά ζητήματα της διεύθυνσης του περιοδικού. Όσον αφορά τα κείμενα της Οικιακής Οικονομίας, που ενδεχομένως ανήκουν σε αυτή -όπως θα φανεί στο έκτο κεφάλαιο της εργασίας- δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφού διατυπώνουν βασικές και επανερχόμενες αρχές της «οικιακής επιστήμης». Στα τεύχη του τρίτου έτους κυκλοφορίας της *Ευρυδίκης*, μειώνονται τα ενυπόγραφα άρθρα⁷⁹ και αυξάνονται οι σελίδες της στήλης «Διάφορα», την ευθύνη της οποίας έχει η Αιμιλία. Μέσα από την ανάγνωση αυτών των σελίδων, γίνεται φανερό πως πρόκειται για άτακτη και χωρίς νοηματική αλληλουχία παράθεση κειμένων, τα οποία δεν παρουσιάζουν πρωτοτυπία. Αντίθετα, οι μελέτες, οι διαλέξεις, οι σχολικοί διάλογοι και τα ποιήματα της Σαπφούς κυριαρχούν στις σελίδες του περιοδικού και καθορίζουν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του.

Η παρουσίαση των συνεργατών της *Ευρυδίκης* με τη μορφή ενός εργοβιογραφικού σημειώματος για τον καθένα δεν είναι ζητούμενο αυτού του κεφαλαίου, γιατί κάτι τέτοιο θα αποτελούσε απλή

⁷⁸ Βιογραφικές πληροφορίες για την Σαπφώ Λεοντιάς περιέχονται στα ακόλουθα: Σωτ. Αλιμπέρτη, «Σαπφώ Λεοντιάς ή του γένους διδάσκαλος», στο περ. *Πλειάς*, ετ. Β', 8-9 (31 Μαρτίου 1900) 130-1 και 10 (15 Απριλίου 1900) 153-5 -- *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. ΙΔ, 613 (26 Μαρτίου 1900) -- Σπ. Δε Βιάζης, «Διαπρεπείς Ελληνίδες κατά τον ΙΘ αιώνα. Σαπφώ Λεοντιάς», στο περ. *Ελληνική Επιθεώρησης*, τ. Ε (1912) 172-3 και 199-200. Βλ. επίσης Ξηραδάκη (1972) τ. Β' σελ. 105-107 και Δ. Π. Πασχάλης, *Λεοντιάς Σαπφώ*, στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΕ', σελ. 940. Αναφέρω ενδεικτικά ότι ήταν κόρη του δασκάλου της ελληνικής γλώσσας Λεοντίου Κληρίδη (Πόλη, 1832-1900). Σπούδασε ελληνική, γαλλική και γερμανική φιλολογία, Από το 1854 ως το 1858 ήταν διευθύντρια στο παρθεναγωγείο της Σάμου. Το 1859 πήγε στην Σμύρνη και ανέλαβε τη διεύθυνση του παρθεναγωγείου του Μεθοδίου Αρώνη. Το 1861 επέστρεψε στην Σάμο προσκαλεσμένη από τον ηγεμόνα Μιλτιάδη Αριστάρχη, ο οποίος ίδρυσε με την βοήθειά της τέσσερα παρθεναγωγεία. Το 1863 ανέλαβε τη διεύθυνση του παρθεναγωγείου «Αγία Φωτεινή» στην Σμύρνη. Το 1878 παραιτήθηκε από αυτή τη θέση και πήγε στην Πόλη, από όπου επέστρεψε το 1886 και παρέμεινε διευθύντρια της «Αγίας Φωτεινής» ως το 1891, οπότε αποχώρησε οριστικά. Η Λεοντιάς μετέφρασε τους *Πέρσες* του Αισχύλου και την *Εσθήρ* του Ρακίνα. Έγραψε ποιήματα, διηγήματα, μελέτες, σχολικό εγχειρίδιο *Κορασιακή Χρηστομάθεια* (1876) και το σχολικό *Ιερόν εκλόγιον ήτοι Συλλογή εκ του Συναξαριστού* (1874). Συνεργάστηκε με το περιοδικό *Ευρυδίκη*, που εξέδιδε η αδελφή της, την *Πανδώρα*, την *Εφημερίδα των Κυριών* και δημοσίευσε κείμενα στο *Αττικόν Ημερολόγιον*.

⁷⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα το πρώτο τεύχος του τρίτου έτος, στο οποίο περιέχονται μόνο δύο ενυπόγραφα κείμενα. Η πρωτική πορεία του περιοδικού γίνεται φανερή από την έλλειψη επιφανών συνεργατών και την παράθεση κειμένων από ξένα περιοδικά.

μεταφορά στοιχείων που περιέχονται σε άρθρα και διάφορα βοηθήματα. Εξάλλου, σε πολλές περιπτώσεις ο εντοπισμός αυτών των πληροφοριών θα ήταν αδύνατος, αφού στην πλειοψηφία των τευχών δεν περιέχονται τα πλήρη στοιχεία των ονομάτων των συνεργατών. Το βασικό λοιπόν ερώτημα που θα με απασχολήσει είναι η θέση του κάθε συνεργάτη στην *Ευρυδίκη*, που συνίσταται στην συχνότητα με την οποία συμμετέχει στο περιοδικό, «τακτικός» ή «μη τακτικός», στην συμβολή του στη διαμόρφωση της ταυτότητας του περιοδικού και τέλος στο κύρος του, απόρροια της θέσης που ενδεχομένως κατέχει στον κόσμο της διανοήσης. Συμπλήρωμα σε αυτό το κεφάλαιο αποτελεί ο πίνακας όλων των συνεργατών που περιέχεται στο Επίμετρο.

Ο συνολικός αριθμός των συνεργατών είναι 105 (97 Έλληνες και 8 ξένοι). Σε 68 από αυτούς αναγράφονται τα πλήρη στοιχεία του ονόματός τους, ανάμεσα στους οποίους υπάρχουν μόνο 13 Ελληνίδες και 4 ξένες συνεργάτριες. Οι υπόλοιπες υπογράφουν τα κείμενά τους είτε με αρχικά είτε με ένα γυναικείο όνομα (λ.χ. Ελένη). Από το σύνολο των συνεργατών, μόνο η Σαπφώ Λεοντιάς και η Δ. Δ' Ίστρια ανήκουν στην κατηγορία των τακτικών,⁸⁰ οι οποίες παρουσιάζονται σε 21 και 23 τεύχη αντίστοιχα. Συχνή είναι η παρουσία μιας άλλης ομάδας συνεργατών, με συμμετοχή σε 7-10 τεύχη: Α. Σ. Λιβαθηνόπουλος (σε 10), Κλεάνθης Παπαζογλης (σε 7), Κ... (σε 7), Δ. Κ. Μισιτζής (σε 8), Ζ. Υπανδρευμένος (σε 8), Βοσπορίς (σε 8) και Clarisse Bader (σε 9). Με συμμετοχή σε 4-6 παρουσιάζονται οι ακόλουθοι: Α. Σπαθάκης (σε 4), Θεανώ⁸¹ (σε 4), Άλλ (σε 4), Ι. Καμπούρογλους (σε 4), Χρήστος Κωνσταντινίδης (σε 5), Α. Σ. (σε 5), Ζωή (σε 5), Κ. Αλ. Σταματιάδης (σε 5), Ξ. Λανδερερ (σε 5), Ι. Οικονομίδου (σε 6), Αρισταία Α. Β. (σε 6), Μαριγώ Δ. Σύρμα (σε 6), Ιππ. Ταυλάριος (σε 6). Η πλειοψηφία λοιπόν των συνεργατών ανήκει στην κατηγορία των μη τακτικών, των οποίων η παρουσία περιορίζεται σε 1-3 φυλλάδια του εντύπου. Η προηγούμενη διάκριση των συνεργατών με ποσοτικά κριτήρια είναι ως ένα σημείο συμβατική και δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι χαράζει κάποια διαχωριστική γραμμή. Έχει αξία βέβαια το γεγονός ότι μόνο σε λίγες περιπτώσεις οι γυναίκες επιλέγουν την επώνυμη υπογραφή των κειμένων τους. Η χρήση ενός ψευδώνυμου⁸² ή απλά ενός ονόματος είναι ο πιο προσφιλής τρόπος των γυναικών, για να συμμετέχουν στην ύλη του

⁸⁰ Θεωρώ «τακτικούς», όσους συνεργάστηκαν σε 15 τουλάχιστον τεύχη του περιοδικού (δηλαδή στο 20 % του συνόλου των τευχών).

⁸¹ Βλ. Πολίτη (1921) 174 όπου αναφέρεται ότι πρόκειται για τη Θεανώ Ζωγράφου, «έπειτα κ. Δεληγιώργη».

⁸² Βλ. για τα ψευδώνυμα Κυρ. Ντελόπουλος, «Φιλολογικά ψευδώνυμα. Μέθοδοι προσέγγισης και προβλήματα ανίχνευσης, ταύτισης και αποκατάστασης», στα Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου αφιερωμένου στην μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σελ. 511-8.

περιοδικού αλλά ταυτόχρονα να προστατέψουν τον εαυτό τους από τη δημόσια έκθεση και κρίση. Ωστόσο και πάλι δεν μπορούμε να ξέρουμε με ακρίβεια αν πίσω από ένα ψευδώνυμο ή γυναικείο όνομα κρύβεται γυναίκα ή άνδρας.

Η φυσιογνωμία του περιοδικού καθορίζεται από τα κείμενα τόσο της Σαφούς Λεοντιάδος όσο και των ανώνυμων συνεργατών. Ειδικότερα, ο λόγος της Βοσπορίδος ή της Κ... είναι ιδιαίτερα μαχητικός και προωθημένος για τα δεδομένα της εποχής. Η παρουσία κειμένων από ανθρώπους υψηλών κοινωνικών και πνευματικών τάξεων, όπως του Ν. Σαρίπολου, του Ζ. Υπανδρευμένου, του Ν. Φωτιάδη, του Ιπ. Ταυλάρου, του Π. Ι. Φέρμπου, του Αχ. Παράσχου, του Δ. Κ. Μισιτζή, των γιατρών Γρ. Οικονομίδου και Ι. Ζίφου, του Ευγένιου και Γεώργιου Ζαλοκώστα, της Δώρας Δ' Ίστρια, της Αικ. Πρεβεζιώτου, της Γεωργίας Σάνδη, της Σοφίας Λαμπίσης, κόρης του γιατρού Λαμπίση, της Μαριάνθης Δημητροπούλου αλλά και των ξένων συνεργατριών Blanche de Saffray, Clarisse Bader και Julia Ward Howe, της εκδότριας της «Εφημερίδος της Γυναίκος» και ιδρύτριας της Σχολής Τυφλών στην Αμερική, προσδίδει χωρίς αμφιβολία κύρος στην εικόνα του περιοδικού και ο λόγος τους έχει βαρύνουσα σημασία ως προς τη διάδοση ενδεχομένως νέων ιδεών και νοοτροπιών. Ιδιαίτερη όμως θέση και αξία κατέχουν τα ανυπόγραφα κείμενα, μέρος των οποίων αναλύεται στο έκτο κεφάλαιο· σε αυτά εκφράζονται με μαχητικότητα αιτήματα για ισότιμη πρόσβαση των γυναικών στην πνευματική και κοινωνική δράση της εποχής. Η διαμόρφωση του «στίγματος» του περιοδικού συντελείται μέσα από τον επίσημο και αξιόπιστο λόγο της παιδαγωγού Σαφούς Λεοντιάδος αλλά κυρίως μέσα από τα ανυπόγραφα άρθρα· οι δημιουργοί τους με δεδομένη την προστασία που παρέχει η ανωνυμία εκφράζουν προβληματισμούς, θέσεις και αιτήματα, που δεν απαντώνται μέχρι τότε σε κείμενα του 19 ου αι.

στ. Η ύλη της «Ευρωδίκης» - Το αναγνωστικό κοινό

Δύο είναι οι βασικοί στόχοι της προσέγγισης στα περιεχόμενα του περιοδικού: πρώτον η ποσοτική ανάλυση των κατηγοριών της ύλης και δεύτερον η ποιοτική ανάλυση και εξέτασή τους. Όσον αφορά την καταμέτρηση των κατηγοριών, προέκυψαν οι ακόλουθες δυσκολίες: 1) Το περιοδικό δεν περιλαμβάνει «Πίνακα περιεχομένων», του οποίου η ύπαρξη αναμφισβήτητα θα διευκόλυνε την ποσοτική ανάλυση. 2) Τα περισσότερα άρθρα παρατίθενται στις σελίδες του περιοδικού χωρίς να συνοδεύονται από κάποια βασική και επαναλαμβανόμενη επιγραφή, η οποία να σηματοδοτεί και να προσδιορίζει το περιεχόμενό τους. Δεν υπάρχουν δηλαδή –πέρα μόνο ελάχιστες- συγκεκριμένες *στήλες*, για την σήμανση των οποίων να χρησιμοποιούνται αναγνωρίσιμοι και επαναλαμβανόμενοι τίτλοι. 3) Στις περιπτώσεις εκείνες που υπάρχουν επιγραφές, είτε πρόκειται για οφθαλμοφανείς κατηγορίες της ύλης είτε εντοπίζονται επικαλύψεις. Λέγοντας επικαλύψεις εννοώ ταυτόσημες ενότητες της ύλης που επιγράφονται με παρεμφερείς όρους, όπως: *Διάφορα - Ποικίλα – Ανέκδοτα και Υγεία – Υγιεινή*. Επίσης, υπάρχουν άρθρα τα οποία δεν εντάσσονται σε κάποια επανερχόμενη η *στήλη*, αν και το περιεχόμενό τους θα δικαίωνε μια τέτοια κατάταξη. Για παράδειγμα, υπάρχουν κείμενα που πραγματεύονται ζητήματα ιατρικής και όμως δεν εντάσσονται στην *στήλη* «Υγεία», που έχει παρουσιαστεί ήδη από το πρώτο τεύχος.

Η ταξινόμηση λοιπόν της ύλης και ο υπολογισμός των κατηγοριών της αποδεικνύεται δύσκολος, επειδή οι αριθμοί που προκύπτουν κινούνται σε δύο επίπεδα, στο «ονομαστικό» και το «πραγματικό». Εμφανίζονται συνολικά 17 «ονομαστικές» κατηγορίες. Ωστόσο, μετά από μια επεξεργασία που αποσκοπεί στην ανεύρεση ταυτόσημων εννοιών, οι 17 «ονομαστικές» κατηγορίες μειώνονται σε 13 «πραγματικές». Παράλληλα, υπάρχει ένα τμήμα της ύλης, το οποίο αν και αποδεικνύεται τόσο με ποσοτικά όσο και με ποιοτικά κριτήρια ότι είναι το πιο σημαντικό, δεν έχει ενταχθεί στις προαναφερθείσες κατηγορίες. Στην προσπάθειά μου να επεξεργαστώ αυτό το υλικό, προχώρησα σε ταξινομήσεις: έτσι προέκυψαν 18 επιπλέον κατηγορίες ύλης, χωρίς ωστόσο ο αριθμός αυτός να είναι απόλυτα έγκυρος, αφού σε ορισμένες περιπτώσεις οι επικαλύψεις είναι αναπόφευκτες. Για παράδειγμα, στην κατηγορία «Γυναικεία Ζητήματα» εντάσσω όλα εκείνα τα άρθρα που πραγματεύονται αποκλειστικά και μόνο τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία και γενικότερα τις διαφυλικές σχέσεις. Ωστόσο, στην κατηγορία «Μελέτες» μοιραία περιέχονται κείμενα, τα οποία μπορεί να μην εξετάζουν αυτά τα θέματα αλλά υπαγορεύονται από μια γενικότερη αντίληψη για την κοινωνική αποστολή της γυναίκας. Στους πίνακες που ακολουθούν παρουσιάζεται το σύνολο των κατηγοριών σε όλη τη διάρκεια της κυκλοφορίας του περιοδικού. Οι

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΥΛΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΕΥΧΟΥΣ									
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
<i>[Γυναικεία Ζητήματα]</i>	+	+	+		+	+	+	+	+	
<i>[Βιογραφίες]</i>										+
<i>Υγεία</i>										
<i>Οικιακή Φαρμακολογία</i>			+							
<i>Ανταπόκρισις Ευρυδίκης</i>			+				+			
<i>Ποιήσεις</i>	+	+	+	+	+	+	+	+		
<i>Διάφορα</i>										+
<i>[Χρηστοθήθειες]</i>				+	+	+	+	+	+	+
<i>[Διήγημα]</i>										
<i>[Χρονογράφημα]</i>										+
<i>Σχέδια Εργοχείρων</i>					+					+
<i>[Ιστορική αφγ. – μελέτη]</i>				+						+
<i>[Μελέτες]</i>	+				+			+	+	
<i>[Ιστορικά επεισόδια - παράδοξα]</i>										
<i>[Μυθιστόρημα]</i>			+	+	+		+	+		
<i>[Ηθη και έθιμα]</i>				+						+
<i>[Περιηγήσεις – Τοπογραφικά]</i>										+
<i>[Εκπαιδευτικές μελέτες]</i>						+				
<i>[Αποσπ. Ξένου Τύπου]</i>								+		
<i>Βιβλιογραφία</i>									+	
<i>[Γνωμικά] - Γυναικεία Ανθολογία</i>										+
<i>[Διαλέξεις-Διατριβές]</i>	+	+	+	+		+	+	+	+	+
<i>[Θεολογικά κείμενα]</i>		+		+				+		+

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΥΛΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΕΥΧΟΥΣ									
	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
<i>[Γυναικεία Ζητήματα]</i>			+	+	+		+		+	+
<i>[Βιογραφίες]</i>					+			+		
<i>Υγεία / Υγιεινή</i>					+				+	
<i>Οικιακή Οικονομία/Χρήσις</i>	+	+	+			+	+			
<i>Ανταπόκρισις Ευρυδίκης</i>			+		+				+	+
<i>Ποιήσεις</i>					+					
<i>Διάφορα – Ποικίλα Ανέκδοτα</i>	+									
<i>[Χρηστοθήθειες]</i>		+								
<i>[Διήγημα]</i>	+		+	+	+	+	+	+	+	
<i>[Χρονογράφημα]</i>										
<i>Σχέδια Εργοχειρών/ Εργασία</i>		+			+					+
<i>[Μελέτες]</i>	+				+	+				+
<i>[Ιστορική αφγ. - μελέτη]</i>		+								
<i>[Ιστορικά επεισόδια - παράδοξα]</i>										
<i>[Μυθιστόρημα]</i>										
<i>[Δράμα/Κωμωδία]</i>										
<i>[Ηθη και έθιμα]</i>		+		+		+				
<i>[Εκπαιδευτικές μελέτες]</i>			+						+	+
<i>[Αποσπ. Ξένου Τύπου]</i>										
<i>[Διαλέξεις-Διατριβές]</i>		+	+	+			+			
<i>[Περιηγήσεις – Τοπογραφικά]</i>	+		+	+				+		
<i>Βιβλιοπαρουσίαση</i>			+							
<i>Αίνιγμα</i>				+					+	+
<i>Νεκρολογία</i>				+						

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΥΛΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΕΥΧΟΥΣ									
	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
<i>[Γυναικεία Ζητήματα]</i>	+	+	+	+		+	+			
<i>[Βιογραφίες]</i>						+				
<i>Υγεία / Υγιεινή</i>				+	+					+
<i>Οικιακή Οικονομία/Χρήσις</i>		+	+	+				+	+	
<i>Ανταπόκρισις Ευρυδίκης</i>		+		+				+		
<i>Ποιήσεις</i>			+					+	+	
<i>Διάφορα – Ποικίλα Ανέκδοτα</i>	+									
<i>[Χρηστοθήθειες]</i>						+	+			+
<i>[Διήγημα]</i>	+			+	+	+		+	+	
<i>[Χρονογράφημα]</i>								+		
<i>[Μελέτες]</i>	+	+			+					
<i>[Ιστορική αφγ. - μελέτη]</i>							+		+	+
<i>[Μυθιστόρημα]</i>					+					
<i>[Ήθη και έθιμα]</i>	+									
<i>[Εκπαιδευτικές μελέτες]</i>		+		+			+			+
<i>[Αποσπ. Ξένου Τύπου]</i>										
<i>[Διαλέξεις-Διατριβές]</i>										+
<i>[Περιηγήσεις – Τοπογραφικά]</i>		+	+							
<i>Βιβλιογραφία</i>								+		

ΈΤΟΣ Β΄

15/1/1872 – 20/10/1872

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΥΛΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΕΥΧΟΥΣ									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9-10	11
<i>[Γυναικεία Ζητήματα]</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>[Βιογραφίες]</i>	+	+	+	+	+		+		+	
<i>Υγεία / Υγιεινή</i>	+	+	+	+			+			
<i>Οικιακή Οικονομία/Χρήσις</i>			+	+				+		
<i>Ανταπόκρισις Ευρυδίκης</i>									+	
<i>Ποιήσεις</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>Διάφορα – Ποικίλα Ανέκδοτα</i>	+	+	+					+		
<i>[Χρηστοθήθειες]</i>		+	+	+	+					
<i>[Διήγημα]</i>		+	+	+	+	+	+			
<i>[Χρονογράφημα]</i>	+		+						+	
<i>Σχέδια Εργοχειρών/ Εργασία</i>	+	+		+	+				+	+
<i>[Μελέτες]</i>	+		+		+		+		+	
<i>[Ιστορική αφγ. - μελέτη]</i>	+		+	+		+	+	+	+	+

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΥΛΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΕΥΧΟΥΣ					
	12	13-14	15	16	17-18	19-20
[Γυναικεία Ζητήματα]		+	+		+	
[Βιογραφίες]	+	+	+		+	
Οικιακή Οικονομία/Χρήσις		+				
Ανταπόκρισις Ευρυδίκης	+				+	
Ποιήσεις	+	+	+		+	+
Διάφορα – Ποικίλα Ανέκδοτα						+
[Χρηστοθήθειες]				+	+	
[Διήγημα]	+	+	+	+	+	+
[Μελέτες]	+	+	+	+	+	+
[Ιστορική αφγ. - μελέτη]	+					
[Ηθη και έθιμα]	+		+			
[Εκπαιδευτικές μελέτες]	+	+	+	+	+	
[Αποσπ. Ξένου Τύπου]	+					
[Διαλέξεις-Διατριβές]		+		+	+	+
[Φιλολογικές Μελέτες]	+	+	+	+		+
Βιβλιοπαρουσίαση	+		+	+	+	

ΈΤΟΣ Γ΄

8/3/1873 – 30/5/1873

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΥΛΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΕΥΧΟΥΣ					
	1	2	3	4	5	6
[Γυναικεία Ζητήματα]			+	+	+	+
[Βιογραφίες]	+	+	+	+		
Υγεία / Υγιεινή			+	+		
Ανταπόκρισις Ευρυδίκης	+		+	+		
Ποιήσεις	+	+	+	+	+	+
Διάφορα – Ποικίλα Ανέκδοτα	+	+	+	+	+	+
[Χρηστοθήθειες]		+				
[Διήγημα]	+					
[Μελέτες]		+	+	+	+	+
[Εκπαιδευτικές μελέτες]	+	+		+	+	+
[Αποσπ. Ξένου Τύπου]		+		+		
[Διαλέξεις-Διατριβές]	+				+	+
[Φιλολογικές Μελέτες]					+	+
[Περιηγήσεις Τοπογραφικά]	–	+	+			
Βιβλιοπαρουσίαση				+		+
Αίνιγμα	+		+	+		

Νεκρολογία					+	
[Φυσική ιστορία]						+
[Θεολογικά κείμενα]				+		

Ο ακόλουθος πίνακας παρουσιάζει συνοπτικά και κατά προσέγγιση τις κατηγορίες της ύλης και την συχνότητα με την οποία εμφανίζονται στα τεύχη του υπό εξέταση περιοδικού.⁸³ Οι κατηγορίες εκείνες που εμφανίζονται σε λιγότερο από τρία τεύχη δεν συμπεριλαμβάνονται στον πίνακα.

Κατηγορία ύλης	σύνολο τευχών	%
[Γυναικεία Ζητήματα]	48	63,15
Ποιήσεις	44	57,89
[Μελέτες]	37	48,68
[Διήγημα]	35	46,05
Ανταπόκρισις Ευρυδίκης	25	32,89
[Ηθη και έθιμα]	25	32,89
[Εκπαιδευτικές Μελέτες]	25	32,89
[Χρηστοθήθειες]	24	31,57
[Βιογραφίες]	24	31,57
Διάφορα – Ποικίλα - Ανέκοδτα	22	28,94
Οικιακή Οικονομία	21	27,63
Υγεία – Υγιεινή – Οικ. Φαρμακολογία	20	26,31
[Ιστορική αφγ. – μελέτη]	16	21,05
[Περιηγήσεις - Τοπογραφικά]	14	18,42
[Μυθιστόρημα]	13	17,10
[Χρονόγραφημα]	11	14,47
[Φιλολογικές μελέτες]	10	13,15
Βιβλιοπαρουσίαση	10	13,15
Σχέδια εργοχείρων - Εργασία ⁸⁴	9	11,84
Αίνιγμα	9	11,84
[Γνωμικά] – Γυναικεία Ανθολογία - Λεύκωμα	8	10,5
Οικιακή φαρμακολογία	7	9,21
Βιβλιογραφία	6	7,89
[Θεολογικά κείμενα]	6	7,89
[Δράμα – Κωμωδία]	5	6,57

Η αναλυτική εξέταση όλων των κατηγοριών της ύλης ξεφεύγει εντελώς από τα πλαίσια και τους στόχους αυτής της εργασίας. Αντίθετα, κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστούν μόνο εκείνες, οι οποίες

⁸³ Θα πρέπει ωστόσο να διευκρινιστεί πως αυτοί οι αριθμοί αποκαλύπτουν μόνο κατά προσέγγιση την συχνότητα με την οποία εμφανίζεται κάθε κατηγορία ύλης στο σύνολο των τευχών, γιατί δεν καλύπτουν την πολύ συνθισμένη περίπτωση να εμφανίζεται μια κατηγορία σε ένα τεύχος περισσότερο από μία φορές.

⁸⁴ Βλ. για την ενασχόληση των γυναικών με τα εργόχειρα Μπακαλάκη (1995) σελ. 33, 38-51. Βλ. επίσης Κ. Παρρέν, *Αι γυναίκες και η Ελληνική Χειροτεχνία*, στο περ. *Εφημερίς των Κυριών* ΙΕ/692 (1902) 1-2.

διαμορφώνουν την φυσιογνωμία του περιοδικού και αποτελούν αφετηρία για περαιτέρω συζήτηση και προβληματισμό. Ο θεματικός πυρήνας της *Ευρυδίκης* συγκροτείται από όλα εκείνα τα κείμενα που εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην ανάλυση της ανθρώπινης φύσης και του προορισμού της γυναίκας και στην συσχέτιση αυτής της ανάλυσης με την προώθηση της γυναικείας εκπαίδευσης. Η Φουρναράκη,⁸⁵ προκειμένου να προσδιορίσει το περιεχόμενο και την ιδιαιτερότητα τέτοιου είδους κειμένων, διευκρινίζει ότι χρησιμοποιεί τον γενικό όρο *litterature normative* (κανονιστική φιλολογία), κάτω από τον οποίο εντάσσονται μελέτες που είτε αναλύουν το εκπαιδευτικό σύστημα και διατυπώνουν προτάσεις για την βελτίωσή του είτε ασχολούνται με την ανατροφή των παιδιών μέσα στο σχολείο και την οικογένεια ή με την συμπεριφορά των νέων στον ευρύτερο χώρο των κοινωνικών συναναστροφών (π.χ. Χρηστοθήθειες, οδηγοί προς τις μητέρες, δοκίμια υγιεινής, Εγχειρίδια Οικιακής Οικονομίας, Λόγοι που εκφωνήθηκαν σε δημόσιες εξετάσεις στα παρθεναγωγεία και κείμενα της νομοθεσίας, όπως εγκύκλιοι και διατάγματα ή ακόμα αιτιολογικές εκθέσεις νομοσχεδίων σχετικών με τη γυναικεία εκπαίδευση).

Χρησιμοποιώντας λοιπόν αυτήν την ορολογία, επιλέγω να παρουσιάσω τις ενότητες της ύλης που εντάσσονται κάτω από το γενικό τίτλο «Κανονιστική φιλολογία», ο οποίος εμπεριέχει και για την περίπτωση της *Ευρυδίκης* όλα τα προαναφερθέντα κείμενα («Γυναικεία Ζητήματα», «Εκπαιδευτικές Μελέτες», «Χρηστοθήθειες», «Οικιακή Οικονομία» και «Υγεία»). Στην συνέχεια θα εξετάσω τον παιδευτικό ρόλο των βιογραφικών κειμένων που περιέχονται στις σελίδες του περιοδικού, ενώ τέλος θα ασχοληθώ με την παρουσία της λογοτεχνίας, προκειμένου να ανιχνευθεί η σχέση των γυναικών με την *ανάγνωση* και τη *γραφή*. Η αλληλογραφία με τις αναγνώστριες με ενδιαφέρει, προκειμένου να υποψιαστώ τον «χώρο» της κυκλοφορίας του εντύπου. Οι υπόλοιπες κατηγορίες της ύλης επιλέγω να μην παρουσιαστούν αναλυτικά γιατί πρώτον, δεν είναι αυτές που αποδεικνύουν την συμβολή του περιοδικού στον ευρύτερο προβληματισμό γύρω από τις διαφυλικές σχέσεις και κατά συνέπεια γύρω από το περιεχόμενο της αρμόζουσας για κάθε φύλο εκπαίδευσης και δεύτερον, η φυσιογνωμία τους είναι ετεροκαθορισμένη· υπαγορεύεται και επιβάλλεται από το στίγμα που προσδίδει στο περιοδικό το περιεχόμενο των κανονιστικών κειμένων. Ο ρόλος τους είναι απλά και μόνο συμπληρωματικός και βοηθητικός.

Κοινή παραδοχή των κανονιστικών κειμένων αποτελεί η άποψη, σύμφωνα με την οποία αν ο άντρας είναι προορισμένος να δρα στο δημόσιο χώρο, στο χώρο της πολιτικής και της επιστήμης, όπου κυριαρχεί με τη δύναμη και τον ορθό λόγο, η γυναίκα αντίθετα είναι πλασμένη για την

⁸⁵ Βλ. Ελένη Φουρναράκη, *Παρεμβάσεις*, στον τόμο *Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γεν. Γραμματεία Ν. Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Α, σελ. 512.

οικογενειακή ζωή, όπου κυριαρχεί το συναίσθημα: είναι πλασμένη για να υπακούει, να αγαπά, να αφοσιώνεται και να θυσιάζεται εκπληρώνοντας τους ρόλους της ως συζύγου και μητέρας: κυρίως της μητέρας, αφού η τελευταία αναλαμβάνει την ηθική διαπαιδαγώγηση και ανατροφή των παιδιών, των αυριανών πολιτών. Η αποδοχή του διαφορετικού προορισμού κάθε φύλου έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση εκ μέρους των παιδαγωγών διαφορετικών αιτημάτων για την ανατροφή του αγοριού και του κοριτσιού αντίστοιχα. Πρόκειται για αιτήματα που αναφέρονται όχι μόνο στο είδος και τη διάρκεια της γνώσης, αλλά και σε ηθικές αρετές και σε τρόπους συμπεριφοράς. Η επεξεργασία μιας θεωρίας που στηρίζεται στην ιδιαιτερότητα της γυναικείας εκπαίδευσης σημαίνει –μεταξύ άλλων- ότι οριοθετούνται διαφορετικές σφαίρες κάθε φύλου και ότι διαμορφώνονται αντίστοιχα συστήματα αξιών,⁸⁶ στοιχεία που διαφαίνονται και στα υπό εξέταση κείμενα του περιοδικού.

Η προσέγγιση των κανονιστικών κειμένων γεννά το ερώτημα κατά πόσο διακρίνεται σε αυτά μια συνείδηση για την ιδιαιτερότητα της παιδικής και νεανικής ηλικίας της γυναίκας: κατά πόσο δηλαδή επικρατεί η αντίληψη, ότι το κορίτσι πρέπει να ανατρέφεται και να εκπαιδεύεται με βάση ένα σύστημα αξιών συμπληρωματικό ή διαφορετικό από εκείνο των αγοριών και εναρμονισμένο με τη «γυναικεία φύση» ή τους γυναικείους ρόλους. Όσον αφορά αυτές τις διαδικασίες, η παρέμβαση των ίδιων των γυναικών στην συζήτηση γύρω από την ανθρώπινη φύση και την εκπαίδευση του φύλου τους παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο ο γυναικείος λόγος έρχεται να συμπληρώσει, να διαφοροποιήσει ή να ανατρέψει τα υπό διαμόρφωση γυναικεία εκπαιδευτικά πρότυπα; Μια πρώτη ανάγνωση των κανονιστικών άρθρων που περιέχονται στην *Ευρυδίκη* δημιουργεί δύο βασικές εντυπώσεις:

1. Χωρίς να αμφισβητείται η διχοτομική αντίληψη που ταυτίζει τις γυναικείες αρετές με τον οικογενειακό βίο και τη μητρότητα, οι «παραδοσιακοί» ρόλοι της γυναίκας των αστικών κέντρων επαναξιολογούνται και λαμβάνουν διάσταση κοινωνικής προσφοράς ή πιο σωστά κοινωνικής «αποστολής». Το νέο γυναικείο ιδεώδες μοιάζει να μετατρέπει τη γυναίκα σε θετική οντότητα. Οι οικιακές ασχολίες και η αναπαραγωγική λειτουργία παρουσιάζονται σαν ένα εξαιρετικά σημαντικό πεδίο δράσης, που επιτρέπει στις γυναίκες να συμβάλουν στην ανάπτυξη της κοινωνίας εξίσου με τους άνδρες. Ωστόσο, το υψηλό και δύσκολο αυτό καθήκον προϋποθέτει βαθύτερη και ευρύτερη παιδεία.

⁸⁶ Βλ. Φουρναράκη (1986) σελ. 512-513.

2. Παρατηρείται η προσπάθεια να προσδιοριστούν με ακρίβεια και να συστηματοποιηθούν οι γνώσεις και οι ηθικές αρχές που θα διαπλάσουν την εν δυνάμει σύζυγο και μητέρα. Η διαχείριση της οικίας και η ανατροφή των παιδιών απαιτούν την άρτια γνώση μιας επιστήμης, της επιστήμης της Οικιακής Οικονομίας. Η τελευταία παρουσιάζεται ως ένας αυτόνομος επιστημονικός κλάδος που εκτός από τις πρακτικές γνώσεις περιλαμβάνει μια σειρά αρετών, με βάση τις οποίες η γυναίκα θα αναλάβει τη διεκπεραίωση του υψηλού της έργου ως ηθικού στυλοβάτη της οικογένειας και κατ' επέκταση του έθνους. Η αρχαία φιλολογία, η ιστορία, τα θρησκευτικά, οι παιδαγωγικές αρχές συνιστούν το υπόβαθρο μιας «εθνικής παιδείας» που θα επιτρέψει στη γυναίκα να διαδραματίσει έναν κυρίαρχο εθνικό-κοινωνικό ρόλο, όχι μόνο ως μητέρα αλλά και ως δασκάλα, δύο ιδιότητες άρρηκτα συνδεδεμένες με τη γυναικεία φύση.⁸⁷

Με βάση λοιπόν τις προαναφερθείσες διαπιστώσεις και αξιοποιώντας τα κείμενα της *Ευρυδίκης*, θα επιχειρήσω να παρουσιάσω και να αναλύσω τον προβληματισμό, του οποίου επίκεντρο είναι ο καθορισμός του κοινωνικού ρόλου των γυναικών και η διαμόρφωση του περιεχομένου της εκπαίδευσής τους. Η σκοπιμότητα της γυναικείας εκπαίδευσης τον 19^ο αι. εντοπίστηκε στη δυνατότητά της να συμβάλει στην απόδοση της συζύγου, μητέρας και οικοδέσποινας, δηλαδή στην εκπλήρωση της γυναικείας αποστολής. Η έννοια του διαφορετικού προορισμού των φύλων θεμελιώθηκε στις διαφορετικές *φυσικές* –βιολογικές και ψυχολογικές- ιδιότητες που αποδόθηκαν στους άνδρες και τις γυναίκες:

«ο μὲν ἀνὴρ πεποικίσται δια στήθους ἰσχυροῦ πρὸς ἀντίστασιν βίας, ἡ δὲ δι' ἀβαροῦ, γαλακτοφόρου, πρὸς διατροφήν του νηπίου ἀνθρώπου· ἐδόθησαν αὐτῷ χεῖρες καὶ βραχίονες στιβαροὶ πρὸς ὀπλοφορίαν, κείνη δὲ λεπτοφυεῖς πρὸς υποβάσταξιν αὐτοῦ, νηπίου, καὶ περίθαλψιν αὐτοῦ, ἀνδρὸς γινομένου· ἡ φωνὴ αὐτοῦ ἠχηρὰ ὡς σάλπιγξ πρὸς τροπὴν πολεμίων, αὐτῆς δὲ λιγυρὰ καὶ ἠδύθογγος ὡς ἀηδόνας αὐδῆ πρὸς το καθήκον. Ῥωμαλαῖος μὲν ἐκεῖνος καὶ ρησοκίνδυνος, ἀσθενὴς δὲ καὶ ἐπιφυλακτικὴ ἐκείνη· οὗτος ευφυὴς καὶ μεγαλεπίβολος ἐν συνόλω, δαιμονία ἐκείνη καὶ το ἄκρον ἄωτον τῶν ἐλαχίστων λεπτομερειῶν [...] Ὁ ἀνὴρ λοιπὸν καὶ ἡ γυνή εἶναι ἐν πρόσωπον, ὁ ἀνθρώπος, ὅστις μεριζόμενος δὲν δύναται νὰ υπάρξῃ [...] Οὐτωσὶν ἀρχεται ἡ σύστασις τῆς οἰκογενείας καὶ συνεπῶς τοῦ ἔθνους καὶ τῆς πολιτείας».⁸⁸

«Ἡ φύσις λοιπὸν ἢ μάλλον ὁ πάνσοφος δημιουργὸς τῆς φύσεως, συμφώνως πρὸς τὴν ἀποστολὴν ἑκατέρου τῶν λογικῶν τούτων δύο πλασμάτων, τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικός, ἐποικίσε τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα ἑκατέρου· ὁ ἐκτὸς τῆς οἰκίας βίος, ὁ γεωργικὸς, ὁ ἐμπορικὸς, ὁ ναυτικὸς, ὁ τεχνικὸς, ὁ

⁸⁷ Βλ. Φουρναράκη (1986) σελ. 513.

⁸⁸ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/1 (21-11-1870) 2-3.

βιομηχανικός, ο πολεμικός, ο πολιτικός, πας ο κοινωνικός εν γένει εγένετο το κληροδότημα του ανδρός, εν αυτώ ωρίσθη το στάδιον των ενεργειών και των αγώνων του. Διο και αι πνευματικά αυτού δυνάμεις και ιδιότητες εισί μάλιστα των πλεονεκτημάτων αυτού βλέπομεν την ισχύν του νοός του και την ρωμαλαιότητα του σώματός του μαρτυρούσας πιστότητα την κλίσιν του ανδρός και δεικνύουσας κάλλιστα ότι αυτός είν' ωρισμένος εκτός της οικιακής στέγης υπο τον θόλον του ουρανού να διάγη ως επί το πλείστον τον βίον, αγωνιζόμενος σώματι τε και πνεύματι προς μυρίας όσας περιπετείας και εναντιότητας φυσικάς και κοινωνικάς». ⁸⁹

«Τω όντι η γυνή είναι μήτηρ του ανθρώπου, παιδαγωγός, πλάστρια αυτού. Εν τω θεάτρω του κόσμου απουσιάζει, διότι η ελαφρά και εύκαμπος φύσις της, συναντωμένη μετά της πολύ σταθεράς και ανδρείας φύσεως του ανδρός απορροφάται σχεδόν ειπείν υπ' αυτής... Τα έργα της γυναικός εισί ζώντα· εισίν οι υιοί και αι θυγατέρες, ους φέρει εν τω κόλπω αυτής, ους ζωογονεί δια του πνεύματός της και δια της τρυφεράς στοργής της». ⁹⁰

Η γυναίκα είναι ίση με τον άνδρα, αλλά ταυτόχρονα διαφορετική. Η διαφορά αυτή καθορίζει την κοινωνική της θέση, την ανατροφή και την εκπαίδευσή της: ⁹¹

«Ουδείς πιστεύομεν, μικρόν πεφωτισμένος ων θα τολμήση να είπη ότι αύτη είναι πλάσμα κατώτερον του ανδρός, ότι δεν είναι ίση με αυτόν. Ουδείς λέγομεν [...] θα τολμήση να περιφρονήση αυτήν ή θα μεταχειρισθή την ρώμην του εναντίον της. Τούτο δε λέγοντες δεν εννοούμεν πάλιν ότι πρέπει να

⁸⁹ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/2 (28-11-1870) 15.

⁹⁰ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/3 (5-12-1870) 26.

⁹¹ Βλ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη – Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολογίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σελ. 18 και 19 (υποσ. 1): «Ο προβληματισμός για την διαφοροποίηση εισάγεται στην Ελλάδα από την Ευρώπη, όπως διαμορφώθηκε με τη γενικότερη έμφαση που έδωσαν οι διαφωτιστές στην αντίθεση μεταξύ της φύσης και του πολιτισμού. Σε αυτά τα συμφοραζόμενα η επίκληση της φύσης είχε ριζοσπαστικούς τόνους, καθώς υπέσκαπτε τις έννοιες της μοναρχίας και της εκκλησίας ως μοναδικών βάσεων της ηθικής και της τάξης της κοινωνίας. Η έννοια της φύση ήταν επίσης εξαιρετικά σύνθετη καθώς παρέπεμπε σε μια κατάσταση που προηγείται της κοινωνίας, στις διαδικασίες του ανθρώπινου οργανισμού, στην σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον και τις 'πρωτόγονες' κοινωνίες. Όμως ενώ η φύση προβλήθηκε ως το πεδίο στο οποίο οι άνθρωποι θα έπρεπε να ανατρέξουν στην προσπάθειά τους να αναμορφώσουν την κοινωνία, οι διαφωτιστές επικαλέστηκαν την ιδιαίτερη σχέση που θεωρούσαν ότι έχουν οι γυναίκες με τις διαδικασίες της ζωής και τελικά με την ίδια την φύση ως απόδειξη της κατωτερότητάς τους που επέβαλλε και τον κοινωνικό τους αποκλεισμό». Βλ. Maurice Bloch – Jean H. Block, *Women and the dialectics of nature in eighteenth-century French thought*, στο Carol MacCormack και Marilyn Strathern, *Nature, Culture and Gender*, Cambridge 2nd ed. 1982, σελ. 25-41. Βλ. επίσης Jordanova, *Natural facts: a historical perspective on science and sexuality*, στο ίδιο, σελ. 42-69. Για τις ιδέες των διαφωτιστών σχετικά με τη διαφοροποίηση των φύλων βλ. Paschalis M. Kitromilides, *The enlightenment and womanhood: cultural change and the politics of exclusion*, στο περ. *Journal of Modern Greek Studies* 1/1 (1983) 39-61.

αφήσωμεν αυτήν να εκπληρή έργα, εναντία εις τον προορισμόν της και εις την φύσιν της [...] ας διαχωρισθώσι τα καθήκοντα αυτών ας διευκρινισθώσιν, ας μη ζητώμεν να πολεμή η γυνή εις τα πεδία της μάχης, αλλά ν' αγωνίζεται εν τω οίκω αυτής τον αγώνα, ον επιβάλλει αυτή η οικογένεια και η φύσις». ⁹²

«Η γυνή επλάσθη υπό του πανσόφου Θεού και περιωρίσθη δια την οικογένειαν, εν η υπό τριπλήν παρίσταται ιδιότητα, ως οικοδέσποινα, δηλονότι, σύζυγος και μήτηρ, ης ένεκα, αφωσιωμένη εν τη ακρινει και τελεία εκπληρώσει των καθηκόντων αυτής εν τη οικογενεία, δύναται να συμπληρώση την οικογενειακήν ευδαιμονίαν και συνεπώς την αποστολήν και τον προορισμόν αυτής. Η οικογένεια είναι το ηθικό πλοίο, ον η γυνή ωρίσθη το πηδάλιον». ⁹³

Η διχοτόμηση της ανθρώπινης φύσης σε ανδρική και γυναικεία παραμένει και σήμερα συστατικό στοιχείο της κυρίαρχης ιδεολογίας των φύλων, όπως και η αντίληψη ότι οι γυναίκες είναι και οφείλουν να παραμείνουν πιο κοντά στην φύση από ό,τι οι άνδρες. Η διαφοροποίηση αυτή δεν αποσιωπάται ως δεδομένη βεβαιότητα, αλλά βρίσκεται στο επίκεντρο των λόγων που αφορούν στις διαφυλικές σχέσεις.

Οι συστηματικές αναφορές των συγγραφέων – αρθρογράφων στην φύση εκφράζουν ίσως την ανάγκη τους να τεκμηριώσουν και να κατοχυρώσουν τις απόψεις τους, θεμελιώνοντάς τες σε ένα πεδίο, το οποίο αντίθετα με την κοινωνική πρακτική ή το λόγο θεωρείται σταθερό και αδιάβλητο. Η φύση αποδεικνύεται διαφορούμενη περιοχή, αφού η τελευταία χρησιμοποιείται ως βάση, για να προβληθούν περισσότερο ή λιγότερο συντηρητικές, διαφορετικές ή και αντίθετες εκδοχές της έννοιας του γυναικείου προορισμού. Οι συγγραφείς την επικαλούνται, για να καταδείξουν τον αναπόφευκτο χαρακτήρα της ανάθεσης των οικιακών καθηκόντων στις γυναίκες, αλλά και τις δυνατότητες τους να διαπρέψουν όχι μόνο σε ασχολίες που θεωρούνται «γυναικείες» -όπως η παιδαγωγία, τα εργόχειρα ή η οικοτεχνία- αλλά και στο εμπόριο, την ιατρική, την φαρμακευτική ή την τηλεγραφία, αν βέβαια βρεθούν στην ανάγκη να εργαστούν. ⁹⁴ Από το πεδίο της φύσης

⁹² Βλ. *Ευρυδίκη* Α/18 (19-3-1871) 216.

⁹³ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/3 (5-12-1870) 28.

⁹⁴ Βλ. Μπακαλάκη (1987) σελ. 143 (υποσ. 3): «Ένα παράδειγμα από τις ΗΠΑ εικονογραφεί τον τρόπο με τον οποίο οι αναφορές στις “έμφυτες” κλίσεις των γυναικών μπορούν να “πειθούν” τόσο για την αναγκαιότητα του αποκλεισμού τους από τη μισθωτή εργασία όσο και για το αντίθετο. Στις αρχές του αιώνα τα γυναικεία περιοδικά άρχισαν να δημοσιεύουν άρθρα που ενθάρρυναν τις γυναίκες να ασχοληθούν με τη γραφομηχανή και τη στενογραφία, προβάλλοντας ακριβώς τις ίδιες “γυναικείες” ιδιότητες που επικαλούνταν λίγες δεκαετίες πριν για να τις αποτρέψουν από την εξωοικιακή εργασία: την τάση για υπακοή, την υπομονετικότητα, την κατανόηση, τη μειωμένη πρωτοβουλία και ανταγωνιστικότητα, την ικανότητα για λεπτή εργασία και το χάρισμα να δημιουργούν ένα ευχάριστο περιβάλλον. Η εικόνα της γραμματέως στηρίχτηκε στην εικόνα της συζύγου».

άντλησαν τα επιχειρήματά τους όσοι υποστήριζαν ότι οι γυναίκες πρέπει να υποτάσσονται. Η φύση των γυναικών, ασθενέστερη από την ανδρική, καθιστά την εντατική εργασία -σωματική και διανοητική- επισφαλή για την υγεία τους.⁹⁵ Η φύση είναι αυτή που απαγορεύει στις γυναίκες τις ανδρικές δραστηριότητες. Την φύση όμως επικαλέστηκαν ταυτόχρονα και όσοι θέλησαν να εξάρουν την συμβολή των γυναικών στην εθνική παλιγγενεσία και την ευημερία του κοινωνικού συνόλου. Η βιολογική διαφορά των φύλων δεν ισοδυναμεί απαραίτητα με κατωτερότητα των γυναικών.⁹⁶ Έτσι ανατρέχοντας στην ίδια βάση, η Σαπφώ Λεοντιάς καταφέρνει να ξεπεράσει τη θλίψη και το θυμό που ομολογεί ότι ένωθε στα μικρά της χρόνια επειδή γεννήθηκε «θήλυς άνθρωπος»,⁹⁷ γιατί «[...] η φύσις αυτή κατέστησε μεγάλην την ποικιλίαν μεταξύ του φυσικού και πνευματικού οργανισμού του ανδρός και της γυναικός· αλλ' εν ταύτη τη ποικιλία συνίσταται και η ισότης αμφοτέρων».⁹⁸ Η αίσθηση του αδιεξόδου, που μπορεί να εμπνεύσει αυτή η αντιφατική επίκληση και αξιοποίηση του ρόλου της φύσης προκειμένου να προσδιοριστεί η γυναικεία αποστολή, διαφαίνεται στην φαινομενικά ελπιδοφόρα προσδοκία της Σαπφούς Λεοντιάδος:

«Ουδαμώς λοιπόν, ουδαμώς εννώ να αποκλεισθή η γυνή παντός άλλου έργου, και να εγκλεισθή ως εν κλωβώ μόνον εντός του οίκου· αλλά να τακτοποιηθή το πράγμα τούτο και να εξακριβωθή ούτως, ώστε να μη προσγίνηται βλάβη εις τα συμφέροντα της οικογενείας, της κοινωνίας και της ανθρωπότητος».⁹⁹

Το ερώτημα που γεννιέται είναι πώς προέκυψε αυτός ο προβληματισμός σχετικά με την γυναικεία φύση, τον κοινωνικό της προορισμό και την αναγκαιότητα της οργάνωσης μιας συγκεκριμένης εκπαίδευσης, η οποία να εναρμονίζεται με τις γυναικείες δυνατότητες. Η Βαρίκα παρατηρεί πως «το άτοπο και το απειλητικό σε μια κοινωνία που παγίωνε ολοένα και περισσότερο την αντίθεση ανάμεσα στις ασχολίες του κάθε φύλου, ήταν μάλλον η ιδέα ότι οι γυναίκες μπορούσαν να

⁹⁵ Βλ. Ζιώγου-Καταστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση...*(1986) σελ. 274 όπου μεταφέρονται τα λόγια του Ν. Κοντόπουλου (μετ.) [*Περί ανατροφής των κορασίων υπό ιατρικήν έποψιν*, (Λόγος εκφωνηθείς εν τη Φιλοσοφική Ακαδημία του Εδιμβούργου κατά Νοέμβριον 1882 υπό του ιατρού Θ. Κλούστωνος), *Πλάτων* ΣΤ (1884-85) 224] σχετικά με τις βλαβερές συνέπειες που πιθανό να έχει η διανοητική εργασία και η ανώτερη εκπαίδευση στην υγεία των κοριτσιών. Η Ζιώγου αναφέρει επίσης [στο ίδιο, σελ. 190] ότι η τάση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας να μειώσει τις ώρες των μαθηματικών στις μεγαλύτερες τάξεις αλλά και να αφαιρέσει την κοσμογραφία, την φυσική πειραματική και τη γυμναστική –που διδάχτηκαν μόνο το 1870 και το 1890- υπαγορευόταν από την αντίληψη ότι η διεύρυνση του προγράμματος μπορεί να είχε αρνητικές επιπτώσεις στην υγεία των μαθητριών.

⁹⁶ Βλ. Ψαρρά (Ιούνης 1979) 5.

⁹⁷ Βλ. Μπακαλάκη (1987) σελ. 21 (υποσ. 3): Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *Περί γυναικός και Ελληνίδος*, στο περ. *Πανδώρα* ΙΖ/388 (1866) 86.

⁹⁸ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/4 (12-12-1870) 40.

⁹⁹ Βλ. Μπακαλάκη (1987) σελ. 21 (υποσ. 4): Σαπφώ Κ. Λεοντιάς, *Ο ανήρ και η γυνή. Διαλέξεις τρεις αναγνωσθείσαι εν τω Φιλολογικώ Συλλόγῳ και πέντε ποιήματα*, εν Κωνσταντινουπόλει 1899, σελ. 78.

χρησιμοποιήσουν την παιδεία για τους ίδιους σκοπούς που τη χρησιμοποιούσαν οι άνδρες: προσωπική ολοκλήρωση, βελτίωση της θέσης τους, για να εισχωρήσουν στον κόσμο της κουλτούρας και των ιδεών».¹⁰⁰ Προκύπτει λοιπόν η αναγκαιότητα να βρεθεί για τη γυναικεία εκπαίδευση ένα ορθολογικό έρεισμα που να θεμελιώνει το διαχωρισμό, ένα έρεισμα που να ανταποκρίνεται στη διχοτομική θεώρηση της κοινωνικής οργάνωσης. Ο αρνητικός καθορισμός των γυναικών δεν αρκούσε πια, γιατί ελλόχευε ο κίνδυνος να ανοίξει ο δρόμος για συζητήσεις και αναζητήσεις μιας θετικής ταυτότητας από τις ίδιες τις γυναίκες. Η εύρεση ενός θετικού προτύπου - που να καθορίζει την κοινωνική χρησιμότητα των γυναικών χωρίς όμως να διαταράσσεται η ισχύουσα τάξη πραγμάτων- παρουσιάζεται ως επείγουσα κοινωνική ανάγκη. Και τίποτα δεν προσφερόταν περισσότερο για την εκπλήρωση μιας τέτοιας ανάγκης, όσο η αναδιατύπωση της αρχής της βιολογικής διαφοράς. Η νέα εξιδανικευμένη θεώρηση είναι ακόμα πιο ελκυστική για τους προοδευτικούς διανοούμενους και παιδαγωγούς, αφού έχει ήδη αποδείξει την αποτελεσματικότητά της στην «πολιτισμένη» Ευρώπη. Ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος -σε λόγο που εκφώνησε το 1866 στον σύλλογο «Αθήναιον»- υποστηρίζει ότι η γυναικεία εκπαίδευση πρέπει να είναι «πληρესτέρα και σκοπιμωτέρα» γιατί «η γυνή δεν είναι ον κατώτερον αλλά διάφορον μόνον του ανδρός».¹⁰¹ Μια τέτοια διαφοροποίηση επιβάλλει και διαφορετικές μεθόδους εκπαίδευσης. Οι γυναίκες μπορούν να υπηρετήσουν το έθνος ως «έξοχοι μητέρες» αλλά απαραίτητη προϋπόθεση είναι η εκμάθηση των αρχών της βρεφοκομίας, της νηπιαγωγίας, της οικιακής οικονομίας και της γυμναστικής.

Οι θέσεις αυτές αποτελούν την πρώτη συστηματική διατύπωση του δόγματος της *ισότητας στη διαφορά*. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1860, ο προβληματισμός εστιάζεται στη θεμελίωση της αντίληψης για την διαφορετική φύση των γυναικών και τις επιπτώσεις της τελευταίας στις ψυχικές, διανοητικές και κοινωνικές τους ικανότητες. Η ηθικολογική θεώρηση των γυναικών ενισχύεται με το αναμφισβήτητο κύρος της επιστήμης. Η «επιστημονική αλήθεια», την οποία εκήρυττε ο ιατρικός λόγος που άνθησε στην Ευρώπη και την Αμερική με την άνοδο των «ειδικών για τις γυναίκες»,¹⁰² γοήτευε ένα τμήμα της διάνοησης, που θεωρούσε την Επιστήμη ως τη δύναμη εκείνη, η οποία υποσχόταν να ελευθερώσει τον ελληνικό λαό από την καθυστέρηση και την υπανάπτυξη. Έτσι προς τα τέλη της δεκαετίας του 1860 αναπτύσσεται ένα νέο είδος συγγραφέων, οι λεγόμενοι

¹⁰⁰ Βλ. Βαρίκα (1996 σελ. 82-4).

¹⁰¹ Βλ. Βαρίκα (1996) σελ. 84: Γρ. Παπαδόπουλος, *Λόγος περί γυναικός και Ελληνίδος*, Αθήνα 1866, σελ. 18.

¹⁰² Βλ. σχετικά Β. Ehrenreich, D. English, *For her own good (150 years of the expert's advice to women)*, Λονδίνο 1979 – J. P. Peter, “Les medecins et les femmes” στο J.-P. Aron (ed.), *Miserable et glorieuse, le femme du XIXeme siecle*, Παρίσι 1980, σελ. 78-9 – Β. Berg, *The remembered gate: Origins of American feminism. The woman and the city, 1800-1860*, Οξφόρδη 1978 [Βαρίκα (1996) σελ. 95 (υποσ. 157)].

ιατροφιλόσοφοι.¹⁰³ Λόγοι και άρθρα αποκαλύπτουν στο έκθαμβο κοινό συλλόγων και περιοδικών τα φυσικά αίτια των γυναικείων κλίσεων, δυνατοτήτων και καθηκόντων. Οι υποστηρικτές τέτοιων θέσεων –ακολουθώντας το παράδειγμα των ευρωπαϊών συναδέλφων τους- αποσιωπούν κάθε επιστημονική απόδειξη «της θεμελιακής ομοιότητας ανδρών και γυναικών»¹⁰⁴ και αποδίδουν σε ένα βιολογικό πεπρωμένο αναπαραγωγικές λειτουργίες, πολιτισμικά χαρακτηριστικά και συλλογικές φαντασιώσεις. Η μητρότητα με την βοήθεια της επιστήμης χάνει τον κοινότοπο χαρακτήρα της και προάγεται σε υψηλή αποστολή προσφέροντας στις γυναίκες ένα λόγο κοινωνικής ύπαρξης. Η εξιδανίκευση της μητέρας και η αναγωγή της σε ηθικό στυλοβάτη της κοινωνίας και του έθνους τροφοδοτεί με νέα επιχειρήματα τους υπερασπιστές της γυναικείας εκπαίδευσης, η οποία υπόσχεται να «εκσυγχρονίσει» και να προετοιμάσει τις γυναίκες κατάλληλα για τους ρόλους της συζύγου και της μητέρας.

Σύμφωνα με το νέο γυναικείο ιδεώδες, που διαμορφώθηκε σταδιακά από τη δεκαετία του 1860 και παγιώθηκε στο τέλος του αιώνα, οι γυναίκες μπορούσαν τώρα να διεκδικούν τη *διαφορά* ως πηγή ενός νέου ρόλου κοινωνικά αναγνωρισμένου. Αυτόν τον ρόλο οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων έσπευσαν να τον επωμιστούν, γιατί έδινε γόητρο στη θέση τους μέσα στην κοινωνία αλλά και γιατί συντελούσε στη διεύρυνση του βιοτικού τους χώρου και άνοιγε μπροστά τους νέες δυνατότητες κυρίως στον τομέα της εκπαίδευσης:

«[...] δεν συμερίζομαι την γνώμη των προτεινούντων και ενεργούντων να υπερβή η γυνή τα όρια της υπό της φύσεως δεδειγμένης αυτής σφαίρας, και να εξέλθη εις τον κοινωνικόν βίον μετερχόμενη τα έργα του ανδρός, ψηφοφορούσα, εκλέγουσα, βουλευομένη εν ταιας συνελέυσι, δικάζουσα ίσως, και εν γένει πολιτευομένη συν αυτώ, και εν τοις πράγμασι γενομένη. **Εγώ εννοώ την γυναίκα, γυναίκα, και τον άνδρα, άνδρα συμφωνώ ως προς την παραδοχήν της γυναικός εις πάσας τας εταιρίας και εις πάντας τους συλλόγους, τους επιδιώκοντας την κατόρθωσιν έργου τινός φιλανθρωπού, καθώς συμφωνώ πληρέστατα και ως προς την εντελή και ίσην σχεδόν τω ανδρί εκπαίδευσιν αυτής [...]** διότι φρονώ [...] ότι η γυνή είναι προωρισμένη να ζήση ουχί δια τον εαυτόν της, αλλά δια τους άλλους, εξ ων συγκροτείται η κοινωνία και το έθνος [...] Ουδέ συμφέρει λοιπόν [...] αυτή να ριφθή εις τον σάλον τον κοινωνικόν [...] καθόσον μάλιστα ουδέ τα φυσικά προς τούτο προσόντα φέρει».¹⁰⁵

Οι γυναίκες μπόρεσαν να επεξεργαστούν και να προβάλουν μια σειρά από γυναικείες διεκδικήσεις, οι οποίες κάτω από τον τίτλο των «γυναικείων καθηκόντων» είχαν ως στόχο την βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης και την αυτοκατάφασή τους ως υποκειμένων. Υιοθετώντας τη διχοτομική

¹⁰³ Βλ. Βαρίκα (1996) σελ. 85-7.

¹⁰⁴ Βλ. Βαρίκα (1996) σελ. 95 (υποσ. 158): J. P. Peter, ό.π., σελ. 85.

¹⁰⁵ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/6 (24-12-1870) 63.

λογική της κυρίαρχης ιδεολογίας, χρησιμοποίησαν την αντίθεση αρσενικό – θηλυκό, για να υπογραμμίσουν την «ανωτερότητα» της γυναικείας φύσης, από την οποία εξαρτιόταν ο εξανθρωπισμός της κοινωνίας. Από τις φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες -που απευθύνονταν όλο και περισσότερο σε άλλες γυναίκες- ως τα σχέδια μεταρρύθμισης της γυναικείας εκπαίδευσης, οι εκδηλώσεις μιας τέτοιας συνείδησης διασχίζουν το λόγο και την πρακτική των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων. Κάτι τέτοιο γίνεται αντιληπτό και στα πρώτα γυναικεία περιοδικά, τα οποία απευθύνονται στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό χρησιμοποιώντας το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, *εμείς*. Ήδη το 1867 η *Θάλεια* παραπονείται για την έλλειψη

«ιδίου οργάνου πνευματικού, λαλούντος *ιδία* προς το φύλον ημών, και αποκλειστικώς πραγματευομένου περί των δικαιωμάτων, των καθηκόντων, του προορισμού και των σχέσεων αυτού εν τη κοινωνία και των μέσων, δι' ὧν το γυναικείον της Ελλάδος φύλον, εντός αείποτε των ὄρων, ους αὐτὴ ἡ φύσις ἔθετο αὐτῷ, δύναται να ασκῆ την ευεργετικὴν ἐκείνην ἐπιρροήν, προς ἡν κυρίως ἡ γυνὴ ἐδημιουργήθη ὑπὸ του Πλάστου».¹⁰⁶

Ο λόγος που αρθρώνουν οι ίδιες γυναίκες και φιλοξενείται στις σελίδες των περιοδικών και των ημερολογίων ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας του 1840, φανερώνει την επιθυμία τους να παρέμβουν και να χρησιμοποιήσουν τις γνώσεις τους για την βελτίωση της κοινωνικής θέσης των ομοφύλων τους. Ωστόσο, η άρθρωση του γυναικείου λόγου διαμεσολαβείται από την συνείδηση της κυριαρχίας που ασκείται στις γυναίκες ως καταπιεσμένη κοινωνική κατηγορία. Ενδεικτικά της διαμόρφωσης αυτής της συνείδησης είναι τα αποσπάσματα από τα κείμενα της Σαφούς Λεοντιάδος *Περί κλήσεως της γυναικός* και της Αρισταίας Λ. Β. *Περί του βαθμού της γυναικός*:

«[...] γυνὴ οὐσα οφείλω, μοι φαίνεται, να ικανοποιήσω **αδικούμενον** το φύλον μου, ὅπερ αξιοί μεν να γίνηται και περί αυτού τις λόγος ἐνίστε ὑπὸ των σοφῶν, παραβλέπεται δ' ὡς ἐπὶ το πλείστον».¹⁰⁷

«Βλέπομεν λοιπόν ὅτι ο Θεός κατά τη δημιουργίαν αὐτὴν του ἀνθρώπου ἐφανερώσε τον βαθμόν της γυναικός εἰς τον κόσμον τούτον. Και ὁμως, αν και παρήλθον πολλοὶ αἰῶνες, ἡ γυνὴ εἰς πολλὰς χώρας εἶναι **ἐξηυτελισμένη** και **καταπατημένη**, **στερούμενη πολλὰ προνόμια και δικαιώματα**, τα οποία ἀνήκουν εἰς σύντροφον του ἀνδρός. Μόλις προ ὀλίγων ἐτῶν δια της συστάσεως Παρθεναγωγείων, και Λεσχῶν μετὰ δημοσίων μαθημάτων, ἡ γυνὴ ἤρχησε να καλλωπίζεται δια της παιδείας, και ο νους αὐτῆς να γυμνάζεται, δια της ἀποκτήσεως πολλῶν και διαφόρων ωφελίμων».¹⁰⁸

¹⁰⁶ Βλ. Βαρίκα (1996) σελ. 250-251 όπου μεταφέρεται το απόσπασμα από το *Πρόγραμμα* του περ. *Θάλεια* (Ιανουάριος 1867).

¹⁰⁷ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/2 (28-11-1870) 14.

¹⁰⁸ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/4 (12-12-1870) 44.

Οι ίδιες οι γυναίκες έχουν την τάση να αντιμετωπίζουν τον εαυτό τους ως *υποκείμενα*, που έχουν τις δικές ιδέες για την κοινωνική τους αποστολή. Αποκτούν συνείδηση ότι αποτελούν μέρος μιας όχι μόνο βιολογικής αλλά και κοινωνικής κατηγορίας. Συμμερίζονται κοινά πεπρωμένα και συμφέροντα με όλες τις άλλες γυναίκες, ενώ συναισθάνονται ότι υφίστανται διακρίσεις και μέσα από αυτή τη δυσαρέσκεια πηγάζει η θέλησή τους να βελτιώσουν την ισχύουσα τάξη πραγμάτων. Εκδηλώνεται ταυτόχρονα και ένα ολοένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για την ιστορία των γυναικών, που εμπνέει ολόκληρη σειρά άρθρων και διαλέξεων για τον ρόλο τους στις διάφορες ιστορικές εποχές και την αποσιωπημένη συμβολή τους στη λογοτεχνία και τον πολιτισμό. Η συνείδηση του φύλου προϋποθέτει την συνειδητοποίηση ότι η υποτιμημένη θέση της γυναίκας είναι κοινωνικό προϊόν και επομένως μπορεί να μεταβληθεί. Έτσι, χωρίς να οδηγεί αυτόματα στην φεμινιστική συνείδηση, η συνείδηση του φύλου αποτελεί την αναγκαία βάση για την ανάπτυξη της.¹⁰⁹

Ωστόσο αν το νέο γυναικείο ιδεώδες άφηνε στις γυναίκες κάποια περιθώρια αυτοκατάφασης και συνειδητοποίησης της αναγκαιότητας να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση, ταυτόχρονα έθετε αυστηρά όρια στην ουσιαστική αλλαγή του γυναικείου πεπρωμένου. Διακηρύσσοντας την ύπαρξη δύο διαφορετικών σφαιρών ίσης σημασίας -οι οποίες υπάκουαν σε διαφορετικές αξίες που αντιστοιχούσαν στην φύση του κάθε φύλου- το δόγμα της *ισότητας στη διαφορά* εξουδετέρωνε τις οποιεσδήποτε συγκρίσεις τοποθετώντας κάθε γυναικεία διεκδίκηση αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων εκτός πραγματικότητας. Ο καταμερισμός των καθηκόντων, των ρόλων και των χώρων δράσης ενίσχυε την ιδέα μιας ασύμμετρης συμπληρωματικότητας των φύλων. Γιατί όσο και αν λειτουργούσαν «συμπληρωματικά», ο ιδιωτικός και ο δημόσιος χώρος δεν είχαν την ίδια βαρύνουσα σημασία. Οι «γυναικείες αρετές» που τόσο εξυψώνονταν από τους άνδρες αποτελούσαν αξίες, όχι μόνο μερικές αλλά και υποταγμένες, ακριβώς όπως ο χώρος τους ήταν υποταγμένος στον ανδρικό δημόσιο χώρο. Αλλά μια τέτοια υποταγή, που είχε τις ρίζες της στην *φύση*, δεν έπρεπε να εκλαμβάνεται ως αποκλεισμός ή στέρηση.¹¹⁰ Όσο οι γυναίκες προσπαθούσαν να κατακτήσουν μια κοινωνική θέση με βάση τις ιδιαίτερες αρετές τους, όσο δανείζονταν την επιχειρηματολογία τους από το αμφίσημο δόγμα των δύο σφαιρών, τόσο βρίσκονταν αντιμέτωπες με οξύτερες καθημερινές αντιφάσεις. Για παράδειγμα, έπρεπε να είναι ωραίες και διακοσμητικές ενώ ταυτόχρονα τις κατηγορούσαν για σπατάλη και φιλαρέσκεια ή ενώ βομβαρδίζονταν καθημερινά περί της δύσκολης επιστήμης της οικιακής οικονομίας.¹¹¹ Η φιλογυνική ιδεολογία των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου}

¹⁰⁹ Βλ. Βαρίκα (1996) σελ. 176-7.

¹¹⁰ Βλ. Βαρίκα (1996) σελ. 148-149.

¹¹¹ Βλ. Βαρίκα (1996) σελ. 254-255.

αι. γεννούσε μέσα στο μυαλό τους προσδοκίες, των οποίων η πραγματοποίησή τους ήταν *a priori* αδύνατη.

Μέσα όμως από μια τέτοια αντιφατική δυναμική, ορισμένες γυναίκες συνειδητοποίησαν την στενότητα της σφαίρας -στην οποία είχαν εγκλωβιστεί και με τη δική τους συγκατάθεση- και μετατόπισαν το βάρος της επιχειρηματολογίας από τη διαφορά στην ισότητα. Πιο συγκεκριμένα, μετατόπισαν το «γυναικείο ζήτημα» από το πεδίο της φύσης στο πεδίο των δικαιωμάτων του ανθρώπου, του *πολίτη*. Ταυτόχρονα, διακήρυξαν την αναγκαιότητα και τη δυνατότητα μιας *συλλογικής* παρέμβασης των γυναικών, όχι μόνο για να εξανθρωπίσουν τον κόσμο, αλλά κυρίως για να καταργήσουν την ανισότητα. Τέθηκε δηλαδή το ζήτημα της αυτο-χειραφέτησης των γυναικών, της συγκρότησής τους σε συλλογικό υποκείμενο. Μια τέτοια όμως παρέμβαση από μέρους μιας ομάδας των γυναικών δεν θα είχε συντελεστεί, αν δεν είχε προηγηθεί η διαδικασία διαμόρφωσης της συνείδησης του φύλου. Το πρώτο φεμινιστικό ρεύμα, όχι μόνο προέρχεται από αυτή τη διαδικασία που συντελέστηκε στον χώρο των μεσαίων αστικών στρωμάτων, αλλά πολύ περισσότερο επί πολλά χρόνια στηρίχθηκε στην ύπαρξη μιας τέτοιας συνείδησης.¹¹²

Δείγματα τέτοιας δυναμικής παρέμβασης απαντώνται στο υπό εξέταση γυναικείο περιοδικό. Βαρύνουσα σημασία έχει το άρθρο *Ολίγιστα περί γυναικός*, το οποίο υπογράφεται με το ψευδώνυμο Βοσπορίς και δημοσιεύτηκε σε δύο συνέχειες στο περιοδικό (15 και 22 Ιανουαρίου 1871). Πρόκειται για ένα προοδευτικό κείμενο, το οποίο διεκδικεί την ισότητα των φύλων με όρους πολύ προωθημένους για την εποχή του και επιχειρεί την πλήρη ανατροπή της επικρατούσας αντίληψης για την γυναίκα. Η Ψαρρά θεωρεί πως «παρουσιάζει κάποια μοναδικότητα και αποτελεί σημαντική στιγμή της γυναικείας παραγωγής του 19^{ου} αιώνα».¹¹³ Για την Βοσπορίδα η βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών έγκειται αποκλειστικά και μόνο στην οργάνωση και την συλλογική δραστηριοποίηση των ίδιων των γυναικών. Κάθε ανδρική συμμετοχή στο γυναικείο αγώνα αξιολογείται αρνητικά: αυτός ο αποκλεισμός υπαγορεύεται από την πεποίθησή της ότι τόσο ο έπαινος όσο και η επίκριση, όταν διατυπώνονται από τους άνδρες, υποδηλώνουν την ίδια σχέση, εκφράζουν το ίδιο αίσθημα περιφρόνησης. Η παρατήρηση της αρθρογράφου έχει ιδιαίτερη αξία, όταν μάλιστα διατυπώνεται σε μια εποχή που κύριο μέλημα της πλειοψηφίας των γυναικών ήταν η εξασφάλιση της υποστήριξης του ανδρικού λόγου.

¹¹² Βλ. Βαρίκα (1996) σελ. 259.

¹¹³ Αγγέλικα Ψαρρά, *Γύναι, ποιήσον ημίν...Κυρία, έμπνευσον ημίν: ένα γυναικείο κείμενο του 1871*, στο περ. σκούπα 2 (Ιούνης 1979) σελ. 14.

Η γυναίκα ως «έμφρον» και «νοήμον» ον πρέπει να παλέψει για την ανατροπή των σκοταδιστικών εκείνων θεωριών και προλήψεων που την εγκλωβίζουν σε ρόλους που δεν δικαιολογούνται από κάποια γυναικεία ή άλλη φύση. Η γυναίκα είναι «σύζυγος, μήτηρ, πολίτις, η δε αποστολή αυτής συνίσταται εις το αποκατασταθῆναι ωφέλιμον και αγαθοποιόν».¹¹⁴ Η αναγνώριση της ιδιότητας του πολίτη στη γυναίκα δεν απαντάται στα υπόλοιπα κείμενα του 19^{ου} αι.: θα παρουσιαστεί δυναμικά, αλλά και πάλι «σα μια μελλοντική και ανώδυνη προοπτική, όταν θα έχει πια ολοκληρωθεί η πνευματική ισότητα των φύλων».¹¹⁵ Ο μητρικός ρόλος είναι σημαντικός, αλλά η γυναίκα δεν είναι και δεν πρέπει να θεωρείται μόνο μητέρα. Είναι σύζυγος, είναι γυναίκα και μια αρμονική συζυγική σχέση προϋποθέτει ισοτιμία. Η διχοτομική αντίληψη που αναθέτει στον άνδρα την ευθύνη της δουλειάς και στη γυναίκα την ευθύνη του σπιτιού, στον άνδρα το έξω και στη γυναίκα το μέσα, στον άνδρα τις συγκινήσεις και στη γυναίκα την ηρεμία είναι η κύρια πηγή της γυναικείας καταπίεσης. Από το χώρο της εργασίας ως το πεδίο της ερωτικής σχέσης απαιτείται ισοτιμία, αντίληψη που σπάνια αποτολμήθηκε να διατυπωθεί από τις γυναίκες της εποχής. Η Βοσπορίς όχι μόνο αρθρώνει λόγο, αλλά απαιτεί δυναμικά την ισοτιμία της γυναίκας σε κάθε έκφανση της ζωής:

«Αλλά δεν πρέπει μοναδικώς να θεωρήσωμεν την μητέρα εις την γυναίκα. Υπάρχει επίσης η σύζυγος, ήτις νομίζομεν δέον να ελκύση την προσοχήν μας· οφείλει δ' αυτή να η σύμφωνος τω ανδρί ουχί μόνον δια των αυτών συμφερόντων, ουχί μόνον δια των ιδίων διαθέσεων, αλλά να έχη τας ίδιας διαθέσεις και ιδέας, και τα αυτά αισθήματα [...] απαιτώ η γυνή να έχη τας αυτάς ορέξεις, τας αυτάς πνευματικές αρχάς την ανάγκην της συγκινήσεως ίσην του ανδρός· η κοινή εξωτερική ζωή των να υποστηρίζεται υπό της εσωτερικής· παν ό,τι απαιτείται εις τον ένα προς απόκτησιν σοφίας, ως και εις τας καθημερινάς περιπετείας, το αυτό να απαιτήται και δια την άλλην· τέλος τα αισθήματα, αι συνήθειαι, αι ηδοναί ως και αι ευτυχίαι των, να μη διαχωρίζονται ουδέποτε».¹¹⁶

Κύριο αίτημα παραμένει η παιδεία. Η αρθρογράφος όμως δεν επιζητά την υποβαθμισμένη και δευτερεύουσης σημασίας «γυναικεία εκπαίδευση»,¹¹⁷ αλλά μια πλατιά και ουσιαστική παιδεία που θα δια φωτίσει τη γυναίκα-πολίτη και θα την απεγκλωβίσει από την στενή σφαίρα της δράσης της, την οικία:

¹¹⁴ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/9 (15-1-1871) 98.

¹¹⁵ Βλ. Ψαρρά (Ιούνης 1979) 15.

¹¹⁶ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/10 (22-1-1871) 110.

¹¹⁷ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/10 (22-1-1871) 109: «Την περιορίζουσιν εις τέρψεις δηλαδή, εις ονειροπολήματα, εις φαντασίας, και εις τας ρομαντικές αποκησεις, νομίζοντες ότι δια του κλειδοκυμβάλου το κοράσιον μέλλει ήδη να λάβη σωτήριον και διακεκριμένην ανατροφήν. Και εν ταυτώ δεν καταγίνονται να δώσωσιν εις τας ιδέας της γυναικός κρείττονα ανάπτυξιν, εις την ικανότητά της αρκετάς πηγάς, αλλ' αρέσκονται εις τα μυστήρια των έξεων αυτών, εις το αποτέλεσμα των συμπερασμάτων και το κράμα της φιλαρρεσκείας των».

«Η γυνή πρέπει να η ελεύθερα, πεφωτισμένη, γνωρίζουσα τον προορισμόν της μεμυημένη των αληθών ιδεών και υψηλών αισθημάτων, πεπροικισμένη δια γνώσεων ωφελίμων, όπως αι οικογένειαι συνδέονται καλλίτερον δ' αδιαρρήκτου δεσμού, η Πολιτεία ενδυναμούται, και γίνηται ηθικωτέρα, το έθνος η έντιμον και ανεξάρτητον, και τέλος οι άνθρωποι καλλίτερον προαισθάνονται, ηδύτερον συγκινούνται, και προετοιμάζονται κατά των δυσχερειών της ζωής, και εις την εκπλήρωσιν του καθήκοντος».¹¹⁸

Η Βοσπορίς δηλώνει μαχητικά την αναγκαιότητα σύμφωνα με την οποία «ο ανήρ οφείλει να ταπεινωθή δια της μετριοφροσύνης, η δε γυνή χρεωστεί να ανυψωθή δια του εγωισμού».¹¹⁹ Οι συνθήκες είναι επιτακτική ανάγκη να αλλάξουν· σεβασμός και ελευθερία πρέπει να αποδοθούν απλόχερα στη γυναίκα, γιατί «είναι πεπλασμένη, όπως η ελεύθερα εν απάσαις ταις επιστήμαις, εξ ων προς βλάβην της ανθρωπότητος¹²⁰ την αποκλείουσιν».¹²¹

Η διεκδίκηση της αρμόζουσας για το γυναικείο φύλο κοινωνικής θέσης προϋποθέτει όχι μόνο την συνειδητοποίηση από μέρους των γυναικών της καταπίεσης και της υποτίμησης που υφίστανται, αλλά και τη δραστηριοποίησή τους μέσα από συλλογικά όργανα. Η διαμόρφωση μιας συλλογικής γυναικείας ταυτότητας απαιτεί την ανάπτυξη και προώθηση των αισθημάτων της αλληλεγγύης και αδελφικότητας. Η *Ευρυδίκη* έχει συνειδητοποιήσει αυτήν την αναγκαιότητα και επιχειρεί να αφυπνίσει τις αναγνώστριες και να τις οδηγήσει στην συγκρότηση οργανωμένων σωματείων, μέσω των οποίων θα αρθρώνουν μαχητικά τις διεκδικήσεις τους. Έτσι, δεν είναι σπάνια τα άρθρα στα οποία ενημερώνει το κοινό για αντίστοιχες κινήσεις που διαδραματίζονται στην πολιτισμένη Ευρώπη και Αμερική. Δίνονται πληροφορίες για διεθνείς συλλόγους, από τους οποίους άλλοι αναζητούν εργασία για τις γυναίκες άλλοι προάγουν την γυναικεία εκπαίδευση, ενώ μερικοί αγωνίζονται ακόμα για τη διεκδίκηση του δικαιώματος της ψήφου.¹²² Περιέχονται επίσης στοιχεία για κυκλοφορίες γυναικείων εντύπων, όπως για παράδειγμα της εφημερίδας *The Women's journal*, η οποία «δεν έχει να ειδηχθή εκείνα φιγουρίνια, τα εκπροσωπούντα τας ασχημίας της διεφθαρμένης Ευρώπης, αλλά πάσα γωνία αυτής είναι πεπληρωμένη δια μιας φωνής προς το καθήκον, προς την αρετήν, προς την πρόοδον».¹²³ Ιδιαίτερα στα τεύχη του τρίτου έτους κυκλοφορίας του εντύπου, όπου μειώνεται η παρουσία ενυπόγραφων άρθρων, η στήλη *Διάφορα* ενημερώνει για μεμονωμένες ή για συλλογικές κινήσεις γυναικών που ανατρέπουν την ισχύουσα τάξη πραγμάτων.

¹¹⁸ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/9 (15-1-1871) 99.

¹¹⁹ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/10 (22-1-1871) 111.

¹²⁰ Είναι κοινός τόπος των κειμένων της *Ευρυδικής* να αξιολογείται η πρόοδος ενός λαού και το επίπεδο πολιτισμού του από την κοινωνική θέση που έχει αποδώσει στη γυναίκα.

¹²¹ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/10 (22-1-1871) 111.

¹²² Βλ. *Ευρυδίκη* Β/5 (15-3-1872) 88 -- Β/7 (15-4-1872) 120-- Β/9-10 (Μάιος 1872) 160.

¹²³ Βλ. *Ευρυδίκη* Β/12 (30-6-1872) 192.

Χαρακτηριστικά αναφέρεται ως παράδοξο το γεγονός ότι στη Γαλλία νεαρή κοπέλα, γόνος αριστοκρατικής οικογένειας, τόλμησε να ανέβει σε μουσική σκηνή και να τραγουδήσει, ενώ εκφράζεται η ελπίδα της αρθρογράφου ότι «δε θα παρέλθη, βεβαίως, πολύς καιρός ίνα ιδωμεν μεγίστην μεταβολήν επί της τύχης των εν τη Ανατολή γυναικών».¹²⁴ Η σύνταξη της *Ευρυδίκης* δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε οποιαδήποτε μορφή συλλογικής δράσης του γυναικείου φύλου, γιατί μόνο μέσα από τις ισότιμες διαπροσωπικές σχέσεις, που θα αναπτύξουν οι γυναίκες στα πλαίσια ενός συλλόγου, θα διαμορφώσουν τόσο την ατομικότητά τους όσο και μια συλλογική γυναικεία ταυτότητα: «Αι σύζυγοι, αι αδελφαί. αι θυγατέρες θ' απαρτίσωσι ποτέ ισχυράν ομοσπονδίαν κατά του πολέμου...Επεθύμουν να έβλεπον συνισταμένα πανταχού γυναικεία Συνέδρια υπέρ της ειρήνης».¹²⁵

Ωστόσο, κύριο μέλημα του περιοδικού, που διαπερνά με ποικίλους εκφραστικούς τρόπους τις σελίδες του, είναι η συστηματική προσπάθεια διάδοσης και βελτίωσης της γυναικείας **εκπαίδευσης**. Πιο συγκεκριμένα σε 25 τεύχη απαντώνται άρθρα, των οποίων το περιεχόμενο είναι, είτε ανταποκρίσεις από διάφορα μέρη για την εκεί κατάσταση των δημοσίων ή ιδιωτικών παρθεναγωγείων είτε συγκριτική ανάλυση διαφορετικών εκπαιδευτικών συστημάτων είτε τέλος πρόκειται για κείμενα που ενημερώνουν λεπτομερώς για τη διοργάνωση δημοσίων μαθημάτων για γυναίκες ή για την ίδρυση νέων σχολείων.¹²⁶ Επίσης, περιέχονται κείμενα που περιγράφουν τις ετήσιες εξετάσεις ή εκφράζουν την ένθερμη υποστήριξή τους σε αντίστοιχες πρωτοβουλίες του «Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου» [*Νεγρεπόντειον διαγώνισμα προς διάδοσιν της ελληνικής παιδείας εις το γυναικείον φύλον κατά την Ανατολή*]. Η έντονη παρουσία κειμένων εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος στην ύλη του περιοδικού αιτιολογείται ήδη από τα πρώτα τεύχη, όπου δηλώνονται ρητά οι παιδευτικές προθέσεις της διεύθυνσης:

«**Εν των σπουδαιοτάτων αντικειμένων** εφ' ων επασχοληθήσεται η *Ευρυδίκη* καθά και εν τω προγραμμάτι αυτής διεγράψατο, είναι και η **δημοσία εκπαίδευσις** των γυναικών, ήτις, ως απόρροια φυσικωτάτη της των ανδρών, δέον να συμβαδίζη μετ' αυτής, προάγηται και τελειοποιήται αναλόγως [...] Σύλλογοι, Λέσχαι, Αδελφότητες, Δημοσιογραφικά όργανα, πάντες και πάσαι μικροί και μεγάλοι, πτωχοί και πλούσιοι επιληφθόμεν ως αδελφοί προσφιλείς του αντικειμένου τούτου και μη ολιγορήμεν

¹²⁴ Βλ. *Ευρυδίκη* Γ/1 (8-3-1873) 13.

¹²⁵ Βλ. *Ευρυδίκη* Β/2 (30-2-1872) 39.

¹²⁶ Σε αυτήν την κατηγορία της ύλης εντάσσω όσα άρθρα πραγματεύονται αποκλειστικά και μόνο εκπαιδευτικά ζητήματα. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν σημαίνει πως στα προαναφερθέντα κείμενα, τα οποία εξετάζουν γυναικεία ζητήματα, δεν είναι διάχυτος ο προβληματισμός για την προαγωγή της γυναικείας εκπαίδευσης. Άλλωστε η διεκδίκηση μιας ευρύτερης και ουσιαστικότερης παιδείας για τις γυναίκες είναι η βασική πρόθεση του περιοδικού, που αιτιολογεί και την έκδοσή του.

[...] Η *Ευρυδίκη* το επ' αυτή θα αναγείρη το παραπέτασμα της δημοσίας εκπαιδεύσεως του φύλου της, θα παρουσιάση τας εν τη έσω σκηνή συμβαινούσας σκηνάς και θα **εγείρη την φωνήν** κατά της επιπολαζούσης **ημιμαθείας** του φύλου της»¹²⁷

Εξάλλου, όπως ειπώθηκε κανένα από τα γυναικεία έντυπα που είχαν κυκλοφορήσει στο παρελθόν δεν είχε αφοσιωθεί αποκλειστικά στην προώθηση της γυναικείας εκπαίδευσης. Όλα τα κείμενα του περιοδικού, που συνηγορούν στην διεύρυνση του προγράμματος της μόρφωσης των γυναικών, δεν παραλείπουν να τονίσουν εμφατικά τον «εθνικό» και «χριστιανικό» χαρακτήρα που οφείλει αυτή να έχει. Στόχος είναι η διαπαιδαγώγηση άξιων Ελληνίδων μητέρων, γιατί αυτές είναι που μεταδίδουν στα παιδιά τα πρώτα στοιχεία της χριστιανικής θρησκείας και του εθνικού αισθήματος. Οι ευνοϊκές μεταρρυθμιστικές διατάξεις του 1856 έθεσαν τις ιδανικές συνθήκες για μια πιο εκτεταμένη και οργανωμένη εκπαιδευτική δραστηριότητα των Ελλήνων της Τουρκίας.¹²⁸ Η διάδοση της ελληνικής γλώσσας, της ιστορίας και της εθνικής ιδεολογίας αποκτά επείγουσα σημασία. Είναι λοιπόν φυσικό επόμενο να προβάλλεται με έμφαση η αναγκαιότητα μόρφωσης των γυναικών και να παγιώνονται μηνύματα για την εθνική αποστολή που πρέπει αυτές να επιτελέσουν όχι μόνο μέσα από την οικογένεια αλλά και από την ιδιότητα της δασκάλας: «όπου η γυνή είναι απαίδευτος εκεί αι πεποιθήσεις κλονίζονται και σύρονται υπό των τυχόντων, ενώ ένθα η γυνή είναι κάτοχος της εθνικής ιστορίας εκεί η εθνική ιδέα δεσπόζει και κραταιούται».¹²⁹

Κοινή όμως παραδοχή είναι ότι η «εθνική» και «χριστιανική» παιδεία που θα λάβει το γυναικείο φύλο πρέπει ταυτόχρονα να είναι εναρμονισμένη με τις *έμφυτες κλίσεις* του. Τα περισσότερα άρθρα μεταφέρουν διαλέξεις δασκάλων – διευθυντριών των παρθεναγωγείων, οι οποίες αν και αγωνίζονται για την εξύψωση του φύλου τους και εκφράζουν με μαχητικότητα το αίτημα για εμπλουτισμό της παιδείας και καταπολέμηση της αμάθειας ή ημιμάθειας, δεν επιδιώκουν την πλήρη εξομοίωση της γυναικείας εκπαίδευσης με την ανδρική. Δεν αρνούνται την πεποίθηση, σύμφωνα με την οποία η ανθρώπινη φύση υπαγορεύει από μόνη της σε κάθε φύλο την σφαίρα της κοινωνικής του δράσης. Κατά συνέπεια, υιοθετούν επιφυλακτική στάση απέναντι σε διεκδικήσεις

¹²⁷ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/8 (9-1-1871) 94-5.

¹²⁸ Βλ. Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί Προβληματισμοί (1830-1910). Ένα Ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σελ. 38 όπου αναφέρεται ότι το ελληνικό κράτος και η ελληνική κοινότητα της οθωμανικής αυτοκρατορίας συνεργάζονται προκειμένου να διεισδύσουν μέσω του σχολικού δικτύου στις διαφιλονικούμενες περιοχές (Μακεδονία, Θράκη, Ήπειρος). Κυριότεροι φορείς αυτής της συνεργασίας είναι ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κπόλεως» (1861) και ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» (1869), μέλη του οποίου είναι σύμβουλοι της ελληνικής κυβέρνησης στα θέματα του ελληνισμού που ζει στις περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

¹²⁹ Βλ. *Ευρυδίκη* Γ/2 (22-3-1873) 26.

που αφορούν στην εξω-οικιακή εργασία, γιατί τέτοιου είδους αιτήματα θα έρχονταν σε σύγκρουση με το γυναικείο προορισμό έτσι, όπως αυτός υπαγορεύεται από τις *φυσικές ιδιότητες* του φύλου. Οι γυναίκες είναι αναγκαίο να μορφώνονται, γιατί έτσι θα συντελέσουν στην πρόοδο των οικογενειών τους και κατά συνέπεια του έθνους, θα εξασφαλίσουν δηλαδή στους συζύγους τους την οικιακή ευδαιμονία και στα παιδιά τους μια σωστή ανατροφή. Τα ακόλουθα αποσπάσματα από τις ομιλίες της Σαφούς Λαιλίου, διευθύντριας του Κεντρικού Παρθεναγωγείου της Μυτιλήνης και της Δέσποινας Σκέντου, διευθύντριας του Παρθεναγωγείου της Χάλκης επιβεβαιώνουν τις προαναφερθείσες διαπιστώσεις:

«Η παιδεία [...] είναι καρπός της οικιακής σχολιακής και εκκλησιαστικής αγωγής [...] η εκ νέου σύστασις του παρ' ημίν Ελλ. Παρθεναγωγείου, εν ω θέλουσι μορφωθή μητέρες άξια ν' αναδείξωσι [...] δια της καλητέρας αγωγής, την οποίαν θέλουσι δίδει εις τα τέκνα των. Τελειότεραν δε αγωγήν λέγουσα **δεν εννοώ εκείνην μόνον, την οποίαν πρέπει να λάβη η γυνή, ως άνθρωπος, απλώς αλλά και την σύμφωνον προς τον προορισμόν αυτής ως μητρός, συζύγου και οικοδεσποίνας**».¹³⁰

«Αλλ' οποία παιδεία; αναλόγος τις προς τον προορισμόν αυτής, και τον κύκλον των έργων εις α ετάχθη. Η γυνή βεβαίως **ούτε θα υπουργήση ούτε θα στρατηγήση ούτε επιστήμας θα διδάξη**, θα διευθετηθή μόνον τα του οίκου αυτής, θα καλύνη τον βίον, θα συμβάλλη εις την τούτου αρμονίαν, και επί τέλους, (όπερ και κυριώτερον) θα αναθρέψη τέκνα, και θα παραδώση πολίτας νέους εν τη κοινωνία»¹³¹

Στην πλειοψηφία των ομιλιών οι δασκάλες παρακαλούν τους γονείς να εμπιστευτούν την εκπαίδευση των νεαρών κοριτσιών στα παρθεναγωγεία, επιχειρώντας ταυτόχρονα να ανατρέψουν τα επιχειρήματα όσων υποστηρίζουν την συγκρότηση μιας υποβαθμισμένης «οικιακής» γυναικείας εκπαίδευσης. Τα επιχειρήματα που διατυπώνουν οι τελευταίοι είναι τα ακόλουθα:¹³² 1) Αρχικά, επικαλούνται λόγους ηθικής και εκφράζουν ρητά τις φοβίες τους για την σχεδόν βέβαιη ηθική διάβρωση των μαθητριών που φοιτούν στα διάφορα παρθεναγωγεία. 2) Ο θεσμός της οικογένειας απειλείται από την ομοιομορφία, την πειθαρχία και τους ρυθμούς της ομαδικής σχολικής ζωής: «...αι παρατηρήσεις μου» -γράφει ο Ν. Σαρίπολος καθηγητής του Πανεπιστημίου της Αθήνας- «μ' έφεραν εις το αλάνθαστον συμπέρασμα ότι αι χείρους σύζυγοι και μητέρες γίνονται όσαι εν τοις Παρθεναγωγείοις εξετράφησαν».¹³³ 3) Ο γάμος και οι οικογενειακές υποχρεώσεις δεν μπορούν να

¹³⁰ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/22 (24-4-1871) 22-3.

¹³¹ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/47 (22-9-1871) 219.

¹³² Βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, «Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας». *Στόχοι παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19^ο αι.*, στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Β', Αθήνα 1986, σελ. 491-493.

¹³³ Βλ. Ν. Σαρίπολος, *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου*, Αθήνα 1875, σελ. 376 [Ζιώγου-Καραστεργίου (1986) σελ. 492].

συμπορευτούν με την επαγγελματική δραστηριότητα. Ακόμα και στις περιπτώσεις που νομιμοποιείται η γυναικεία εργασία, η οποία συνήθως περιορίζεται στο επάγγελμα της δασκάλας, έχει την κοινωνική ανοχή μόνο ως την ημέρα του γάμου της γυναίκας. Σε πολλά μέρη εκφράζεται άλλωστε η επιθυμία να εκδιωχθεί η δασκάλα γιατί «προξενεί σκάνδαλον εις τον τόπον διότι είναι ύπανδρος».¹³⁴ Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι αρκετές από τις πρωτοπόρες εκπαιδευτικούς πλήρωσαν με το τίμημα της αγαμίας –συνειδητά ή από ανάγκη- την επιθυμία τους να συνεχίσουν να εργάζονται. 4) Ο κοινωνικός ρόλος που έχει επωμιστεί κάθε φύλο έχει προσδιοριστεί με κριτήριο τις επιταγές της ανθρώπινης φύσης. Η μόρφωση της γυναίκας πρέπει να περιοριστεί στην «οικιακή ανατροφή»,¹³⁵ γιατί «ο Έθνος, η Πατρίς και η κοινωνία δεν απαιτούσι παρά των Παρθυναγωγείων γυναίκας λογίας, απαιτούσι ευσεβείς, σώφρονας, τιμίας, εγκρατείς, εναρέτους».¹³⁶ 5) Στην προσπάθειά τους να υποβαθμίσουν τη δημόσια γυναικεία εκπαίδευση, κάνουν λόγο για αρνητική σχέση ανάμεσα στη μόρφωση και τη θηλυκότητα. Μορφωμένες είναι οι γυναίκες εκείνες, οι οποίες απέτυχαν στους υπόλοιπους τομείς (ομορφιά, γάμος).¹³⁷ Οι δασκάλες ή μαθήτριες των παρθυναγωγείων παρουσιάζονται στα σκίτσα της εποχής πολύ άσχημες και κακοφτιαγμένες.¹³⁸ 6) Τέλος, αξιοποιώντας ιατρικές απόψεις ξένων επιστημόνων υποστηρίζουν ότι οι μειωμένες ψυχικές και σωματικές δυνάμεις της εφήβου επιβάλλουν μια ειδική, υποβαθμισμένη εκπαίδευση χωρίς πολλές «ανώτερες» γνώσεις που θα αποτελούν άμεσο κίνδυνο για την υγεία της.¹³⁹

¹³⁴ Βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου (1986) σελ. 492 Βλ. για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι δασκάλες στην άσκηση των καθηκόντων τους Καλ. Παρρέν, *Επιθέσεις και στραγγαλισμοί κατά διδασκαλισσών*, στο περ. *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. Α΄, αρ. 47 (31-1-1888) -- Ελένη Γεωργιάδου, *Γυναικεία έργα*, στο περ. *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. ΙΕ΄, αρ. 654 (10-2-1902) 7-8 -- Ελένη Γ. Μπουκουβάλα, *Αναμνήσεις εκ της επιθεωρήσεως σχολείων θηλέων. Η θέσις της διδασκαλίσσης, Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, έτος Α (1901-2), Αθήνα 1902, σελ. 73-86 -- Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση...* (1986) σελ. 133-135.

¹³⁵ Βλ. Φουρναράκη (1987) σελ. 29 (υποσ. 1) όπου διευκρινίζεται ότι ο όρος *ανατροφή* –σε αντιδιαστολή με αυτόν της *παιδείας* ή της *εκπαίδευσης* που συνίσταται στην ανάπτυξη των νοητικών δυνάμεων- αφορά στη μόρφωση της ψυχής. Ο όρος χρησιμοποιείται πολύ συχνά στην περίπτωση των κοριτσιών υποδηλώνοντας την υποβάθμιση της σημασίας του σχολικού συστήματος και την ταύτιση της γυναικείας εκπαίδευσης με το άτυπο και το ιδιωτικό. Υποννοείται η ουσιαστικότερη συμβολή της οικογένειας σε σχέση με το σχολείο.

¹³⁶ Βλ. Αντ. Ισηγόνης, *Το Ελληνικόν παιδαγωγείον Σύμωρης β) Η κορασιακή εκπαίδευσις*, στο περ. *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. 12, 1965, σελ. 100 [Ζιώγου-Καραστεργίου (1986) σελ. 492].

¹³⁷ Βλ. Κων. Φ. Σκόκος, *Η λόγια δεσποινίς*, στο *Ημερολόγιον του έτους 1905*, σελ. 37 όπου «η λογία δεσποινίς» ορίζεται από τον Κων. Σκόκο ως: «Ολίγον μύωψ, ολίγον διοπτροφόρος ενίοτε, αφηρημένη συνήθως, έστιν ότι ολίγον κυφή, ολίγον νευροπαθής, ολίγον έξαλλος» [Ζιώγου-Καραστεργίου (1986) σελ. 493].

¹³⁸ Βλ. Κων. Φ. Σκόκος, ό. π., σελ. 37-40, *Το Άστυ*, έτ. Δ΄, αρ. 207 (10-9-1889) και αρ. 209 (24-9-1889) [Ζιώγου-Καραστεργίου (1986) σελ. 493].

¹³⁹ Βλ. Μπακαλάκη (1995) 129 (υποσ. 2): «Γύρω στο 1860 οι επιφυλάξεις απέναντι στην ανώτερη γυναικεία εκπαίδευση διατυπώνονται με τρόπο που συμφωνεί με το πνεύμα του Δαρβινισμού. Οι φυσικές διαφορές ανάμεσα

Η αντιπαράθεση αυτή φθίνει με την σταδιακή επικράτηση και εξάπλωση της Δημοτικής Εκπαίδευσης. Η προβληματική όμως μεταφέρεται ενισχυμένη και εμπλουτισμένη με νέα επιχειρήματα στο επίπεδο της Μέσης/Ανώτερης εκπαίδευσης. Δεν είναι τυχαίο πως η οργάνωση της δευτεροβάθμιας γυναικείας εκπαίδευσης και η μόρφωση των διδασκαλισσών¹⁴⁰ ήταν απόρροια ιδιωτικής πρωτοβουλίας μέχρι τις αρχές του 20ου αι. Η σκοπιμότητα της εκπαίδευσης των κοριτσιών περιορίζεται στην βελτίωση του ρόλου της γυναίκας ως θυγατέρας, συζύγου, μητέρας και οικονόμου. Μια τέτοια θέση επηρεάζει –όπως είναι φυσικό– το πρόγραμμα των μαθημάτων και το περιεχόμενο των ειδικών βιβλίων που συγκροτούνται για τα παρθεναγωγεία.¹⁴¹

στα φύλα και συνακόλουθα οι διαφορές στις ικανότητες και την συμπεριφορά ανδρών και γυναικών θεωρούνται σημεία του ανώτατου σταδίου της ανθρώπινης εξέλιξης. Το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι. κυριαρχούν τα ιατρικά επιχειρήματα που επισημαίνουν ότι η διανοητική και σωματική κόπωση υποσκάπτουν την υγεία των γυναικών και βλάπτουν ιδιαίτερα το αναπαραγωγικό σύστημα του οργανισμού τους. Βλ. Joan Burstyn, *Victorian education and the ideal of womanhood*, Λονδίνο 1981. Βλ. επίσης Ζιώγου-Καραστεργίου (1986) σελ. 495 (υποσ. 83) όπου μεταφέρονται απόψεις για το βάρος του εγκεφάλου της γυναίκας: «Επειδή δε και μικροτέραν έχει την ανάπτυξιν του εγκεφάλου η γυνή, και μικροτέραν επομένως την δύναμιν του σκέπτεσθαι» [Ε. Εμμανουήλ, *Περί των ηθικών χαρακτήρων της γυναίκας*, στο περ. *Όμηρος*, ετ. Γ' (1875) 178].

¹⁴⁰ Βλ. Φουρναράκη (1987) σελ. 22-3 και (υποσ. 2) όπου παρατηρείται ότι από το 1843 και σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αι. οι υποψήφιες δασκάλες μορφώνονται στα «ανώτερα» παρθεναγωγεία της «Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας» στο Αρσάκειο στην Αθήνα (1837), στην Κέρκυρα (1866), στην Πάτρα (1890) και στη Λάρισα. Οι υποψήφιες δασκάλες παρακολουθούσαν το πρόγραμμα μαθημάτων είτε ως *εξωτερικές* είτε ως *εσωτερικές-οικότροφες*, σε περίπτωση που προέρχονταν από ευκατάστατες οικογένειες. Όσον αφορά τα δίδακτρα, αυτά το 1857 ήταν για την Α' τάξη 80 δρχ. το μήνα, για την Β' 139 δρχ. και για τη Γ' 160 δρχ. Βλ. επίσης Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση...* (1986) σελ. 88 (υποσ. 5).

¹⁴¹ Βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση...* (1986) σελ. 117-118, 147-149, 171-177, 184-185 όπου περιέχονται στοιχεία για τον τρόπο λειτουργίας των παρθεναγωγείων: Τα παρθεναγωγεία –αντίθετα από τα σχολεία αρρένων που είναι δημόσια και προετοιμάζουν τους μαθητές για το πανεπιστήμιο και την επαγγελματική ζωή– είναι ιδιωτικά ή ιδρυμένα από Δήμους, Εταιρείες και Συλλόγους. Στόχος τους είναι να προετοιμάσουν την εν δυνάμει μητέρα και οικοδέσποινα μιας ορισμένης μάλιστα κοινωνικής τάξης. Το πρόγραμμα μαθημάτων περιλαμβάνει ξένες γλώσσες (κυρίως Γαλλικά), μουσική (κυρίως κλειδοκύμβαλον), οικιακή παιδαγωγική και οικονομία, εργόχειρα, αλλά και αρκετές ώρες Αρχαίων Ελληνικών. Οι ώρες που αφιερώνονται για τη διδασκαλία Φυσιογνωστικών μαθημάτων είναι λίγες, ενώ μαθήματα όπως η Κοσμογραφία, η Φυσική Πειραματική και η Χημεία αρχίζουν να διδάσκονται μετά το 1870. Οι ώρες των μαθηματικών μειώνονται όσο προχωρούμε στις μεγάλες τάξεις, ενώ γενικότερα οι ώρες των μαθηματικών και των ελληνικών είναι λιγότερες σε σύγκριση με τις ντίστοιχες στα δευτεροβάθμια σχολεία αρρένων. Ως προς την χρονική διάρκεια των γυναικείων σπουδών, αυτή είναι μικρότερη από τη διάρκεια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των αγοριών, που περιλαμβάνει το τρίχρονο Ελληνικό Σχολείο και τετράχρονο Γυμνάσιο. Η υποβαθμισμένη εκπαίδευση φαίνεται και από το γεγονός ότι δεν δίνεται η δυνατότητα στις απόφοιτες των παρθεναγωγείων να εγγραφούν στο πανεπιστήμιο. Ο ιδιωτικός λοιπόν χαρακτήρας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών, τα ακριβά δίδακτρα των παρθεναγωγείων, αλλά και το γεγονός ότι όλα τα σχολεία είναι συγκεντρωμένα στις 3-4 μεγαλύτερες πόλεις οδηγούν στη διαπίστωση ότι η δευτεροβάθμια εκπαίδευση αποτελεί τον

Η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών άρθρων που περιέχονται στην *Ευρυδίκη* εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην αναγγελία ίδρυσης παρθεναγωγείων και στον τρόπο οργάνωσής τους. Η έμφαση που δίνεται στη λειτουργία τους και στην προσέλκυση ολοένα και περισσότερων μαθητριών¹⁴² εντάσσεται στην ευρύτερη προσπάθεια ανάπτυξης του αισθήματος της γυναικείας ατομικότητας και συνάμα διαμόρφωσης μιας συλλογικής ταυτότητας. Η φοίτηση στο σχολείο επέφερε την πρώτη ρωγμή στην απομόνωση των γυναικών. Τα κορίτσια για πρώτη φορά περνούν τουλάχιστον δύο τρία χρόνια της ζωής τους μακριά από την πατρική εστία. Η συμβίωση με άλλα νεαρά κορίτσια και η ανταλλαγή κοινών εμπειριών συμβάλλουν στην συγκρότηση σχέσεων συντροφικότητας και φιλίας έξω από το οικογενειακό πλαίσιο. Έτσι, ενώ ο διαχωρισμός των φύλων υπογράμμιζε ότι οι γυναίκες είναι ετεροκαθορισμένα άτομα που έπρεπε να προετοιμαστούν αποκλειστικά για το ρόλο της μητέρας και της συζύγου, ταυτόχρονα η δημιουργία ειδικών εκπαιδευτηρίων πρόσφερε τη δυνατότητα για την έκφραση μιας νέας γυναικείας ατομικότητας. Οι νεαρές κοπέλες δημιουργούν ως ολοκληρωμένα άτομα ισότιμες σχέσεις και συστήνουν τα δικά τους δίκτυα κοινωνικότητας και αλληλεγγύης. Αυτές οι *ομοκοινωνικές*¹⁴³ σχέσεις ενθάρρυναν τις γυναίκες να θεωρούν τον εαυτό τους κοινωνική δύναμη, της οποίας η συλλογική δράση μπορούσε να επιδράσει αποφασιστικά στην κοινωνία και το έθνος πέρα από τα στενά όρια του σπιτιού και της οικογένειας.

Από τη δεκαετία 1860-70 ο χώρος της γυναικείας εκπαίδευσης γίνεται ολοένα και περισσότερο ο πυρήνας όπου συλλαμβάνονται και προετοιμάζονται σχέδια μιας συλλογικής γυναικείας κίνησης στον τομέα της φιλανθρωπίας και της κοινωνικής αναμόρφωσης. Η ενασχόληση με αυτούς τους

19^ο αι. προνόμιο ενός μικρού αριθμού κοριτσιών με συγκεκριμένη κοινωνικοοικονομική προέλευση. Βλ. επίσης Αλ. Καρανικόλας, *Τα Παρθεναγωγεία της Κωνσταντινουπόλεως*, στο περ. *Παρνασσός*, τ. ΙΖ' (1975) σελ. 173-200.

¹⁴² Βλ. Βαρίκα (1996) σελ. 136-7 όπου αναφέρεται ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1870 τα κορίτσια αποτελούν το 13% των μαθητών της μέσης εκπαίδευσης στο σύνολο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η διαφορά ανάμεσα στο ανεξάρτητο βασίλειο και τη διασπορά μεγαλώνει καθώς προχωρούμε προς την καμπή του αιώνα, όπου σε ορισμένες πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, η Αλεξάνδρεια και η Σμύρνη, οι ελληνίδες μαθήτριες της μέσης εκπαίδευσης είναι ισάριθμες με τους μαθητές. Ο Τσουκαλάς [ό.π., σελ. 473] αποδίδει αυτήν την ασύμμετρη ανάπτυξη της γυναικείας εκπαίδευσης της διασποράς στην υπεροχή των αστικών πληθυσμών και την άνθηση της ελληνικής αστικής τάξης. Διευκρινίζει ωστόσο ότι η μόρφωση των κοριτσιών λειτουργεί συμβολικά και αποτελεί ένα είδος συμπληρωματικής προίκας, που θα εξασφαλίσει τον καλύτερο δυνατό γάμο. Η ανάπτυξη της ελληνικής γυναικείας εκπαίδευσης στην Οθωμανική αυτοκρατορία είναι έργο των φιλεκπαιδευτικών και φιλολογικών πατριωτικών συλλόγων, οι οποίοι έχουν στόχο τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και του πολιτισμού στους ορθόδοξους πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας. Για τη γυναικεία εκπαίδευση και την «συμβολική» της λειτουργία στις κοινότητες του εξωτερικού βλ. Τσουκαλάς, ό. π., σελ. 470-477.

¹⁴³ Βλ. Βαρίκα (1996) σελ. 224 και 228.

τομείς δίνει τη δυνατότητα σε ορισμένες γυναίκες να συνειδητοποιήσουν ότι το γυναικείο φύλο είναι μια καταπιεσμένη κοινωνική κατηγορία με κοινά συμφέροντα.¹⁴⁴ Αντιλαμβάνονται επίσης πως οι ίδιες οι γυναίκες –ως υποκείμενα- καλούνται να υποδυθούν νέους ρόλους και να διεκδικήσουν χρησιμοποιώντας τις γνώσεις τους και το λόγο τους την ανατροπή της άδικης για το φύλο τους ισχύουσας τάξης πραγμάτων. Οι δασκάλες –κάτω από την διπλή τους ιδιότητα, ως γυναίκες και παιδαγωγοί- στην προσπάθειά τους να προωθήσουν τη γυναικεία εκπαίδευση διατυπώνουν σθεναρά την ανάγκη ανάθεσης της διοίκησης και οργάνωσης των γυναικείων εκπαιδευτηρίων στα χέρια των γυναικών:

«Και πράγματι εις την γυναικεία χείρα, εις την γυναικείαν καρδίαν, εις τον γυναικείον νουν δέον να αφεθή ό,τι εις αυτήν αφορά ό,τι αυτήν προάγει ό,τι αυτήν ανυψοί [...] ελπίζομεν ότι, αφού ήρξατο η γυνή να θέτη τα θεμέλια των γυναικείων Μουσοτροφειών, δεν θα βραδύνη ν' ανατείλη και η ημέρα καθ' ην η **εποπτεία, η διευθέτησις, η βελτίωσις και προαγωγή των Παρθεναγωγείων ανατεθήσεται εις τας γυναικείας**, εις τας μητρικάς χείρας, απελευθερουμένων ούτως των Παρθεναγωγείων μας, της τύχης των διδασκαλισσών και της προόδου των μελλουσών μητέρων από την ιδιοτροπίαν ενός εφόρου Μπακάλη ή τινός βαναύσου και αγραμμάτου Προύχοντος. Η καθ' εκάστην καταρρέουσα κατάστασις των Παρθεναγωγείων, η **ημιμάθεια** η επιπολάζουσα εν αυτοίς, θα καταπαύσωσιν άμα ως **συνέλθωμεν εις εαυτούς** και απαλλάξωμεν αυτά **εκ των ονύχων ανδρारीων τινών**, άτινα έρμαιιον ιδιοτελείας και αρχολιπαρίας κατέστησαν τα Παρθεναγωγεία ημών».¹⁴⁵

Η γενική προβληματική που αρθρώνεται από τις συνεργάτριες του περιοδικού είναι διττή: πρώτα τίθεται το ζήτημα να δοθεί στις μαθήτριες, που προέρχονται όμως από ανώτερα κοινωνικά στρώματα, γενική μόρφωση ανάλογη με το πνεύμα της εποχής και έπειτα να προετοιμαστούν όσες από τις μαθήτριες ενδιαφέρονται για το επάγγελμα της δασκάλας. Η εκπαιδευτική πράξη είχε αρχίσει να μην ικανοποιεί γνωστές δασκάλες της εποχής, οι οποίες μέσα από τις ομιλίες και τα εγχειρίδια τους αναζητούν νέες λύσεις, ζητούν ισότητα στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες των δύο φύλων και γίνονται οι εκφραστές των πρώτων γυναικείων διεκδικήσεων. Ο λόγος τους έχει βαρύνουσα σημασία και για αυτό άλλωστε φιλοξενείται πολύ συχνά από την *Ευρυδίκη*, ένα περιοδικό που επιθυμεί να ανατρέψει την ισχύουσα εκπαιδευτική κατάσταση.

Σημαντικό τμήμα των κανονιστικών κειμένων του περιοδικού αποτελεί η κατηγορία των άρθρων που τίθεται κάτω από τον γενικό τίτλο «**Οικιακή Οικονομία**» ή «**Οικιακή Χρήσις**». Πρόκειται για δημοσιεύματα που συμβουλεύουν τις γυναίκες πώς να ανταποκρίνονται στα οικιακά τους καθήκοντα. Στον γυναικείο τύπο –και στην προκειμένη περίπτωση και στην *Ευρυδίκη*- ο όρος

¹⁴⁴ Βλ. Βαρίκα (1996) σελ. 229-230.

¹⁴⁵ Βλ. *Ευρυδίκη* Β/6 (31-3-1872) 103.

«οικιακή οικονομία» χρησιμοποιείται συχνά για να δηλώσει το σύνολο των καθηκόντων της οικοδέσποινας ή τη διδασκαλία που προετοίμαζε τις νεαρές μαθήτριες για να ανταποκριθούν σε αυτά. Η ισχυρή θέληση, με την οποία η σύνταξη του περιοδικού τοποθετεί emphaticά τα υπό εξέταση άρθρα στην πρώτη σελίδα των τευχών, προκειμένου να κηρύξουν τα διδάγματα της οικιακής οικονομίας, μαρτυρεί ίσως την πρόθεση –τόσο της συντάκτριας όσο και του/της αρθογράφου- να εισαγάγουν νεωτερισμούς. Ωστόσο, τα διδακτικά κείμενα δεν ικανοποιούν πάντα την ανάγκη για πληροφόρηση ή τουλάχιστον μόνον αυτή. Οι αναγνώστες συχνά τα αποζητούν, για να επιβεβαιώσουν συνήθειες ή απόψεις που έχουν ήδη επιλέξει είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι Ελληνίδες της Πόλης –όπου εκδόθηκαν τρία από τα εγχειρίδια οικιακής οικονομίας- ήταν περισσότερο εξοικειωμένες με τα πρότυπα που προβάλλονται σε αυτά τα κείμενα από ό,τι οι Ελλαδίτισσες¹⁴⁶ με παρόμοιο τρόπο υποψιαζόμαστε ότι γυναίκες των λαϊκών τάξεων ταυτίζονταν με αυτά τα πρότυπα σε λιγότερο βαθμό από ό,τι οι εύπορες. Πάντως ανεξάρτητα από την τοπική και ταξική προέλευση, μια αναγνώστρια θα μπορούσε να είναι λιγότερο ή περισσότερο εξοικειωμένη με ορισμένες από τις αρχές και αξίες, που επικαλούνται οι συγγραφείς/αρθογράφοι, και όχι με άλλες. Για παράδειγμα θα μπορούσε να αναγνωρίζει ατομικές της συνήθειες στις οδηγίες των εγχειριδίων για τάξη και οργάνωση στην οικιακή εργασία, αλλά να αγνοεί τα περί καταστιχογραφίας ή να μην αποδέχεται την αναγκαιότητά της.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Το πρώτο εγχειρίδιο οικιακής οικονομίας που κυκλοφόρησε στην Ελλάδα και απευθυνόταν αποκλειστικά σε γυναίκες είναι η *Περί Οικιακής Οικονομίας Πραγματεία*, «μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού προς χρήσιν των Ελληνίδων γυναικών» που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1871. Δεν αναφέρεται το όνομα του/της συγγραφέως, του/της μεταφραστή αλλά ούτε και η χρονολογία της έκδοσης του πρωτοτύπου. Στην δεκαετία του 1870 ο Ξενοφών Δ. Ζυγούρας – καθηγητής της εμπορικής σχολής της Χάλκης και αργότερα του Αρσακείου- εξέδωσε δύο εγχειρίδια οικιακής οικονομίας. Την *Ελληνική Οικιακή Οικονομία. Θεωρητική και πρακτική*, «συνταχθείσα προς χρήσιν των απανταχού ελληνικών παρθεναγωγείων», που τυπώθηκε στην Κων/λη το 1875, και την *Επιτομή Οικιακής Οικονομίας*, «συνταχθείσα προς χρήσιν των δημοτικών σχολών και των παρθεναγωγείων», που τυπώθηκε στην Αθήνα το 1878 και συστήθηκε από τον υπουργό των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Παιδείσεως Α. Κουμουνδούρο «ως χρήσιμον αναγνωστικόν βιβλίον εν ταις ανωτέραις του συνδιδασκτικού τάξεσι». Το 1889 στην σειρά Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Λαού, τη διεύθυνση της οποίας είχε ο ίδιος ο Ζυγούρας, εκδόθηκε η *Οικιακή Οικονομία*. Πρόκειται ουσιαστικά για επανέκδοση του πρώτου μέρους της *Επιτομής* με νέο πρόλογο, λιγότερες αλλαγές στη διατύπωση και ορισμένες προσθήκες στην εισαγωγή. Η *Οικιακή Οικονομία* της Σαπφούς Κ. Λεοντιάδος εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1887 «προς χρήσιν των παρθεναγωγείων». Η *Οικιακή Οικονομία* της Αγλαΐας Λ. Πρεβεζιώτου εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1892 και προοριζόταν και αυτή «προς χρήσιν των παρθεναγωγείων» [Μπακαλάκη (1995) σελ. 86-90, 103, 111-2 και 114-6].

¹⁴⁷ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 120.

Είναι σκόπιμο να ειπωθεί ότι τα κείμενα που δημοσιεύονται με στόχο τη διάδοση της οικιακής οικονομίας στις γυναίκες¹⁴⁸ δεν συμφωνούσαν πάντοτε για ποιά ακριβώς θα έπρεπε να είναι το κύριο αντικείμενο της διδασκαλίας της. Η προσέγγιση των εγχειριδίων που κυκλοφόρησαν στις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, φανερώνει μια ποικιλία τάσεων. Η ποικιλία τους συνίσταται στις διαφορετικές εκτιμήσεις τόσο για τους παράγοντες που συμβάλλουν στην επίτευξη της οικιακής ευδαιμονίας όσο και για τις κυριότερες διαστάσεις του έργου της οικοδέσποινας. Συναιρούνται πάντως στην παραδοχή ότι σκοπός της οικιακής διδασκαλίας είναι να βελτιώσει την απόδοση των γυναικών στην επιτέλεση του υψηλού έργου της διεύθυνσης του οίκου.¹⁴⁹ Η επίτευξη της οικογενειακής ευδαιμονίας προϋποθέτει την γνώση και την αμέριστη αφοσίωση των γυναικών στα οικιακά τους καθήκοντά:

«Τινες δε και τοι πεπαιδευμένοι αμελούσι τας φροντίδας της οικιακής οικονομίας, ως παρεμποδιζούσας δήθεν τας σπουδάς και μελέτας αυτών νομίζουσαι ούτως ότι αι λεπτομέρειαι της επιστήμης ταύτης εισίν ανάξιαι της επιμελείας αυτών. Αι δύσμοιροι αύται γυναίκες, αι δια της τοιάυτης παραμελήσεως αντιστρατευόμεναι εις τον προορισμόν αυτών, καταντώνσιν όλως ανάξιαι και εις την ελαχίστην εργασίαν εν τη οικιακή οικονομία και ούτω τρέπονται εις εργασίας εκτός της οικίας το δε λυπηρότερον εγκαταλείπουσι την διεύθυνσιν της οικίας αυτών εις χείρας ξένων, αίτινες επωφελοόμεναι της σχολαστικότητος αυτών γίνονται ακολούθως η δυσημερία της οικιακής ειρήνης και ευδαιμονίας. Ευτυχώς ο τύπος των τοιούτων γυναικών είναι σπανιώτατος».¹⁵⁰

Πρόκειται για το υπέρτατο καθήκον της γυναίκας απέναντι στην οικογένεια, την κοινωνία και το έθνος. Αυτήν την αντίληψη συμμερίζονται οι γυναίκες, οι οποίες αυτή την εποχή μάχονται για την εξύψωση του φύλου τους, προσπαθώντας να εξασφαλίσουν μια παιδεία που πίστευαν ότι θα

¹⁴⁸ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 85 (υποσ. 1): Η επισήμανση ότι το αναγνωστικό κοινό των συγκεκριμένων εγχειριδίων είναι γυναικείο είναι αναγκαία, γιατί τα πρώτα εγχειρίδια οικιακής οικονομίας που εκδόθηκαν στην Ελλάδα απευθύνονταν σε άνδρες: Η *Γεωργική και οικιακή οικονομία* του Γεωργίου Παλαιολόγου, που εκδόθηκε στο Ναύπλιο το 1833. Ο συγγραφέας ασχολείται περισσότερο με τη γεωργική οικονομία και λιγότερο με την οικιακή. Η *Οικιακή Οικονομία* του αρχιμανδρίτη Θεοφίλου Θησέως Κυπρίου, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1842 είναι μια συλλογή συνταγών μαγειρικής «ερανισθείσα εκ πολλών γαλλικών συγγραμμάτων». Το 1843 εκδίδεται στην Κέρκυρα ο πρώτος τόμος του *Δοκιμίου αγροικής και οικιακής οικονομίας (...)* γραμμένον υπό του πατρός Νικολάου Κολουμέλα Ονοράτου του Τάγματος των Μικροτέρων παρατηρητών, Δημοσίου Καθηγητού της Γεωργικής εις το εν Νεαπόλει Πανεπιστήμιον.

¹⁴⁹ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 27-8 όπου αναφέρεται ότι ακόμα και η Καλλιρρόη Παρρέν –η ριζοσπαστικότερη από τις γυναίκες που αγωνίζονταν για την εξύψωση του φύλου- δεν αρνήθηκε την αναγκαιότητα μιας «ειδικής» μόρφωσης που θα προετοίμαζε τα κορίτσια για τα καθήκοντα της συζύγου, μητέρας και οικοδέσποινας

¹⁵⁰ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/23 (29-4-1871) 26.

βοηθούσε τις γυναίκες να ανταποκριθούν καλύτερα στα ιδιαίτερα καθήκοντά τους, θα συντελούσε στην κοινωνική αναγνώριση του έργου τους και θα εδραίωνε την κυριαρχία τους στον οίκο:¹⁵¹

«[...] η οικιακή οικονομία είναι η ωραιότερα και αγιωτέρα ενασχόλησις, ανάγκη ευχάριστος **καθήκον** και **ηδονή** τερψίθυρος, και τέλος η ουσιωδέστερα και λυσιτελεστέρα σπουδή δια την γυναίκα, την μόνην πηδαλιούχον της **υλικής** και **ηθικής ευδαιμονίας** της οικογενείας».¹⁵²

Τα άρθρα που δημοσιεύονται στην *Ευρυδίκη* κάτω από τον τίτλο «Οικιακή Οικονομία» απαντώνται σε δώδεκα τεύχη του περιοδικού και αποτελούν ουσιαστικά συνέχειες - τμήματα μιας ευρύτερης μελέτης. Τα κείμενα εμφανίζονται σχεδόν πάντα πρωτοσέλιδα - μια επιπλέον ένδειξη και απόδειξη της ζήτησης που πρέπει να είχε το είδος- ενώ δεν αναφέρεται πουθενά ο συγγραφέας τους. Πιθανότατα πρόκειται για την Αιμιλία Κτενά Λεοντιάδα, η οποία στο οπισθόφυλλο του δέκατου έκτου τεύχους (30.8.1872) προαναγγέλλει την έκδοση ενός εξειδικευμένου συγγράμματος, στο οποίο πραγματεύεται την «ηθικήν διακυβέρνησιν της οικογένειας, την οικονομική διοίκησιν της οικίας, την υγιεινήν και την υπηρετικήν». Το εγχειρίδιο αναφέρεται ότι έχει συνταχτεί κατάλληλα προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στη διδασκαλική διαδικασία στα παρθεναγωγεία. Η μελέτη λοιπόν που δημοσιεύεται σε συνέχειες στο περιοδικό είναι ίσως μια σχεδιαγραμματική - προκαταρκτική μορφή της μεταγενέστερης επίσημης έκδοσης της Αιμ. Λεοντιάδος. Δεν πρόκειται για κείμενα με πρωτοτυπία, αφού διατυπώνονται σε αυτά βασικές και επανερχόμενες θέσεις της οικιακής επιστήμης. Η Ουρανία Πολίτη αποδίδει τα άρθρα στην Αιμιλία, αλλά διευκρινίζει ότι το περιεχόμενό τους παρορυσιάζει ομοιότητες με αυτό του εγχειριδίου του Ξ. Λανδερερ.¹⁵³ Ταυτόχρονα, πολλά σημεία της υπό εξέταση μελέτης, που επιχειρούν να καθοδηγήσουν την οικοδέσποινα στις λεπτομέρειες των οικιακών της καθηκόντων, ταυτίζονται με τις θέσεις που διατυπώνονται τόσο στην *Περί Οικιακής Οικονομίας. Πραγματεία «μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού προς χρήσιν των Ελληνίδων γυναικών»* που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1871, όσο και στην αυτόνομη εργασία *Οικιακή Οικονομία* της Σαφούς Κ. Λεοντιάδος, που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1887 «προς χρήσιν των παρθεναγωγείων». Ας δούμε όμως πιο αναλυτικά τον τρόπο με τον οποίο ορίζεται το αντικείμενο της επιστήμης της οικιακής οικονομίας αλλά και το πεδίο δράσης της γυναίκας – οικοδέσποινας μέσα από τα προαναφερθέντα τρία κείμενα.

Οικιακή οικονομία –κατά τον/την αρθρογράφο της *Ευρυδίκης*- «καλείται η **επιστήμη** της καλής και ορθής διοικήσεως της οικίας», ορισμός που συνοδεύεται από την σχετική παραπομπή στον

¹⁵¹ Βλ. Φουρναράκη (1986) σελ. 513.

¹⁵² Βλ. *Ευρυδίκη* Α/4 (12-12-1870) 41.

¹⁵³ Βλ. Πολίτη Β/4 (1922) 106.

Οικονομικό του Ξενοφώντα: «Δοκεί γουν, έφη Κριτόβουλος, οικονόμου αγαθού είναι ευ οικειν τον εαυτού οίκον».¹⁵⁴ Με παρόμοιο τρόπο στην *Πραγματεία* η οικιακή οικονομία ορίζεται ως «[...] επιστήμη διδάσκουσα πάντα όσα σχέσιν έχουσι προς την καλήν διοίκησιν οίκου τινός»,¹⁵⁵ ενώ οι συνεχείς και συστηματικές αναφορές της Σαπφούς Λεοντιάδος στην οικιακή οικονομία ως «επιστήμη και τέχνη» εναρμονίζονται με την έμφαση που δίνει η τελευταία στις πρακτικές οδηγίες - οι οποίες εμπίπτουν στην κατηγορία «Οικιακή Χρήσις»- και απαντώνται αρκετά συχνά στο περιοδικό.¹⁵⁶ Η τελευταία επισημαίνει ότι αν και χρησιμοποίησε για την συγγραφή του βιβλίου της γαλλικά και γερμανικά βοηθήματα «βάσιν πάντων και τύπον και κανόνα της όλης διοικούσης εν τω έργω εννοίας» είχε τον *Οικονομικόν* του Ξενοφώντα, στις ρήτρες του οποίου θεμελίωσε κάθε κεφάλαιο και το σύνολο του έργου της. Μότο του βιβλίου της είναι η προαναφερθείσα ρήση από τον *Οικονομικό*.¹⁵⁷ Η οικιακή οικονομία διαιρείται σε δύο κλάδους, την «ηθικήν διοίκησιν της οικίας» και την «οικονομικήν διεύθυνσιν αυτής».¹⁵⁸ Η εκπλήρωση των καθηκόντων από μέρους της γυναίκας προϋποθέτει ορθή κρίση,¹⁵⁹ μνήμη,¹⁶⁰ αγχίνια,¹⁶¹ τάξη,¹⁶² ακρίβεια,¹⁶³ καθαριότητα,¹⁶⁴

¹⁵⁴ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/22 (24-4-1871) 17-8.

¹⁵⁵ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 86.

¹⁵⁶ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 104 και 105 (υποσ. 1): Σαπφώ Κ. Λεοντιάς, *Οικιακή Οικονομία, προς χρήσιν των Παρθεναγωγείων*, εν Κωνσταντινουπόλει 1887, σελ. 281-2 όπου παρατίθεται ο ορισμός της οικιακής οικονομίας: «Οικιακή Οικονομία σημαίνει την σωματικήν και πνευματικήν παρασκευήν του ανθρώπου, ανδρός και γυναικός, όπως γένωνται άξιοι αρχηγοί και κυβερνήται και μορφωταί, και προβιβασταί του οικογενειακού βίου υπό υλικήν και ηθικήν έποψιν, την σκόπιμον και θεάρεστον κίνησιν και ενεργειαν των σωματικών και πνευματικών αυτών δυνάμεων επί των δυνάμεων και ενεργειών της φύσεως και την μετά λόγου και αρετής χρήσιν των υπαρχόντων άύλων και υλικών κεφαλαίων προς παραγωγήν και κτήσιν των οικείων και αναγκαιούτων τω τε ατομικώ και οικογενειακώ βίω αγαθών την τε συνετήν και σώφρονα διαχείρισιν πάντων τούτων και την μετά δυνάμεως ηθικής διοίκησιν και διακανόνισιν της αναλώσεως και δαπάνης αυτών δια τας παρούσας ανάγκας, και επί τούτοις πάσι την εκ της τοιαύτης διαχειρίσεως προερχόμενην διατήρησιν και προβλεπομένην φύλαξιν και αύξησιν αυτών δια τας μελούσας».

¹⁵⁷ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 107: Σαπφώ Κ. Λεοντιάς, ό. π., κεφ. ΣΤ σελ. δ'.

¹⁵⁸ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/22 (24-4-1871) 17: «Και η μεν πρώτη περιέχει το σύνολον των προσωπικών εκείνω μεριμών της διευθυνούσης, αίτινες προαπαιτούνται δια τε την έμφρονα επιτήρησιν και καθοδηγίαν των υπηρετών, την ανατροφήν των τέκνων, την περιποίησιν των ασθενών και ό,τι έτερον ανάγεται εις την μέριμναν της ηθικής ενασχολήσεως της γυναικός. Η δε δευτέρα περιλαμβάνει άπάσας τας φροντίδας εκείνας και εργασίας, αίτινες εισίν αναγκαιόταται δια την εναρμόνιον και εύτακτον πορείαν της οικογενείας, ήτοι την επιτήρησιν και διατήρησιν των επίπλων και σκευών, την εργασία και εν γένει παν ό,τι απαιτεί η συνετή υλική διαχείρησις των της οικογενείας πραγμάτων».

¹⁵⁹ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/22 (24-4-1871) 18: «Η οικιακή οικονομία είναι η σεβασμιωτέρα και σπουδαιωτέρα διοίκησις, ήτις, ίνα εκτελήται ως δει και επιτυχώς, ανάγκη όπως αποφεύγωμεν πάντα ενθουσιασμόν, ενεργώμεν δε ψυχράν και προσεκτικήν εξέτασιν των υπαρχόντων εμποδίων αι των ληφθησομένων μέτρων και αποφάσεων. Καθ' όν χρόνον ο Κύριος της οικογενείας επαγρυπνεί επί των συμφερόντων αυτής, η γυνή, η διευθύντρια της οικιακής οικονομίας,

λαρότητα,¹⁶⁵ απλότητα, οικονομία και έντονο αίσθημα αξιοπρέπειας.¹⁶⁶ Με παρόμοιο τρόπο, στην

οφείλει να σταθμίσει παν ό,τι απαιτεί αι υπηρεσίαι, ο στρόφιγξ, εν ω στρέφονται άπαντες οι τροχοί των εργασιών και καθώς λέγει ο Πλούταρχος ο οφθαλμός του βασιλέως όστις παιίνει τον ίππον».

¹⁶⁰ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/24 (4-5-1871) 33-4.

¹⁶¹ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/27 (20-5-1871) 57: Αγχίνοια «λέγεται εκείνη του νοός και της κρίσεως η δύναμις, δι' ης εννοούμεν παραχρήμα το καθήκον ημών». «Άπασαι γινώσκομεν την πληθύν των λεπτομερειών, εξ ων συνίσταται ο διοργανισμός και της ολιγομελούς οικογενείας εν τη μεσαία τάξει εξ ης κατά προτίμησιν λαμβάνομεν τα παραδείγματα ημών παρ' η δεν δύναται μεν να υπάρχη η πληθύς εκείνη των σκληρών φροντίδων, των κατατρυχουσών την οικονομίαν των πτωχών, μήτε η ευγενής εκείνη οκνηρία, ην διατηρούσι πλούσιαι τινες, αλλά είναι αφεύκτως σταθερά μεν υποχρέωσις, μηδόλως όμως υπερβαίνουσα τας δυνάμεις αληθούς τινός γυναικός ήτοι τας δυνάμεις της επαγρυπνήσεως, της διατάξεως και της ενεργητικότητας».

¹⁶² Βλ. *Ευρυδίκη* Α/31 (10-6-1871) 89-90: «Έστιν δ' ουδέν ούτως, ω γύναι, ουτ' εύχρηστον, ούτε καλόν ανθρώποις ως τάξις' λέγει ο Σωκράτης δια του Ξενοφάντος εν τω (Οικονομικό). Και πραγματικώς η τάξις εστίν η ζωή εν τη οικιακή οικονομία ως και εις άπάσας τας εργασίας, ενώ η αταξία είναι η απώλεια αυτής. [...] Τις δε εν ταύταις διευθύνει την οικιακήν οικονομίαν; Η γυνή, η οικοδέσποινα, εις ην μόνον ανήκει η εσωτερική της οικογενείας διεύθυνσις. [...] Η τάξις είναι η ψυχή της οικογενειακής ευτυχίς, ήτις απόλλυται εάν δεν διευθύνηται κατά τους νόμους της τάξεως. Η εφαρμογή των νόμων τούτων εξαρτάται εκ των χειρών της γυναικός, αίτινες θέλουσιν είσθαι δυστυχείς ή ευτυχείς κατά το είδος των ενεργειών αυτών προς συντήρησιν ή παραλυσίαν της εσωτερικής της οικίας αρμονίας και ευτυχίας, ως τούτο τεκμηρεί πασιφανώς και ο Ξενοφών, αφιερών δύο όλα κεφάλαια, και το Η' και Θ' του *Οικονομικού* αυτού εις την τάξιν της οικίας, καθότι και ούτος παραδέχεται και αναγνωρίζει αυτήν ως βάσιν της οικιακής οικονομίας».

¹⁶³ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/32 (15-6-1871) 97: Η ακρίβεια συνδυάζει «καθαρά προσοχή και ισχυρά θέλησις». «Η δε ακρίβεια εις τας οικιακάς φροντίδας θεωρείται ως θρησκευτική υποχρέωσις και χριστιανικόν καθήκον».

¹⁶⁴ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/33 (20-6-1871) 106: «'Τάξις, Οικονομία, Καθαριότης είναι η τρίχρους σημαία της οικιακής οικονομίας, υπό την οποίαν ανδρίζονται και αι λοιπαί αρεταί της γυναικός', λέγει ευφυώς δόκιμός τις Γαλλίς Συγγραφεύς. Η καθαριότης είναι ιδιότης παρεδρευομένη υπο του πνεύματος της τάξεως εν τω κράτει της κρίσεως. Έ καθαριότης, η τοσοούτον ωφέλιμος εις τους πτωχούς, ως εξοικονομούσα τους μικρούς αυτών πόρους και δίδουσα αξίαν τινα εις τα μικρά αυτών πράγματα, είναι έτι μάλλον συμφέρουσα και επωφελής εις οικογένειαν ευπορούσαν. Και πρώτον μεν καθόσον τις υψούται εις τας βαθμίδας της κοινωνίας, τοσοούτον αι απαιτήσεις καθίστανται ισχυρότεραι, δίκαιον δ' είναι ούτω να απαιτή τις παρά της οικοδεσποίνης οικογενείας υψηλοτέρας ό,τι δεν δύναται να απαιτήση παρά της εργάτιδος, της ενασχολουμένης πάντοτε προς εύρεσιν μέσων του πορισμού του επιουσίου αυτής άρτου».

¹⁶⁵ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/36 (5-7-1871) 130: Παραπομπή και πάλι στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα. «Και πραγματικώς η λαρότης είναι το μόνο εχέγγυον της τάξεως και ειρήνης της οικογενείας, της ευδαιμονίας των άλλων ως και της γυναικός ήτις τότε μόνον δύναται να λογισθή ευτυχής εάν καθιστά τους περι αυτής ευδαίμονας και απολαύοντας τα πλούσια δώρα της οικογενειακής ειρήνης».

¹⁶⁶ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/37 (10-7-1871) 138-9: «Η γυνή, ήτις αγαπά την οικίαν και γινώσκει την οικογενειακήν επιστήμην, αρέσκεται πάντοτε εις την σώφρονα διάταξιν της τε οικίας και εαυτής, απομακρύνουσα πάσαν ιδέαν επιδείξεως. [...] Η απλότης ούτω θέλει βασιλεύει εις τε την συμπεριφοράν ως και εις την ομιλίαν της οικοδεσποίνης διότι θέλει αποφεύγει παν βάνασσον και άτοπον. [...] Η οικονομία είναι ισχύς σπουδαιότερα της εργασίας διότι η μεν προμηθεύει, η δε συντηρεί και αυξάνει. [...] Η απλότης και η οικονομία είναι επιβλαβείς εάν δεν συνοδεύονται από

Πραγματεία «βάσεις της οικονομίας» θεωρούνται η τάξη και η ακρίβεια, η καθαριότητα, η δραστηριότητα, η πρόνοια και κυρίως η οικονομία.¹⁶⁷ Κύριο μέλημα της οικοδέσποινας –σύμφωνα με τα άρθρα της *Ευρυδίκης* αλλά και το κείμενο της *Πραγματείας*-¹⁶⁸ είναι να ρυθμίζει και να ελέγχει τα έξοδα του οίκου σύμφωνα με τα έσοδα και να αποφεύγει κάθε μορφή πολυτέλειας: «Εν τη οικιακή οικονομία το λογιστικόν ήτοι η διακράτησις των λογαριασμών των εσόδων και εξόδων αυτής είναι το πρωτίστως απαιτούν την εφαρμογήν της κρίσεως της προσοχής».¹⁶⁹ Η συνετή κρίση και η μνήμη θα είναι οι κύριοι σύμβουλοι της γυναίκας στην οργάνωση του οικονομικού προϋπολογισμού της οικίας της με τάξη και ακρίβεια.¹⁷⁰ Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην εργατικότητα της οικοδέσποινας, αλλά και στην ικανότητά της να οργανώνει με σύνεση και αυστηρότητα τον χρόνο που διαθέτει σε συνδυασμό με τις δραστηριότητες που έχει αναλάβει.¹⁷¹

Ο διευθυντικός ρόλος¹⁷² που αποδίδεται στην οικοδέσποινα συνίσταται επιπλέον στην οργάνωση και επιτήρηση του υπηρετικού προσωπικού. Οι αλλεπάλληλες αναφορές στην διοίκηση των υπηρετών αποτελούν ίσως μια έμμεση ένδειξη - προσδοκία του υποτιθέμενου αναγνωστικού κοινού. Η παρουσία των υπηρετών μοιάζει να θεωρείται σχεδόν δεδομένη,¹⁷³ στοιχείο που αφορά στις εύπορες αναγνώστριες. Το σχετικό χωρίο του άρθρου συμβουλεύει τις γυναίκες να επιτηρούν το βοηθητικό

το αίσθημα της αξιοπρέπειας. «Ανάγκη λοιπόν αναμφιβόλως πνεύμα τι υψηλότερον και εκτενέστερον να διδάξη εις πάσας όλας τας τέχνας τας εχούσα σχέσιν μετά της οικονομίας και να η εις κατάστασιν να εξευγενίση οικογένειαν, ήτις είναι ως μικρά τις δημοκρατία, παρά να παίξη, φροντίξη δια τας μόδας και εκτελή παιδαριώδεις χαριεντισμούς εν τη συνδιαλέξει. [...] ...είναι καλόν να συνειθίσητε εγκαίρως άμα τη παιδική ηλικία, να διοικώσι τι, να κάμωσι λογαριασμούς, να γινώσκουσι να εισπράξωσι πράγματα χρήσιμα και τον τρόπον αυτών της εκλογής, αλλά να φοβήσθε πάντοτε μήπως η οικονομία καταντήση μέχρι φιλαργυρίας».

¹⁶⁷ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 87: *Περί Οικιακής Οικονομίας Πραγματεία*, εν Αθήναις 1871, κεφ. Α' σελ. 5-13.

¹⁶⁸ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 89.

¹⁶⁹ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/23 (29-4-1871) 25.

¹⁷⁰ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/24 (4-5-1871) 33-4.

¹⁷¹ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/36 (5-6-1871) 129: «Ούτως η διευθύντρια της οικογενείας, η οικοδέσποινα οφείλει να γίνηται το παράδειγμα της εργασίας εις πάντας [...] Το μέγα μυστήριον είναι η μέθοδος, η διάταξις των ωρών της εργασίας άνευ αυτής η γυνή θέλει λαμβάνει ανά χείρας εργασίας, αίτινες δύνανται και άλλοτε να γίνωσι και παραμελεί τας καταλληλοτέρας».

¹⁷² Η γυναίκα χαρακτηρίζεται ως «βασίλισσα του οίκου» ή κατά την βικτωριανή ορολογία «άγγελος του σπιτιού». Ο όρος υπήρξε τίτλος ποιήματος του Coventry Patmore (1823-1896), στο οποίο εξιδανικεύεται ο οικιακός ρόλος των γυναικών [Μαρία Αναστασοπούλου, «Φεμινιστική συνείδηση και λογοτεχνική αναπαράσταση στην καμπή του 19^{ου} αι.. Η τριλογία της Καλιρρόης Σιγανού-Παρρέν», στο περ. *Θέματα Λογοτεχνίας* 8 (Μάρτιος – Ιούνιος 1998) 134 (υποσ. 3)].

¹⁷³ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/23 (29-4-1871) 26: «Διαιρεί πάντα εις δύο τας σχετικές μετά της συντηρήσεως της οικογενειακής ευδαιμονίας εργασίας, και κατά μεν τον καιρόν της ευκαιρίας, φυλάττει την μεν δι'εατήν και τα περί αυτήν πρόσωπα, την δε ετέραν επιφορτίζει καταλλήλως εις υπηρέτας ή υπηρετριάς».

προσωπικό, να επισημαίνουν τα τυχόν λάθη ή τις παραλείψεις της εργασίας τους, αλλά κυρίως να φροντίζουν με την συμπεριφορά τους να εμπνέουν τον απαιτούμενο σεβασμό.¹⁷⁴ Στην *Πραγματεία* δίνεται επίσης ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρονται οι γυναίκες σε αυτούς που υπάγονται άμεσα στην διευθυντική τους εξουσία, δηλαδή στις υπηρέτριες και τους παιδαγωγούς. Ωστόσο, το εγχειρίδιο δεν απευθύνεται αποκλειστικά και μόνο σε εύπορες αναγνώστριες, αφού δεν θεωρεί την ύπαρξή τους δεδομένη.¹⁷⁵ Στο ημερήσιο πρόγραμμα που προτείνει η Λεοντιάς η γυναίκα περνά τις περισσότερες ώρες με τις φροντίδες του οίκου. Ωστόσο, παρόλο που η οικοδέσποινα κατέχει σε βάθος την περί τα οικιακά γνώση, στην καθημερινή της ζωή εκτελεί λίγες εργασίες αποκλειστικά η ίδια. Κυρίως αρκείται να «διατάσσει» και να «επιστατή» τους υπηρέτες της.¹⁷⁶ Αναλαμβάνει τις οικιακές εργασίες η ίδια μόνον, όταν λόγω οικονομικών δυσχερειών αναγκάζεται να στερηθεί την βοήθεια του υπηρετικού προσωπικού. Το «πρόβλημα των υπηρετών»¹⁷⁷ απασχολεί συχνά και τα μετέπειτα χρόνια τον γυναικείο τύπο. Πιο συγκεκριμένα, καταγγέλλεται η τάση των γυναικών για φυγοπονία, που εκδηλώνεται με την υπερβολική εξάρτηση της οικοδέσποινας από τις υπηρεσίες του οικιακού προσωπικού, ενώ θεωρείται ιδιαίτερα επικίνδυνη η εγκατάλειψη των παιδιών στην απόλυτη φροντίδα της τροφού.¹⁷⁸

Οι διαφορετικές τάσεις ως προς το περιεχόμενο και την βαρύτητα της οικιακής οικονομίας σχετίζονται με τις επιμέρους διαστάσεις της *ευδαιμονίας*, στην οποία πρέπει να αποβλέπουν οι φροντίδες της οικοδέσποινας. Τα εγχειρίδια της οικιακής οικονομίας του Ξ. Ζυγούρα υποστηρίζουν ότι η ευδαιμονία εξασφαλίζεται, όταν στον οίκο εδραιώνεται η λογική του κέρδους· όταν δηλαδή η διοίκησή του ακολουθεί τις προτεραιότητες και τις αρχές που απαιτεί η διεύθυνση μιας επιχείρησης.

¹⁷⁴ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/49 (14-10-1871) 233: Η ηθική διοίκηση της οικίας «περιλαμβάνει φυσικώς τα καθήκοντα της γυναικός προς τον οικοδεσπότην, την ανατροφήν των τέκνων και την επιτήρησιν όλης της υπηρεσίας, καθόσον η διευθύντρια της οικιακής οικονομίας εκτός του τίτλου της οικοδέσποινας φέρει και τον της συζύγου και της μητρός [...] Η της υπηρεσίας επιτήρησις συνίσταται, ουχί εις την λεπτολόγον και μικροπρεπήν εξέτασιν, την επίμοχθον μεν εις την οικονομίαν, ανυπόφορον δε δια τους υπηρέτας, και επιβλαβή εις την υπηρεσίαν, αλλά εις την ζωηράν προσοχήν και την σύντομον και ισχυράν προς εκτέλεσιν των διαταγών επίβλεψιν και επαγρύπνησιν». Τρόποι επαγρύπνησης της υπηρεσίας: «Η επαγρύπνησις της υπηρεσίας είναι είδος τι μαθητείας. Πάσα δε μαθητεία έχει τα μέσα τιμωρίας και ενθαρρύνσεως αυτής. Αι τιμωρίαί των υπηρετών περιορίζονται εις τας επιπλήξεις και την αποπομπήν».

¹⁷⁵ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 89.

¹⁷⁶ Βλ. Μπακαλάκη (1995) 115: Σαπφώ Κ. Λεοντιάς, *Οικιακή Οικονομία...* σελ. 132-134.

¹⁷⁷ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 139-140.

¹⁷⁸ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/7 (1-1-1871) 77 όπου η Σ. Λεοντιάς επισημαίνει τα ακόλουθα: «Σφάλλει τις εάν νομίζη ότι οι εξ επαγγέλματος οικονόμοι και μίσθιοι θεράποντες αναπληρούσι τα της γυναικός [...] η ανατροφή προ πάντων των τέκνων δεν επιτυγχάνεται εκ μισθίων προσώπων, έστω και γυναικών, καθό απορρέουσα γνησίως από τα σπλάχνα της μητρός μόνης».

Μία προς μία οι αξίες που τονίζει περισσότερο είναι αυτές που «χαρακτηρίζουν το πνεύμα του καπιταλισμού, όπως περιγράφεται από το Weber: εργατικότητα, λιτότητα, αυτάρκεια, φειδώ, αποταμίευση, εγκράτεια και ορθολογικότητα».¹⁷⁹ Η Λεοντιάς εντάσσει τη διδασκαλία που αφορά στη μεγιστοποίηση του οικογενειακού πλούτου στην οικιακή οικονομία, αλλά δεν περιορίζεται σε αυτήν. Συμπεριλαμβάνει στο βιβλίο της πολλά θέματα που έθιγε η *Πραγματεία*. Ωστόσο, δεν οριοθετεί το αντικείμενό της τόσο αυστηρά και έτσι επιτρέπει στον εαυτό της να λάβει υπόψη τον σύνθετο χαρακτήρα των καθηκόντων της οικοδέσποινας. Η προσέγγισή της διαφοροποιείται καθώς δεν αρκείται να περιγράψει απλά τους τρόπους με τους οποίους η οικοδέσποινα πρέπει να εκτελεί τα καθήκοντά της, αλλά αναλύει διεξοδικά την αναγκαιότητα και την σημασία της ανάθεσης της φροντίδας του οίκου στις γυναίκες. Δεν ταυτίζει την *ευδαιμονία* με την οικονομική ευρωστία τόσο απόλυτα όσο ο Ζυγούρας.¹⁸⁰ Αντίθετα, αποδίδει σε αυτήν πολυδιάστατη έννοια,¹⁸¹ μια έννοια που εκφράζεται και από τον/την αρθρογράφο της *Ευρυδίκης*. Ο οίκος αντιμετωπίζεται σα μια μικρή όαση η οικία, στην οποία καταφεύγουν οι άνδρες μετά την ολοκλήρωση της βιοποριστικής τους εργασίας και μεγαλώνουν τα παιδιά με ασφάλεια, πρέπει να είναι υγιεινή, άνετη, καθαρή, ευχάριστη και καλαίσθητη.

Οι συγγραφείς διαφέρουν επίσης ως προς την αξιολόγηση του θεωρητικού και πρακτικού μέρους της οικιακής οικονομίας, δηλαδή την προτεραιότητα που δίνουν στις γενικές αρχές της οικονομίας και τις συμβουλές για τη διεκπεραίωση συγκεκριμένων εργασιών. Ο Ζυγούρας κατηγορεί τους Ευρωπαίους, γιατί αντίθετα με τους αρχαίους Έλληνες που καλλιέργησαν την οικιακή οικονομία «ως πρώτιστον μάθημα καλής ανατροφής», αυτοί την υποβίβασαν σε πρακτικές συμβουλές, και έδωσαν προτεραιότητα στην πολιτική οικονομία. Η Λεοντιάς πιστεύει ότι τα πρακτικά ζητήματα «δεν συγκροτούν το σοβαρόν και πλουτοφόρον βάθος της εννοίας [της οικιακής οικονομίας], αλλ’

¹⁷⁹ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 124.

¹⁸⁰ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 91-2 και 94: «Ο πρώτιστος της οικιακής οικονομίας σκοπός είναι η ευδαιμονία μέσα δε προς επίτευξιν αυτής είναι η ακάματος εργασία προς παραγωγήν, η λογική του πλούτου χρήσις, αι προσπάθειαι προς συντήρησιν και η δραστηρία ηθική δύναμις, η ενισχύουσα τα μέλη της οικογενείας προς αύξησιν του πλούτου». Η ηθική διάσταση του υλικού πλούτου έγκειται στο ότι εξασφαλίζει την οικονομική αυτάρκεια, η οποία σε μεγάλο βαθμό ισοδυναμεί με την ευδαιμονία. Κατά τον Ζύγουρα η οικιακή οικονομία αφορά την παραγωγή, την συντήρηση και αύξηση και χρήση και ανάλωση του πλούτου. Οι τρεις αυτοί τομείς –που στην *Επιτομή* και την *Οικιακή Οικονομία*- ονομάζονται αντίστοιχα «χρηματιστριακή», την «οικονομική» και «χρηστική»- αποτελούν τις βασικές ενότητες των εγχειριδίων του.

¹⁸¹ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 108 όπου επισημαίνεται πως «η αδυναμία ή άρνηση της Λεοντιάδος να υιοθετήσει έναν μονοδιάστατο ορισμό του οίκου [...] αποδυναμώνει αναγκαστικά και τη δυνατότητά της να προτείνει ευσύνοπτους ορθολογικούς κανόνες που να ρυθμίζουν όλες τις συστηματικές δραστηριότητες που εντάσσονται στο σύνθετο έργο της οικοδέσποινας».

ανήκουσιν εις εν σημείον του εκτεταμένου πλάτους αυτής». Τέτοιου είδους πρακτικές συμβουλές περιέχονται σε δέκα τεύχη του περιοδικού κάτω από τον τίτλο *Οικιακή Χρήσις*. Πρόκειται για σύντομα κείμενα –τις περισσότερες φορές παρατίθενται ανυπόγραφα στην τελευταία σελίδα του τεύχους- τα οποία επιχειρούν να βοηθήσουν την οικοδέσποινα να αντιμετωπίσει συγκεκριμένα προβλήματα οικιακής φύσεως: ζητήματα καθαρισμού, επεξεργασίας τροφίμων, φροντίδας των ασθενών.¹⁸²

Το ενδιαφέρον που εκδηλώνεται για τις μελέτες οικιακής οικονομίας μέσω της μορφής είτε άρθρων στον περιοδικό τύπο είτε αυτόνομων εκδόσεων και παράλληλα η γενίκευση του μαθήματος της οικιακής οικονομίας στα παρθεναγωγεία συνιστούν άλλη μια ένδειξη της τάσης για μετατροπή της οικιακής δραστηριότητας σε *καριέρα* αντίστοιχη με τα ανδρικά επαγγέλματα. Πρόκειται για μια τάση που παρατηρείται έντονα στην κανονιστική φιλολογία ανεπτυγμένων χωρών της Δύσης, από την οποία εξάλλου είναι εμπνευσμένα τα περισσότερα από τα ελληνικά εγχειρίδια της εποχής.¹⁸³ Η γυναίκα που επιθυμεί να «πετύχει» στον τομέα της πρέπει να τηρεί τους κανόνες της οικιακής οικονομίας, όπως ακριβώς ένας άνδρας για να σταδιοδρομήσει επιτυχώς στον δημόσιο τομέα οφείλει να τηρεί τις αρχές της πολιτικής οικονομίας. Η ανάπτυξη και εξύψωση της οικιακής οικονομίας ως επιστήμης αναδεικνύει τον αμφίσημο χαρακτήρα και τις αντιφάσεις της φιλογυνικής ιδεολογίας. Τα κείμενα που πραγματεύονται ζητήματα οικιακής οικονομίας επισημαίνουν τις διαφορετικές κλίσεις κάθε φύλου, ενθαρρύνουν τις γυναίκες να μιμούνται τους ρόλους των ανδρών και να αποδίδουν στις ασχολίες τους την ίδια σημασία που είχαν για τους άνδρες οι δραστηριότητες τους στο δημόσιο χώρο. Η χρήση εννοιών όπως η αποδοτικότητα, η αποτελεσματικότητα, ο καταμερισμός της εργασίας και η οργάνωση του χρόνου μεταφέρουν στον οικιακό χώρο τους κώδικες και τις αξίες του δημόσιου χώρου. Έτσι διαμορφώνονται δύο σφαίρες ανάλογες και συγκρίσιμες: ο οικιακός χώρος, που υποτίθεται ότι βρίσκεται στον αντίποδα του εξωτερικού «κόσμου», μετατρέπεται σε μικρογραφία αυτού του κόσμου, των συμπεριφορών και των αξιών του.¹⁸⁴ Το σπίτι μεταβάλλεται σε αντικείμενο ιδεολογικής επεξεργασίας, σε προνομιακό χώρο ανάπτυξης αυθεντικών και αφιλοκερδών σχέσεων, σε αστείρευτη πηγή απλής και αρμονικής ευτυχίας.

¹⁸² Ενδεικτικά αναφέρω τους ακόλουθους τίτλους: *Τα χάλκινα σκεύη και οι εκ της χρήσεως αυτών κίνδυνον - Καθαρισμός φορεμάτων, κλινοστρωμάτων προς νέαν χρησιμοποίησιν - Περί αποκτήσεως αξιολόγου ζωμού κρέατος δι' ασθενείς.*

¹⁸³ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 129-133 όπου περιέχονται πληροφορίες για τον ξένο γυναικείο τύπο (αγγλία, Γαλλία και Αμερική) και το ενδιαφέρον του σε πρακτικά ζητήματα εξωραϊσμού της οικίας.

¹⁸⁴ Βλ. Βαρίκα (1996) σελ. 156-8

Μια υποδιαίρεση της «πραγματικής» κατηγορίας της ύλης «Κανονιστική φιλολογία», που απαντάται σε είκοσι τεύχη του περιοδικού και θεωρείται σημαντικό συστατικό στην σύνθεση της *Ευρυδίκης*, είναι αυτή που αναφέρεται σε θέματα **υγιεινής**. Είτε κάτω από την γενική επιγραφή «Υγεία» ή «Υγιεινή» ή «Οικιακή Φαρμακολογία» είτε κάτω από έναν πιο εξειδικευμένο τίτλο [λ.χ. *Η οδοντοφυΐα των παιδιών*] δημοσιεύονται κείμενα με θέμα την ατομική υγιεινή, την πρόληψη και αντιμετώπιση συγκεκριμένων –σωματικών και ψυχολογικών- νοσημάτων, την φροντίδα των παιδιών, την κατάκτηση και διατήρηση της γυναικείας ομορφιάς αλλά και τις φοβίες του απλού ανθρώπου σε σχέση με την ιατρική. Η παρουσία τέτοιων δημοσιευμάτων στον γυναικείο τύπο συσχετίζεται με το ευρύτερο ενδιαφέρον που εκδηλώθηκε την συγκεκριμένη εποχή για τον τομέα της υγείας.¹⁸⁵ Η επιλογή και η ένταξη αυτού του υλικού στην σύνθεση του περιοδικού συνδέεται με την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των γυναικών, προκειμένου οι τελευταίες να ανταποκριθούν στην κοινωνική και εθνική τους «αποστολή» ως μητέρες και σύζυγοι. Ο ρόλος της μητρότητας απαιτεί ειδικές γνώσεις, οι οποίες έχουν βαρύνουσα σημασία για την επίτευξη της οικογενειακής και κοινωνικής ευδαιμονίας και προόδου:

«...διότι εν τη υγεία των τέκνων έγκειται ο θεμέλιος λίθος της **οικογενειακής ευδαιμονίας** και χαράς, ο πρώτιστος όρος της ανατροφής και εκπαιδύσεως, το εχέγγυον της οικογενειακής ευτυχίας του μέλλοντος αυτών. [...] Τα πρώτα έτη εισί τα αποφασίσοντα περί της μελλούσης υγείας. [...] Ο άνθρωπος κληρονομεί πραγματικώς τα πάντα παρά του τέκνου, αι δε μητέρες μεγάλως επηρεάζουσιν επί της αξίας του κληροδοτήματος τούτου [...] Τοιαύτη **η αποστολή των μητέρων** εν τω μεγάλω τούτο έργω, όπερ προώρισται να χορηγήση εν τε τη **μελλούση οικογένεια και τη πατρίδι** μέλη υγιά το σώμα, ευθέα το πνεύμα και την καρδίαν».¹⁸⁶

Η πλειοψηφία των ιατρικής φύσεως «εκλαϊκευμένων» κείμενων που φιλοξενούνται στο περιοδικό είναι ανυπόγραφα. Ωστόσο, ήδη από το πρώτο τεύχος -προκειμένου να αποφευχθούν πιθανές αμφισβητήσεις ως προς την επιστημονική τους εγκυρότητα και ορθότητα-¹⁸⁷ δηλώνονται τα ακόλουθα από την σύνταξη του περιοδικού:

«Ευπαίδευτος ομογενής Ιατρός, άριστος ημών φίλος, επιθυμών όπως συντελέση εις την διάδοσιν διαφόρων γνώσεων υγιεινής εν ταις οικογενείαις, ήτις εστί μία των κυρίων προθέσεων της ‘Ευρυδίκης’, ευμενώς ανεδέξατο την τοιαύτην συνεργασία αυτής. [...] Ευχαριστούσαι όθεν αυτόν εγκαρδίως δι’ην

¹⁸⁵ Βλ. Μπακαλάκη (1995) σελ. 116.

¹⁸⁶ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/1 (21-11-1870) 6-7

¹⁸⁷ Βλ. Φουρναράκη (1987) σελ. 41 (υποσ. 2) όπου αναφέρεται ότι το ενδιαφέρον για άρθρα που πραγματεύονται τον τρόπο που πρέπει η μητέρα να ανατρέφει τα παιδιά της «συμπίπτει με μια ευρύτερη τάση της εποχής να καθοδηγηθούν οι μητέρες από ειδήμονες (π.χ. γιατρούς) σε μια πιο ορθολογική και εκσυγχρονισμένη ανατροφή του βρέφους».

πρόθυμον απεδείξατο υπέρ του σκοπού της ‘Ευρυδίκης’ διάθεσιν, ήτις και υπ’ άλλων συναδέλφων αυτού, πεπείσμεθα, επιδειχθήσεται, ασμενώς αρχόμεθα της δημοσιεύσεως των άρθρων αυτού».¹⁸⁸

Τέλος, προβάλλεται ως αναγκαιότητα η εισαγωγή μαθήματος υγιεινής στα σχολεία, γιατί μόνο «δια της υγιεινής θα τύχωμεν νεολαίας ουχί της το γε νυν σαθράς και εκτεθλυμένης, αλλ’ υγιούς τον τε νουν και το σώμα και εντεύθεν επιδεκτικής πραγματικής και ουχί κατ’ επιφάνειαν προόδου δι’ ης παν έθνος αφικνείται εις τον προς ον, τον προορισμόν δηλ. της τελείας αυτού αναπτύξεως»¹⁸⁹

Σε είκοσι τέσσερα τεύχη της *Ευρυδίκης* περιέχονται **βιογραφικές** μελέτες που αφορούν στη ζωή, το έργο και τη δράση διάσημων γυναικών. Οι τρόποι που χρησιμοποιεί η σύνταξη για την σήμανση και την τακτοποίηση αυτής της κατηγορίας είναι είτε ο τίτλος «Βιογραφικά Σκιαγραφήματα Ενδόξων Γυναικών» είτε απλά και μόνο η αναγραφή του ονόματος του υπό εξέταση γυναικείου προσώπου, όπως λ.χ. «Η Διάσημος Πάν-Χόει-Πάν».¹⁹⁰ Η παρουσία βιογραφικών κειμένων στην ύλη του περιοδικού δεν εκπλήσσει. Η χρήση άλλωστε της βιογραφικής μεθόδου στην ιστορία των γυναικών δεν αποτελεί νέο φαινόμενο. Από την *Cite des Dames* της *Christine de Pisan* ως τα πρώτα γυναικεία περιοδικά του 19^{ου} αι. η βιογραφία ήταν η πρώτη μορφή ιστορίας των γυναικών. Πρόκειται «για ιστορία β’ κατηγορίας, ένα είδος ‘λαϊκής ιστορίας’ πιο προσιτής σε ένα κοινό με μέτριο επίπεδο παιδείας».¹⁹¹

Τα βιογραφικά πορτρέτα που περιέχονται στις σελίδες του περιοδικού προσφέρουν εναλλακτικά γυναικεία πρότυπα, τα οποία έρχονται σε αντίθεση με την κυρίαρχη εικόνα του παθητικού και υποταγμένου θηλυκού. Είτε είναι ρητά εκφρασμένη είτε όχι, στόχος αυτών των βιογραφιών είναι να αποδείξουν ότι οι γυναίκες είναι εξίσου ικανές με τους άνδρες να δημιουργήσουν ιστορία και πολιτισμό. Η πλειονότητα των βιογραφικών αναφορών είναι ένα μίγμα από μυθολογικές – ιστορικές και σπανιότερα σύγχρονες μορφές. Προβάλλεται η εξαίρεση,¹⁹² η παρέκκλιση από την *νόρμα* μια

¹⁸⁸ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/1 (21-11-1870) 7.

¹⁸⁹ Βλ. *Ευρυδίκη* Γ/4 (30-4-1873) 58.

¹⁹⁰ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/24 (4-5-1871) 35-36.

¹⁹¹ Βλ. Ελένη Βαρίκα, «Το κενό στον καθρέπτη. Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών» στο *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, Διαφορά και Οικουμενικότητα*, Κατάρτι 2000, σελ. 233 όπου αναφέρεται ότι σε πολλές περιπτώσεις -όπως για παράδειγμα στην Αμερική και την Ελλάδα του 19^{ου} αι.- «οι παιδαγωγοί απέτρεπαν τα κορίτσια από την ανάγνωση σοβαρών ιστορικών μελετών, συμβουλεύοντάς τα να διαβάζουν τους βίους ενάρετων γυναικών που μπορούσαν να τους χρησιμεύσουν ως εποικοδομητικά παραδείγματα».

¹⁹² Βλ. *Ευρυδίκη* Α/1 (21-11-1870) 5 όπου αναφέρεται ότι οι δάσκαλοι της Δώρας Ιστριάδος αναγκάστηκαν να μεταχειριστούν διαφορετικούς παιδαγωγικούς κανόνες αφού «...της μεγαλοφυΐας μη υποκειμένης εις τους συνήθεις κανόνες».

νόρμα που έχει διαμορφωθεί σύμφωνα με τα ανδροκεντρικά κριτήρια ερμηνείας και εκτίμησης προσώπων και γεγονότων: «κάθε γυναίκα που αρνείται να υποταχτεί στον κανόνα, ή που τον διαψεύδει εκ των πραγμάτων με την αξία, τη δημιουργικότητά της, τις ατομικές επιδιώξεις ή πράξεις της, αποτελεί *εξαιρετική* περίπτωση τόσο για τους σύγχρονους της όσο και για τις μελλοντικές γενιές».¹⁹³

Η προβολή της προσωπικής διαδρομής της γυναίκας-εξαιρέσης υποδηλώνει την πρόθεση του περιοδικού να καταπολεμήσει την περιφρόνηση, τον αποκλεισμό και τη λογοκρισία, στοιχεία με τα οποία η πατριαρχική ιστορία και κοινωνία αντιμετωπίζει τις γυναίκες. Η συγκρότηση των γυναικών σε συλλογικό υποκείμενο προϋποθέτει μια ιδιαίτερη ιστορική παράδοση και μια συλλογική θετική ταυτότητα. Η βιογραφία -η υποκειμενική εμπειρία της *εξαιρέσης*- παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον, γιατί καθορίζει «τις διαδικασίες αυτοεπιβεβαίωσης, τις ατομικές διαδρομές ή στρατηγικές για την εξάλειψη του αποκλεισμού».¹⁹⁴ Αποτελεί σε αυτήν την περίπτωση ένα όπλο που οι γυναίκες μπορούν να χρησιμοποιήσουν για την υπεράσπιση του φύλου τους ενάντια στους κοινούς τόπους της μισογυνικής κυρίαρχης παράδοσης. Η πρόκριση εναλλακτικών γυναικείων προτύπων συσχετίζεται απόλυτα με την ανασυγκρότηση και τη μελέτη του παρελθόντος. Πρόκειται για μια νέα ανάγνωση του παρελθόντος, μια διαφορετική βιογραφική προσέγγιση, η οποία δεν έχει επίκεντρο τους επιφανείς άνδρες και τα κατορθώματά τους, αλλά τους ανώνυμους, τους νικημένους, τους αποκλεισμένους της ιστορίας. Οι σελίδες του περιοδικού που φιλοξενούν τα βιογραφικά κείμενα δίνουν τη δυνατότητα στις γυναίκες να αναζητήσουν και να αποκαλύψουν για τις ίδιες τις γυναίκες μια άλλη αλήθεια: μια αλήθεια διαφορετική από τις «επίσημες-ανδρικές» εκδοχές που χρησιμοποιήθηκαν, για να δικαιώσουν και να νομιμοποιήσουν την καταπίεση.¹⁹⁵ Πρόκειται για μια προσπάθεια αυτοκαθορισμού της γυναικείας ύπαρξης και επανατοποθέτησής της στο κέντρο της ιστορίας,¹⁹⁶ προκειμένου οι αναγνώστριες να αντιληφθούν μέσα από τη γνώση αποσιωπημένων ιστορικών εμπειριών ότι έχουν τόσο τη δυνατότητα όσο και το αναφαίρετο δικαίωμα να συμμετέχουν ενεργά στην εξέλιξη του πολιτισμού:

¹⁹³ Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξαιρέση και ο κανόνας*, στο *Με διαφορετικό πρόσωπο...*, ό.π., σελ. 253.

¹⁹⁴ Βλ. Βαρίκα (2000) σελ. 256.

¹⁹⁵ Βλ. Βαρίκα (2000) σελ. 237 και 246.

¹⁹⁶ Βλ. Βαρίκα (2000) σελ. 231-2: «Η μαζική επιτυχία της βιογραφίας έχει αναμφίβολα κάποια διάσταση συλλογικής ηθονοβλεπτικής πρακτικής που λειτουργεί ως υποκατάστατο της ανάγκης αυτοκαθορισμού της ζωής μας – αν δεν μπορείς να ζήσεις τη ζωή σου όπως τη θέλεις, μπορείς τουλάχιστον να απολαύσεις του βίου «μεγάλων ανδρών» ή... και των γυναικών τους! Υπάρχει ωστόσο και η άλλη άποψη, σύμφωνα με την οποία η στροφή στην βιογραφία συνδέεται με την πρόθεση αποκατάστασης του ατόμου ως ιστορικού υποκειμένου».

«Η *Ευρυδίκη*, λάτρις κεκηρυγμένη των Μουσών, ενασχοληθήσεται μετά πολλής της ευχαριστήσεως εκμελετώσα τους βίους και τα έργα των αγλαών εκείνων τέκνων αυτών άτινα, μετ' αφοσιώσεως επιδοθέντα εν τη καλλιέργεια του πνεύματος, της διανοίας, του κατόπτρου τούτου της θείας καθομοιώσεως, εποδηγέτησαν ως αστέρες πολύφωτοι, την ανθρωπότητα εις τον αληθή προορισμόν αυτής, ήτις εστί η πνευματική τελειότης. [...] προτιμήσει αναγράφουσα εν τοις δέλτοις αυτής τα μουσόθρεπτα εκείνα των τεκνών άτινα, γυναικείας τυχόντα φύσεως και υπό πολλών κοινωνικών δυσχερειών αντιμαχόμενα, κατάρθωσαν ίνα ανέλθωσιν εν ταις υψηλοτέραις χώραις του διανοητικού κόσμου, υποδείξαντα ούτως, ότι **εν τω κράτει του λόγου η πνευματική ανθρωπότης χαίρει ίσα δικαιώματα ως εξ ενός και του αυτού πνεύματος απορρέουσα και εκπηγάζουσα**».¹⁹⁷

Το πορτρέτο της γυναίκας που ερευνάται γίνεται συχνά ένας εν δυνάμει καθρέπτης,¹⁹⁸ στον οποίον οι γυναίκες ψάχνουν να βρουν το δικό τους πρόσωπο και το πρόσωπο των ομοφύλων τους:

«Η σχέση της γυναίκας με το εαυτό της μπορεί να εξηγηθεί με την εικόνα του καθρέπτη –του καθρέπτη που αποτελεί το βλέμμα των άλλων. [...] Υπάρχουν πάντοτε τρομερές στιγμές όπου η γυναίκα ψάχνει το πρόσωπό της στον καθρέπτη και δεν το βρίσκει. Η εικόνα του καθρέπτη έχει κάπου χαθεί, το βλέμμα των ανδρών δεν στέλνει πια πίσω στη γυναίκα. [...] Η γυναίκα δεν μπορεί να αναπτύξει νέες σχέσεις με το εαυτό της **παρά μέσα από τη σχέση της με τις άλλες γυναίκες**. Η γυναίκα θα γίνει ο ζωντανός καθρέπτης της γυναίκας όπου εκείνη χάνεται για να ξαναβρεί το εαυτό της».¹⁹⁹

Η «εποικοδομητική» πρόθεση της βιογραφίας εκδηλώνεται τόσο με την επιλογή των γυναικών που παρουσιάζονται όσο και με συγκεκριμένες πτυχές της ζωής τους που επιλέγονται να υπογραμμιστούν. Οι βιογραφικές διαδρομές έχουν ενδιαφέρον γιατί, όχι μόνο τονίζουν την ιστορική ύπαρξη γυναικών που αρνήθηκαν να συμμορφωθούν με τα παραδεδομένα κοινωνικά - πατριαρχικά πρότυπα, αλλά δίνουν έμφαση στην ιδιαίτερη αξία που είχε, για την εποχή που έζησαν, η υπέρβασή τους. Κάθε πράξη υπέρβασης αποκαλύπτει ταυτόχρονα την πραγματικότητα όπως είναι, αλλά και το περιορισμένο πεδίο των δυνατοτήτων για την αλλαγή της. Οι γυναίκες που βιογραφούνται –τοποθετημένες στο πεδίο των ευκαιριών που υπήρχαν αντικειμενικά για το γυναικείο φύλο σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή- κατάφεραν να ακολουθήσουν μια διαφορετική διαδρομή ζωής. Με τη δράση τους δήλωσαν την ανομοιοότητά τους σε σχέση τόσο με τις άλλες γυναίκες, που ήταν αποκλεισμένες, όσο και με τους άνδρες που τις είχαν αποδεχτεί.

¹⁹⁷ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/1 (21-11-1870) 4-5.

¹⁹⁸ Βλ. Βαρίκα (2000) σελ. 238 (υποσ. 8) και 242-3 όπου αναφέρεται ότι η κατανόηση της ζωής μιας γυναίκας εξαρτάται από την *ενσυναίσθηση* (όρος ψυχιατρικός που δηλώνει την ικανότητα να συμμετέχουμε στις ψυχικές εμπειρίες ενός άλλου). «Ταύτιση και ενσυναίσθηση δεν είναι το ίδιο πράγμα. Η πρώτη αποτελεί εμπόδιο για κάθε κριτική προσέγγιση, η δεύτερη όχι αναγκαστικά».

¹⁹⁹ Βλ. Βαρίκα (2000) σελ. 245-6 όπου περιέχεται το παραπάνω απόσπασμα της Elisabeth Lenk, “The self-reflecting woman” στο G. Ecker (επιμ.), *Feminist Aesthetics*, Beacon Press, Βοστώνη 1986, σελ. 57.

Τα κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία οι υπεύθυνοι της σύνταξης του περιοδικού επέλεξαν τα συγκεκριμένα γυναικεία πρόσωπα, δεν ήταν ούτε η ομορφιά ούτε η καταγωγή ούτε η συζυγική συγγένεια με κάποιον επιφανή άνδρα,²⁰⁰ αλλά η υπέρβαση που επιτέλεσαν και συνίσταται στην κατάκτηση της γνώσης, στη διδασκαλική-συγγραφική²⁰¹ τους δράση και γενικότερα στην επιτυχημένη συμμετοχή στις πνευματικές και κοινωνικές²⁰² κατακτήσεις του τόπου τους. Η

²⁰⁰ Βλ. Βαρίκα (2000) σελ. 233-4: «Στην εισαγωγή του βιβλίου της *Σημαντικές γυναίκες του λαού (Einflussreiche Frauen aus dem Volke*, 1869), η γερμανίδα φεμινίστρια Louise Otto καταγγέλλει τους άνδρες βιογράφους που επιλέγουν τα γυναικεία τους πρόσωπα με κριτήριο όχι τη συνειδητή τους δράση αλλά γιατί λόγω της καταγωγής ή της ομορφιάς τους, συνδέθηκαν με τη ζωή μεγάλων ανδρών. Οι γυναίκες που συμπεριλαμβάνει η ίδια στην ανθολογία της δε χρειάστηκαν ούτε ομορφιά ούτε την ανδρική εύνοια για να αποκτήσουν φήμη. Ήταν γυναίκες που παρά τις δυσμενείς συνθήκες οι οποίες παντού και σε κάθε εποχή αποκλείουν το γυναικείο φύλο από τις δημόσιες δραστηριότητες, συμμετείχαν στις κατακτήσεις της εποχής τους [...]. Στόχος μας ήταν να παρουσιάσουμε έναν γυναικείο τύπο που πάντοτε υπήρχε, να δώσουμε το πορτρέτο μιας τέτοιας γυναίκας στις σχέσεις της με την εποχή της, για να δείξουμε ότι οι γυναίκες είναι ικανές να ασκήσουν μια παρόμοια επιρροή». [Βλ. Ruth-Ellen Boetscher Joeres, “Self Conscious Histories: Biographies of German Women in the 19th Century”, στο John Fout, *German Women in the 19th Century*, Νέα Υόρκη 1984, σελ. 174].

²⁰¹ Βλ. ενδεικτικά *Ευρυδίκη* Α/1 (21-11-1870) 4-6 όπου αναφέρεται ότι η Δώρα Ιστρίας έγραψε σε ηλικία 11 ετών διήγημα: ««πάσαν γυναικείαν μικρολογίαν αποφεύγουσα, κατεγίνετο ανενδότης εν τη ιστορική ακριβεία εκάστου αντικειμένου» και συνέχισε σε όλη της τη ζωή με αυτό το ψευδώνυμο να δημοσιεύει «τας αρχάς και τας ιδέας αυτής δια των εφημερίδων και των περιοδικών». - Α/24 (4-5-1871) 36: «Την διώρισε δε προς τούτοις καθηγήτριαν της ποιήσεως, της ρητορικής και της ιστορίας παρά τη νέα αυτοκρατορία, ήτις ηγάπα τοσούτον την παιδείαν, ώστε ημέραν τινα, εκ των διαφόρων δώρων, άτινα τη προσέφερον εξελέξατο μόνον χάρτην και γραφίδας νέας κατασκευής. Έκτοτε η πολυτέλεια του ιματισμού και της κομμώσεως έπαυσε του να η το μόνον και κύριον θέμα των συνδιαλέξεων εντός των αυτοκρατορικών ανακτόρων...». - Α/35 (30-6-1871) 122: Η Φρεδερίκα Βρέμερ γράφει από τα εννέα της χρόνια έμμετρους διθυράμβους στη γαλλική γλώσσα, ενώ στα 26 της χρόνια δημοσιεύει το πρώτο της σύγγραμμα «εμμέτρων και πεζών διατριβών». - Α/38 (20-7-1871) 145: «διακρίνεται κατά πρώτον τάξιν δια το γλαφυρόν της εκφράσεως, την υψηπετή φαντασίαν και την έντεχνον πλοκή των πονημάτων η κ. Φραγκίσκη Οσγουνδ [...] Νέα εισέτι συνέθετο στίχους ότε μεν εν τη λύπη της, ότε δε εν τη χαρά της». - Β/2 (30-1-1872) 32: «Τα άρθρα δε, άτινα η κ. Άλλ καταχώρησεν εις διάφορα περιοδικά εισί πολυάριθμα. Ιδία συνειργάζετο εν τη καλλιτεχνική εφημερίδι του συζύγου της και από του 1852 εξέδιδε μόνη την *Τε ρ π ν ή ν Λ ο ν δ ί ν ε ι ο ν α π ο θ ή κ η ν*».

²⁰² Βλ. ενδεικτικά *Ευρυδίκη* Α/1 (21-11-1870) 5-6 όπου αναφέρεται ότι η Δώρα Ίστρια μετά το θάνατο του πρίγκιπα συζύγου της Αλέξανδρου Κολτζώφ-Μασσάλσκη, εγκατέλειψε την Πετρούπολη «άλλως δε φρονούσα περί των πολιτευμάτων των εθνών και όλως εναντία πολιτικά έχουσα φρονήματα προς τα της αυλής του Αυτοκράτορα, ανεχώρησε κατά το 1855» και εξέφραζε τις πεποιθήσεις της μέσα από τα δημοσιεύματά της. - Α/37 (10-7-1871) 143: «Περιφανής γυνή Ιταλίσ (Χριστινή δέ Βελζιζόο) πολλά πονήσασα υπέρ της εαυτής πατρίδος, πλείστον δε συντελέσασα εις την απελευθέρωσιν και ενότητα αυτής. [...] κεχορηγημένη δ' εξόχοις προτερήμασιν, ενωρίς έλαβε μέρος ενεργόν εις τας απόπειρας της απελευθερώσεως της πατρίδος της. [...] δεν έπαυσεν εντούτοις συνομνύουσα υπέρ της απολυτρώσεως της Ιταλίας, βοηθούσα γενναίως τους φιλοπάτριδας πατριώτας αυτής και αφθόνως συγχωρηγούσα εις τας δαπάνας ας συνεπήγοντο τα επαναστατικά κινήματα τα υπ' αυτών επιχειρούμενα».

προσφορά τους ήταν τόσο μεγάλη, ώστε έγινε αντικείμενο αναγνώρισης και επαίνου από το σύνολο της κοινωνίας.²⁰³

Είναι φανερό πως υπάρχει ένας συγκεκριμένος τρόπος επιλογής και οργάνωσης του βιογραφικού υλικού του περιοδικού. Ως προς την επιλογή των βιογραφούμενων προσωπικοτήτων, η πρόθεση της σύνταξης στρέφεται σε μια ομάδα γυναικών με κοινές ιδιότητες, οι οποίες εστιάζονται στον χώρο του πνεύματος. Η προσφορά των συγκεκριμένων γυναικών στον αποκλεισμένο για το «ασθενές» φύλο κόσμο της διανόησης αποτελεί τον πρωταρχικό πόλο έλξης του ενδιαφέροντος. Η προβολή του ρόλου της γυναίκας ως συζύγου-μητέρας και η διασφάλιση μιας επιτυχημένης οικογενειακής ζωής δεν εντάσσονται στους στόχους των βιογραφικών προσεγγίσεων του περιοδικού. Δεν είναι τυχαίο πως οι περισσότερες από τις βιογραφούμενες γυναίκες είτε δεν είναι παντρεμένες είτε στερήθηκαν πολύ νωρίς τον σύζυγο τους.²⁰⁴ Εκείνο που ενδιαφέρει τους υπεύθυνους της σύνταξης είναι να γίνει αντιληπτός –μέσα από το παράδειγμα των συγκεκριμένων προσώπων και των εύστοχων ερωτημάτων που μας επιτρέπουν οι ιστορίες τους να θέσουμε- ο τρόπος με τον οποίο κάποιες γυναίκες από διαφορετικούς τόπους και σε διαφορετικούς χρόνους κατάφεραν να αρνηθούν την επιβεβλημένη από την ανδροκεντρική κοινωνία ταυτότητά τους και να διαγράψουν μια ατομική πορεία. Η προσωπική τους διαδρομή –αν και είναι φωτεινή εξαίρεση- μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα έτσι, ώστε να επιτευχθεί μέσω της διαμόρφωσης μιας θετικής ιστορικής ταυτότητας η αφύπνιση και ενεργοποίηση της σύγχρονης γυναίκας.

Τέλος, μια κατηγορία ύλης που απαντάται σε περισσότερα από τα μισά τεύχη του περιοδικού και επομένως μπορεί να θεωρηθεί σημαντικό –τουλάχιστον ως προς την αριθμητική του παρουσία- συστατικό της σύνθεσής του είναι αυτή της **Λογοτεχνίας**, η οποία εμφανίζεται με τη μορφή του ποιήματος, του διηγήματος, του μυθιστορήματος και του θεατρικού έργου. Σε ορισμένα τεύχη συνυπάρχουν κάποιες από αυτές τις μορφές, ενώ σε άλλα παρουσιάζονται εκ περιτροπής. Η ποίηση και το διήγημα αποδεικνύονται τα προσφιλέστερα είδη συνεργασίας ενδεχομένως και για τεχνικούς λόγους, αφού με την περιορισμένη τους έκταση ταιριάζουν απόλυτα στην φύση του

²⁰³ Βλ. ενδεικτικά *Ευρυδίκη* Α/24 (4-5-1871) 36: «...επί δε του τάφου (της Πάν-Χόει-Παν) διάφορα πεζά τε και έμμετρα ελεγεία εξόχων ανδρών ενεχαράσθησαν» - Α/35 (30-6-1871) 122: «Η σπουδαιότερα των Ευρωπαϊκών Εφημερίδων η 'Βελγική Ανεξαρτησία' εν μακροσκελεί νεκρολογία υπέρ αυτής καταδείξασα την σπουδαιότητα της Φρεδερίας Βρέμερ επέλεξε λέγουσα ότι 'ο θάνατος της Βρέμερ ην εθνική συμφορά δια την Σουηδιάν ως απολέσασαν την μόνην γυναίκα την δώσασαν νέαν ψυχήν και αληθές μεγαλείον εις την φιλολογίαν του έθνους αυτής'».

²⁰⁴ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/24 (4-5-1871) 36: «Νέα εισέτι στερήθη του συζύγου αυτής. Το **δυστύχημα** τούτο εγένετο **ευτύχημα εις τας σπουδάς της**».

περιοδικού. Αντίθετα το μυθιστόρημα και το θεατρικό κείμενο απαιτούν δημοσίευση σε συνέχειες και ολοκλήρωση σε σειρά τευχών.

Η ενότητα της ύλης, για την σήμανση της οποίας χρησιμοποιείται η επιγραφή «Ποιήσεις», απαντάται σε 44 τεύχη. Τα πρωτότυπα ποιήματα που δημοσιεύονται στην *Ευρυδίκη* είναι 68 και οι μεταφράσεις 5. Από τα 73 ποιήματα, τα 54 είναι δημιουργίες ανδρών, τα 15 γυναικών και 4 αγνώστων. Οι δημιουργοί των ποιημάτων είναι 28, από τους οποίους οι 21 είναι άνδρες, οι 3 είναι γυναίκες, ενώ 5 ονόματα δεν μπορούν να προσδιοριστούν [Π. Κ., Γ. Π., Π. Θωμά, Καλλιόπη]. Πιο συγκεκριμένα, οι συνεργάτες με αριθμητική σειρά είναι οι ακόλουθοι: Σαπφώ Λεοντιάς (11 ποιήματα σε 9 τεύχη), Κλεάνθης Παππαζόγλης (10 σε 7), Α. Σ. Λιβαθηνόπουλος (8 σε 8), Α. Σταματιάδης (6 σε 5), Π. Βέγλερης (3 σε 3), Ι. Καμπούρογλους (3 σε 3), Δ. Κ. Μισιτζής (3 σε 3), Μ. Α. Καρδερίνης (3 σε 3), Σπυρίδων Π. Λάμπρος (2 σε 2), Ι. Αλμπέρτης (2 σε 2), Κ. Ξένος (2 σε 2), Χρήστος Κωνσταντινίδης (2 σε 2), Π. Κ. (2 σε 2) και Blanche De Saffray (2 σε 2). Ακολουθούν οι Κλεάνθης Ν. Τριαντάφυλλος, Αχιλλέας Παράσχος, Κωνσταντ. Πωγωνάτος, Σοφία Λαμπίση, Παναγιώτης Ι. Φέρμπος, Ν. Καζάζης, Π. Θωμά, Γ. Π., Δημήτριος Μικρούδης, Γεώργιος Ζαλοκώστας, Ευγένιος Γ. Ζαλοκώστας, Τιμολέων Ηλιόπουλος, Καλλιόπη και Γεώργιος Παπαδόπουλος, οι οποίοι φιλοξενούνται για μία μόνο φορά και με ένα μόνο ποιητικό κείμενο στις σελίδες του περιοδικού.

Αν και η επεξεργασία των ποιητικών κειμένων δεν αποτελεί στόχο αυτής της εργασίας, ωστόσο μια πρώτη προσέγγιση δίνει τη δυνατότητα για τον προσδιορισμό θεματικών και μορφικών συγγενειών. Οι ποιητικές συνθέσεις εκπροσωπούν το λογοτεχνικό ρεύμα του Ρομαντισμού. Οι τίτλοι και μόνο των ποιημάτων είναι ενδεικτικοί της ρομαντικής τους προέλευσης: «Ρεμβασμός», «Μελαγχολία», «Το Ορφανό». Ο ποιητικός χώρος είναι συνήθως το ειδυλλιακό αγροτικό περιβάλλον. Η εξωαστική σκηνογραφία είναι ο καμβάς, όπου τα στοιχεία του φυσικού χώρου υποβάλλουν μια μελαγχολική διάθεση και θλίψη, που αντανακλάται σε ανάλογες ανθρώπινες καταστάσεις. Άλλοτε πάλι το ποιητικό περιβάλλον προσδιορίζεται σε κάποια από τις εποχές, κυρίως στην άνοιξη, προκειμένου να υμνηθεί η ομορφιά της φύσης και η παντοδυναμία του δημιουργού.²⁰⁵ Η θάλασσα, ο αντίποδας του κλειστού χώρου –με θετικές και αρνητικές συνδηλώσεις– είναι ελκυστικός ποιητικός χώρος.²⁰⁶ Σε ορισμένες περιπτώσεις το φυτικό και ζωϊκό βασίλειο αξιοποιείται προκειμένου να συντεθούν ποιήματα με διδακτικό περιεχόμενο. Τα

²⁰⁵ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/3 (5-12-1870) 34-5 -- Α/31 (10-6-1871) 95 -- Γ/3 (5-4-1873) 42-3.

²⁰⁶ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/11 (28-1-1871) 140-1 -- Α/14 (19-2-1871) 170-1 -- Α/15 (26-2-1871) 181 -- Α/46 (16-9-1871) 213-4 -- Β/17-18 (Σεπτ. 1872) 262-3.

τελευταία μοιάζουν να απευθύνονται σε παιδιά, τα οποία μέσα από απλοϊκές καταστάσεις της καθημερινής ζωής των ζώων διδάσκονται πανανθρώπινες αξίες.²⁰⁷ Το ηθικό δίδαγμα παρατίθεται στην τελευταία στροφή. Απαντώνται επίσης θέματα μοναξιάς και μελαγχολίας λόγω ανικανοποίητων επιθυμιών, ερωτικής απογοήτευσης και διάψευσης προσδοκιών.²⁰⁸ Η γυναίκα ως αντικείμενο επεξεργασίας των ποιητών απαντάται σε 7 ποιήματα, στα οποία άλλοτε επισημαίνεται η ματαιοδοξία της φιλαρέσκειάς της²⁰⁹ άλλοτε επικρίνεται η γυναικεία προδοσία²¹⁰ άλλοτε υμνείται η γυναικεία φύση²¹¹ και σημαντικοί της εκπρόσωποι,²¹² ενώ παρέχονται συμβουλές για ηθική συμπεριφορά.²¹³ Η μητρότητα,²¹⁴ η νεότητα και η νοσταλγική της ανάμνηση,²¹⁵ οι ελπιδοφόρες συγγραφικές απόπειρες νεαρών ποιητών,²¹⁶ η εξύμνηση της ελληνικής προσφοράς στα επιτεύγματα του πολιτισμού,²¹⁷ η στέρηση και η φτώχεια²¹⁸ αλλά και ο έπαινος προσώπων τόσο από τη Δύση όσο και από την εξωτική Ανατολή²¹⁹ είναι μερικά από τα θέματα που επεξεργάζονται οι συνεργάτες της *Ευρυδίκης*.

²⁰⁷ Βλ. *Ευρυδίκη* A/1 (21-11-1870) 10: *Ο Μύρμηξ* «Όσα όλοι με διδάσκουν με αγάπην τρυφερά! / Για να γείνω εις τον κόσμον χρήσιμος και ευτυχής / Και να βοηθώ τους άλλους όταν ήναι δυστυχείς» -- *Πυργιτομαχία* «Μύθος είναι, αλλά μάθε / Ότ' η έρις καταστρέφει / Τα τε άτομα και έθνη / και δυνάστας νέους τρέφει» -- A/17 (12-3-1871) 210-211 – A/50 (30-10-1871) 247-8: «Ο,τι θέλλεις να ποιήσης / Πριν να το αποφασίσης / Πρότερον να συλλογήσαι / Αλλιώς θα μεταμελείσης / και μταίωσθα λυπάσαι /ότι άφρων τόσον είσαι».

²⁰⁸ Βλ. *Ευρυδίκη* A/13 (13-2-1871) 158-9 -- A/16 (5-3-1871) 195 -- B/3 (15-2-50-1 -- Γ/4 (30-4-1873) 59 -- Γ/6 (30-5-1873) 88.

²⁰⁹ Βλ. *Ευρυδίκη* A/34 (25-6-1871) 120: *Ταώς και Αηδών (Μύθος)* «Ούτω χάνοντας τα κάλλη του προσώπου με το χρόνον / άφθαρτα δε πάντα μένουν της ψυχής τα κάλλη μόνον» -- A/43 (18-8-1871) 192.

²¹⁰ Βλ. *Ευρυδίκη* Γ/5 (15-5-1873) 73: *Αι Αποκρέω* «Γυναίκες, αποκρέω φιλαρεσκεία είσθε / Και πρέπει να καλήσθε, / Αφού ακαταπαύστως φορείτε προσωπίδα / Και δίδετε και πόνον, και δίδετε και ελπίδα / Γυναίκες, νέαι σφίγκες, αινίγματα μεγάλα / Πτηνά λαμπρά και λαλά / Τις ποτέ θα γνωρίση, ορθώς μεγαλουργήσας / Τα βάθη του νοός, τα βάθη της ψυχής σας;».

²¹¹ Βλ. *Ευρυδίκη* B/11 (15-6-1872) 168-9: *Εις την Γυναίκα* «Ω πνεύμα συμπαθητικόν! / Είσαι γυνή, αλλ' είσαι θεία / Εισ' όνειρον νεανικόν / Του γήρατος παραμυθία / Των απέραντων ηδονών / Μα χορηγείς συ την ιδέαν / Κ' εις του προσώπου σου τη θέαν / Ποθώ τον Ουρανόν».

²¹² Βλ. *Ευρυδίκη* B/12 (30-6-1872) 86-7 και B/13-14 (Ιούλιος 1872) 209-210.

²¹³ Βλ. *Ευρυδίκη* B/3 (15-2-1872) 51: *Το Ιον. Προς τας νεάνιδας* «Κόρη άκανθαι ποτέ / Μη σε περιπλέξουν / Φλόγες έρωτος φρικταί / Μη σε καταφλέξουν / Γίνου ίον ταπεινόν / Πράον όντως και αγνόν».

²¹⁴ Βλ. *Ευρυδίκη* A/11 (28-1-1871) 130-1 – A/13 (13-2-1871) 158-9.

²¹⁵ Βλ. *Ευρυδίκη* A/25 (10-5-1871) 48 – B/15 (15-8-1872) 230.

²¹⁶ Βλ. *Ευρυδίκη* B/4 (29-2-1872) 70.

²¹⁷ Βλ. *Ευρυδίκη* Γ/1 (8-3-1873) 5-6.

²¹⁸ Βλ. *Ευρυδίκη* A/14 (19-2-1871) 170.

²¹⁹ Βλ. *Ευρυδίκη* B/4 (29-2-1872) 70 -- B/7 (15-4-1872) 114-5.

Στις περισσότερες ποιητικές συνθέσεις ο χρόνος –παρελθόν, παρόν ή μέλλον- δεν αφορά το συλλογικό *εμείς* αλλά το ατομικό *εγώ*. Το παρελθόν έχει βαρύνουσα σημασία: η μνήμη ανακαλεί στο παρόν πρόσωπα και καταστάσεις του ιδιωτικού παρελθόντος.²²⁰ Η ατμόσφαιρα παρουσιάζεται συνήθως βαριά και καταθλιπτική, αφού κατά κανόνα έχει μεσολαβήσει ο θάνατος. Ο θάνατος²²¹ και πιο συγκεκριμένα ο παιδικός θάνατος²²² ή η απώλεια των γονέων²²³ αποτελεί ένα από τα πιο συχνά θεματικά αντικείμενα.²²⁴ Τέλος, ως προς τη μορφή και τη στιχουργική, μια επιφανειακή εξέταση αποκαλύπτει ότι οι δημιουργοί ακολουθούν –όχι πάντα με επιτυχία- τους παραδοσιακούς κανόνες της μετρικής: αυστηρή οργάνωση σε στροφές, ομοιοκαταληξία.

Ωστόσο, ανεξάρτητα από τα αριθμητικά δεδομένα που αποκαλύπτουν την συχνή παρουσία της ποίησης στο περιοδικό, δίνεται η εντύπωση ότι η ενασχόληση εν γένει με τη λογοτεχνία -και στην προκειμένη περίπτωση με την ποίηση- είναι δευτερευούσης σημασίας σε σύγκριση με άλλες κατηγορίες της ύλης. Η θέση των ποιημάτων προς τις τελευταίες σελίδες των τευχών –όχι σπάνια στο οπισθόφυλλο πριν από τα αινίγματα ή τις αγγελίες- δημιουργεί την αίσθηση ότι είναι κατά κάποιον τρόπο συμπλήρωμα της ύλης, αν όχι παραγέμισμα του τεύχους. Ενδεικτικό στοιχείο για την έλλειψη σημασίας αποτελεί το γεγονός, ότι τα ποιήματα δεν πλαισιώνονται από βιογραφικά σημειώματα ή άρθρα για τους ποιητές ή κριτικές παρουσιάσεις, όπως αντίθετα παρατηρείται σε οικογενειακά - φιλολογικά περιοδικά που δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στον ποιητικό λόγο.²²⁵ Το υπό εξέταση περιοδικό, που δεν είναι φιλολογικό, εντάσσει στην ύλη του την στήλη της λογοτεχνίας -η οποία εκπροσωπείται κυρίως από το ποίημα, το πιο «σοβαρό» λογοτεχνικό είδος- ωστόσο δεν είναι κύριο μέλημά του να προβάλλει τη λογοτεχνική παραγωγή. Πιθανόν η σύνταξη του περιοδικού να έδειχνε περισσότερο ενδιαφέρον, αν είχε τη δυνατότητα να δημοσιεύσει ενυπόγραφες ποιητικές συνθέσεις γυναικών. Όπως έγινε όμως φανερό, η συμμετοχή των γυναικών περιορίζεται σε τρία μόνο ονόματα (Σ. Λεοντιάς, Σ. Λαμπίση, Blanche de Saffray), σε ένα όνομα χωρίς επώνυμο και σε δύο υπογραφές με αρχικά, που ενδεχομένως να ανήκουν σε γυναίκες. Ο ποιητικός λόγος δεν προσφέρεται, για να εκφράσουν οι γυναίκες ρητά το *εγώ* τους ως συνειδητά υποκείμενα και να

²²⁰ Βλ. *Ευρυδίκη* Β/19-20 (Οκτ. 1872) 293-4: *Τη Αδελφή μου, Τη νεογέννητω ανεψιά μου.*

²²¹ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/18 (19-3-1871) 223 -- Α/27 (20-5-1871) 63 -- Β/3 (15-2-1872) 50-1 -- Β/6 (31-3-1872) 97-8 -- Β/8 (30-4-1872) 134.

²²² Βλ. *Ευρυδίκη* Α/9 (15-1-1871) 104 -- Α/28 (25-5-1871) 69-70 -- Β/5 (15-3-1872) 83-5 -- Β/17-18 (Σεπτ. 1872) 262-3 -- Γ/5 (15-5-1873) 73.

²²³ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/12 (6-2-1871) 140-1 -- Β/5 (15-3-1872) 83-5.

²²⁴ Βλ. Τσουκαλάς () σελ. 98 όπου δίνονται στοιχεία για τη μείωση της παιδικής θνησιμότητας. Ωστόσο, ο παιδικός θάνατος αναδεικνύεται σε ένα από τα πιο τραγικά και συγκινητικά λογοτεχνικά θέματα. ??

²²⁵ Βλ. Καρπόζηλου (1991) σελ. 160-1.

αναζητήσουν την ταυτότητα του φύλου τους. Άλλωστε η απόφαση μιας γυναίκας να *γράψει* και ακόμα περισσότερο να *τολμήσει* να δημοσιεύσει αποτελούσε «αντικειμενικά τομή, ετεροδοξία που την έθετε αντιμέτωπη με την κοινωνική της θέση, θέση ασυμβίβαστη με την ανάγκη αυτοκατάφασης».²²⁶

Το διήγημα μοιάζει να ανταποκρίνεται καλύτερα στις εκφραστικές ανάγκες των γυναικών· η συντομία του, το γεγονός ότι δεν υπόκειται στις απαιτήσεις μιας σύνθετης πλοκής το μεταβάλλουν σε προνομιακό μέσο διερεύνησης των αντιφάσεων του νέου γυναικείου ιδεώδους. Τα διηγήματα, που δημοσιεύονται άλλοτε σε συνέχειες και άλλοτε αυτοτελώς σε 35 τεύχη της *Ευρυδίκης*, είναι 18 πρωτότυπα και 9 μεταφρασμένα. Από τα 18, μόνο 1 υπογράφεται με τα πλήρη στοιχεία του δημιουργού: «Το όνειρον της Πρωτοχρονιάς, διήγημα έμμετρον υπό Ι. Καμπούρογλους».²²⁷ Από τα υπόλοιπα, τα 13 είναι ανυπόγραφα, ενώ τα 4 που απομένουν αποδίδονται στους: Ι. Σ., Ελένη..., Μαριάνθη, Ελένη. Όσον αφορά τα μεταφρασμένα, σε δύο μόνο περιπτώσεις αναφέρεται αντίστοιχα η δημιουργός του πρωτότυπου κειμένου²²⁸ και η μεταφράστρια.²²⁹ Τα υπόλοιπα είτε παρατίθενται ανυπόγραφα είτε με ψευδώνυμο ή μόνο με το όνομα (Μαριάνθη, Δέσποινα) ή με αρχικά (Θ. Ζ., Κ...). Η έντονη παρουσία ανυπόγραφων κειμένων μας υποψιάζει πως το διήγημα αποτέλεσε πιθανότατα τον λογοτεχνικό «χώρο», στον οποίο οι γυναίκες επιχείρησαν να δοκιμάσουν τις συγγραφικές τους ικανότητες. Η ανωνυμία δεν πρέπει να εκπλήσσει· ο φόβος της δημόσιας έκθεσης και της κρίσης είναι δεδομένος για τα συμφραζόμενα της εποχής. Έχοντας υπόψη αυτόν τον φόβο, μια αναγνώστρια του περιοδικού προτρέπει τις ομοφύλους της να απαλλαχτούν από τις ανασφάλειες και να *τολμήσουν* την άρθρωση του λόγου τους:

«Μη σκεπτόμεθα την αδυναμίαν και πενιχρότητα των γνώσεών μας. Ας γράφωμεν πάσαι εν τη *Ευρυδίκη*. Ίσως θα υποπέσωμεν εις σφάλματα γραφικά. Ας σφάλλωμεν. Εάν δεν σφάλλωμεν δεν θέλωμεν μάθει ο,τι πρέπει, μητέ ποτέ θέλωμεν προοδεύσει. Πάσα πρόοδος άρχεται εκ της ελλείψεως.».²³⁰

Η αποτίμηση της φιλολογικής αξίας των διηγημάτων δεν αποτελεί ζητούμενο της εργασίας. Ωστόσο, μια πρόχειρη επεξεργασία αποκαλύπτει πως πρόκειται για τυπικές ρομαντικές αφηγήσεις

²²⁶ Βλ. Βαρίκα (1996) σελ. 214.

²²⁷ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/7 (1-1-1871) 74-7.

²²⁸ Β/2 (30-1-1872) 32-3 και Β/3, Β/4, Β/6, Β/7

²²⁹ Β /13-14 (Ιούλιος 1872) 212-5, μαριανθη Δημητριάδου

²³⁰ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/9 (15-1-1871) 101.

με κοινά και επαναλαμβανόμενα θεματικά μοτίβα: ορφάνια,²³¹ έρωτας και γάμος,²³² μοναχισμός,²³³ αυτοθυσία,²³⁴ περιπλάνηση,²³⁵ οικογενειακή αφοσίωση,²³⁶ αδερφική αγάπη,²³⁷ μητρότητα.²³⁸ Στην πλειοψηφία των διηγημάτων ήδη από τον τίτλο, που είναι το πρώτο στοιχείο επαφής αναγνώστη και κειμένου, ο πρωταγωνιστικός ρόλος αποδίδεται σε κάποιο γυναικείο πρόσωπο: «Η πτωχή κόρη», «Η Αγνώ», «Η Ελεονώρα», «Η Αλεξάνδρα και η Μαρία», «Η κόρη και τα άνθη». Η ερωτική ιστορία -που συνήθως παρουσιάζεται- είναι το κάλυμμα, προκειμένου να συγκαλυφθεί ο βασικός στόχος των δημιουργών, που δεν είναι άλλος από τον διδακτισμό, την έννοια της ωφέλειας που πρέπει να πηγάζει από την ανάγνωση μιας φανταστικής αφήγησης. Η ηρωίδα πιστή στις ηθικές αξίες της οικογένειας και της θρησκείας υπομένει με αφοσίωση και καρτερικότητα τις περιπέτειες δίνοντας μαθήματα χρηστοήθειας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα από τα μεταφρασμένα διηγήματα, «Η Βεττύ»,²³⁹ στο οποίο προβάλλεται το πρότυπο της «γράφουσας» γυναίκας. Και χρησιμοποιώ αυτόν τον όρο, γιατί η κοινωνία το 19^ο αι. δεν αναγνωρίζει γυναίκες συγγραφείς παρά μόνο *γράφουσες* –ή έστω *λόγιες* ή *περίδες*- σαν να ήθελε με αυτόν τον τρόπο να εξαιρέσει τη θετική σηματοδότηση της λέξης *συγγραφέας*, την τόσο ασυμβίβαστη με την ίδια την υπόσταση των γυναικών. Η νεαρή λοιπόν κοπέλα, απομονωμένη στο δωμάτιο της οικίας της και περιθωριοποιημένη από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας ανακαλύπτει δειλά δειλά τις συγγραφικές της ανησυχίες, τις οποίες όμως αρνείται πεισματικά να αποκαλύψει:

«Αλλ' υπήρχεν θέσις εις την οποίαν εβασίλευεν η Βεττύ, μηδένα έχουσα αντίζηλον. Η θέσις αύτη ήτον ο μικρός θάλαμος ο εις το ανώγειο της οικίας μεμονωμένος, τον οποίον είχε κατά την αρέσκειάν της διευθετημένον και εις τον οποίον ήτον ήσυχος και απρόσβλητος εκ των επιπλήξεων και περιφρονήσεων».²⁴⁰

«Ω μισ Ταβιθά!...σας παρακαλώ...όχι...είναι μουτζούραι...όταν ήμην πολύ δυστυχής...ω! μη...σας παρακαλώ».²⁴¹

²³¹ Βλ. ενδεικτικά *Ευρυδίκη* Α/6 (24-12-1870) 69-70 -- Α/21 (14-4-1871) 14 -- Α/22 (24-4-1871) 22-3 -- Α/24 (4-5-1871) 93-4 -- Α/27 (20-5-1871) 62-3 -- Α/29 (30-5-1871) 73 .

²³² Βλ. ενδεικτικά *Ευρυδίκη* Α/31 (10-6-1871) 93-5 -- Α/34 (25-6-1871) 116-9 -- Β/17-18 (Σεπτ. 1872) 265-8.

²³³ Βλ. ενδεικτικά *Ευρυδίκη* Α/6 (24-12-1870) 69-70.

²³⁴ Βλ. ενδεικτικά *Ευρυδίκη* Α/35 (30-6-1871) 124-5.

²³⁵ Βλ. ενδεικτικά *Ευρυδίκη* Α/35 (30-6-1871) 124-5.

²³⁶ Βλ. ενδεικτικά *Ευρυδίκη* Α/27 (20-5-1871) 63-3.

²³⁷ Βλ. ενδεικτικά *Ευρυδίκη* Α/33 (20-6-1871) 109-111.

²³⁸ Βλ. ενδεικτικά *Ευρυδίκη* Α/45 (1-9-1871) 207.

²³⁹ Βλ. *Ευρυδίκη* Β/2 (30-1-1872) 26-7.

²⁴⁰ Βλ. *Ευρυδίκη* Β/2 (30-1-1872) 26.

²⁴¹ Βλ. *Ευρυδίκη* Β/2 (30-1-1872) 27.

Είναι ωστόσο σκόπιμο να διευκρινισθεί πως μόνο 6 από τις παραπάνω αφηγήσεις συνοδεύονται από τον προσδιοριστικό υπότιτλο «διήγημα». Η κατάταξη λοιπόν αυτών των κειμένων στην προαναφερθείσα υποκατηγορία της ύλης είναι αυθαίρετη και κατά συνέπεια αρκετά συχνά προβληματική. Η δυσκολία προκύπτει από το γεγονός ότι τα πεζογραφικά κείμενα, που είναι κατά κύριο λόγο σύντομες ηθικολογικού περιεχομένου διηγήσεις με περιορισμένη λογοτεχνική αξία, δεν συγκεντρώνουν πάντοτε τα απαραίτητα γνωρίσματα που διακρίνουν ένα διήγημα. Έτσι σε αρκετές περιπτώσεις, η υποτυπώδης πλοκή σε συνδυασμό με τον ηθοπλαστικό χαρακτήρα των αφηγήσεων γεννά το δίλλημα, για το αν πρέπει ένα κείμενο να θεωρηθεί διήγημα ή χρηστοθήθεια.

Το μυθιστόρημα αποδείχτηκε προσφιλέσ είδος συνεργασίας του περιοδικού τύπου αφού λειτουργούσε είτε ως πρόκληση - κράχτης για την αγορά του επόμενου τεύχους είτε ως ειδική προσφορά στους συνδρομητές με την μορφή παραρτήματος. Η Η Μαριέττα Ιωαννίδου κάνει λόγο για το τίτλο μθ Ζηνοβία, το πρώτο φεμινιστικό μθ.που προπαγανδίζει τη γυναικεία ισότητα αλλά μιλάει ακόμα και για ανωτερότητα γυναικώ προς θεού...

Η επιλογή του θεατρικού έργου «Ο Φιάκας» του Δ. Κ. Μισιτζή που γράφτηκε στα 1870 για να φιλοξενηθεί στις σελίδες του περιοδικού δεν είναι τυχαία. Η δίπρακτη κωμωδία, που παίχτηκε με επιτυχία στον ελλαδικό χώρο αλλά και σε θέατρα της ομογένειας, πραγματεύεται την προσπάθεια ενός φτωχού και φαινομενικά καλλιεργημένου νέου να παντρευτεί μια πλούσια κληρονόμο, εξαπατώντας της ότι έχει οικονομική άνεση και «ευγενική» καταγωγή. Η διδακτική πρόθεση του έργου γίνεται αντιληπτή στην αρχή και στο τέλος της δεύτερης πράξης. Η νεαρή κοπέλα που προτίμησε να μάθει τη γαλλική, και όχι την ελληνική γλώσσα, γιατί είναι «γλώσσα του συρμού» ομολογεί αρχικά την προτίμησή της στην ανάγνωση μυθιστορημάτων: «Εγώ υπεραγαπώ τα μυθιστορήματα και μόνον τοιαύτα αναγιγνώσκω διότι εκτός του τερπνού έχουσι και πολύ το διδακτικόν. Εις αυτά απαντά τις πράγματα τα οποία, ο μη αναγνώσας τοιαύτα, αδύνατον να ηξεύρη».²⁴² Μετά όμως από το πάθημά της οδηγείται στην ακόλουθη διαπίστωση: «Ίδού τα' αποτελέσματα της επιπολαίου και ατελούς ανατροφής. Ίδού τα καλά, τα προκύπτοντα εκ της αναγνώσεως των μυθιστορημάτων. Πόσαι νέαι, αναγιγνώσκουσαι μυθιστορήματα, πιστεύουσιν αυτά ως αληθή και ενώ ονειροπωλούσι Πρίγκηπας και Βαρώνους, πίπτουσιν εις τας παγίδας των απατεώνων. Είθε το πάθημά μου να ταις γίνη τουλάχιστον μάθημα».²⁴³ Στο θεατρικό έργο διακωμωδείται κυρίως η επιθυμία για κοινωνική άνοδο, ο νεοπλουτισμός, η ημιμάθεια, αλλά και η σύγκρουση του παραδοσιακού τρόπου ζωής με τους ξενόφερτους νεοτερισμούς. Η διαφορά παιδείας

²⁴² Βλ. *Ευρυδίκη* Β/8 (30-4-1872) 131.

²⁴³ Βλ. *Ευρυδίκη* Β/11 (15-6-1872) 175.

που έχει η ηρωίδα από τον οικογενειακό της περίγυρο και η ανάγνωση πολλών γαλλικών μυθιστορημάτων συνιστούν τη γενεσιουργό αιτία όλων των προβλημάτων της. Η σύνταξη του περιοδικού, με την ένταξη αυτής της κωμωδίας στην ύλη του, ήθελε να προβάλλει το αρνητικό πρότυπο της ημιμαθούς και επιπόλαιης γυναίκας που διαβάσει αδιάκοπα μυθιστορήματα

Η αποτίμηση της συμμετοχής των γυναικών ως υποκειμένων και όχι ως αντικειμένων λογοτεχνικής γραφής στην *Ευρυδίκη* είναι δύσκολη και προβληματική. Η γυναικεία λογοτεχνική παρουσία εκφράζεται μέσα από λιγосτές ενυπόγραφες ποιητικές συνθέσεις, ενώ στον χώρο του διηγήματος φαίνεται πως πίσω από την ανωνυμία κρύβονται συγγραφικές απόπειρες γυναικών. Το μυθιστόρημα και το θέατρο συμμετέχουν στο περιοδικό θέτοντας τη γυναίκα αντικείμενο γραφής, προκειμένου να επιτευχθεί η προβολή θετικών προτύπων. Ανεξάρτητα όμως από την οποιαδήποτε γυναικεία λογοτεχνική γραφή, η αναγνωστική διαδικασία και μόνο σηματοδοτεί την εισχώρηση της γυναίκας στη δημόσια σφαίρα, την ισότιμη τοποθέτησή της σε ένα κοινό επίπεδο με τους άνδρες. Και παρόλο που μια τέτοια ισότητα δεν είναι παρά μόνο μια ψευδαίσθηση, συντελεί ωστόσο στη μετατροπή των αντιλήψεων που είχαν οι γυναίκες για τον εαυτό τους, την σχέση τους με τους άνδρες και την κοινωνία. Η ανάγνωση δεν είναι μόνο μέσο προσέγγισης της καλλιέργειας και της γνώσης, αλλά και μέσο διερεύνησης της ατομικότητας μέσα από τον φανταστικό χώρο των αφηγήσεων.

Η Καρπόζηλου παρατηρεί πως συνδυασμένη χρήση των όρων «τέρψις και ωφέλεια» στον χώρο του περιοδικού τύπου απαντάται για πρώτη φορά στην *Ιόνιο Ανθολογία*, που κυκλοφόρησε στην Κέρκυρα το 1834-1835. Πρώιμη είναι και η αξιοποίηση των όρων σε περιοδικό της Σμύρνης το 1841. Πιο συγκεκριμένα, στην αγγελία της *Ευρυνόμης* οι εκδότες Γ. Δ. Ροδοκανάκης και Ι. Καλλέργης υπόσχονται ότι θα καταστήσουν την έκδοσή τους «τερπνήν και ωφέλιμον».²⁴⁴ Από τον Ιούλιο του 1847 που ο Ιάκωβος Πιτζιπιός ονομάζει το περιοδικό του *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* όλα σχεδόν τα κατοπινά περιοδικά θεωρούν απαραίτητο να δηλώσουν την πρόθεσή τους να ωφελήσουν αλλά και συνάμα να διασκεδάσουν τους μελλοντικούς αναγνώστες τους. Η πλειοψηφία των προγραμματικών δηλώσεων των περιοδικών εμπεριέχει τις λέξεις «ωφέλιμο και τερπνό», σε σημείο που η έκφραση να καταλήγει κοινός τόπος και κεντρικό σημείο αναφοράς κάθε τέτοιου κειμένου. Ενταγμένη λοιπόν σε αυτό το πλαίσιο η εκδοτική ομάδα της *Ευρυδίκης*, ξεκινά την πορεία της δηλώνοντας τη διπλή διάσταση του δημοσιογραφικού της έργου:

«Ούτως [...] έσται σύγγραμμα, την γυναίκα, ως νεάνιδα, ως σύζυγον, ως μητέρα αφορών και προωρισμένον ίνα, ενισχύον τη εν **τέρψει και ωφελεία** γυναικείαν οικογενειακήν ανάγνωσιν».²⁴⁵

²⁴⁴ Βλ. Καρπόζηλου (1991) σελ. 150.

²⁴⁵ Βλ. *Ευρυδίκη* Α/1 (21-11-1870) 2.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο υπάρχει ή όχι «ισοσταθμία»,²⁴⁶ αναλογία δηλαδή του ωφέλιμου προς το τερπνό σε κάθε τεύχος και γενικότερα στο σώμα του περιοδικού. Το περιεχόμενο του προλογικού σημειώματος αποκαλύπτει από τις πρώτες του γραμμές τις παιδευτικές και διδακτικές προθέσεις του γυναικείου εντύπου· ωστόσο δεν παραλείπεται η χρήση του όρου «τέρψη», προκειμένου να επενδυθεί η ωφελμιστική του σκοπιμότητα με ένα ευχάριστο και διασκεδαστικό περίβλημα. Η αρμονική συνύπαρξη των δύο κατηγοριών της ύλης, δηλαδή της «σπουδαίας» και της «ελαφράς»,²⁴⁷ δεν φαίνεται να απασχολεί την σύνταξη του περιοδικού. Μια συνολική εκτίμηση των περιεχομένων της *Ευρυδίκης*, οδηγεί στο συμπέρασμα πως πρωταρχικός της στόχος ήταν η διδαχή του αναγνωστικού κοινού και όχι η ψυχαγωγία του. Το πλήθος των επιστημονικών μελετών, τα άρθρα εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος, τα κείμενα διαλέξεων, οι χρηστοθήθειες και οι πραγματείες οικιακής οικονομίας συνιστούν τον βασικό κορμό της ύλης, γύρω από τον οποίο πλαισιώνονται τα υπόλοιπα τμήματα. Ακόμα και οι ενότητες, οι οποίες θα μπορούσαν να είναι περισσότερο διασκεδαστικές (π.χ. «Διάφορα», «Λογοτεχνία», «Αίνιγμα») διαπνέονται συχνά από μια ωφελμιστική διάθεση. Στην πλειοψηφία των τευχών, η στήλη «Διάφορα» εμπεριέχει μικρά άρθρα που ενημερώνουν τις αναγνώστριες για τον προοδευτικό τρόπο σκέψης και δράσης των ομοφύλων τους σε χώρες του εξωτερικού. Ως προς την επιλογή των πεζογραφικών κειμένων, όπως έγινε φανερό, δίνεται προτεραιότητα στο ηθικοδιδασκτικό και κανονιστικό περιεχόμενο και όχι στην αισθητική απόλαυση που πιθανότατα απορρέει από την ανάγνωση ενός αφηγήματος.

Η υπεροχή της «ωφέλειας» σε σχέση με την «τέρψη» δικαιολογείται τόσο από το είδος και την ποιότητα της ύλης του περιοδικού όσο και από την πνευματική – κοινωνική προέλευση του προσδοκώμενου αναγνωστικού κοινού. Η *Ευρυδίκη*, αν και στο προλογικό της σημείωμα κάνει λόγο για «γυναικείαν οικογενειακήν ανάγνωσιν», η επιλογή των θεμάτων της αποδεικνύει ότι δεν φιλοδοξεί να είναι ένα οικογενειακό περιοδικό ποικίλης ύλης· επιθυμεί να είναι ένα γυναικείο έντυπο –όπως γίνεται φανερό και από τον υπότιτλο, στον οποίο συνήθως προσδιορίζεται το επιθυμητό κοινό- που θα παρέμβει με το δημοσιογραφικό του λόγο στην προώθηση της εκπαίδευσης και της κοινωνικής θέσης της γυναίκας. Εξάλλου δεν απευθύνεται σε οποιαδήποτε

²⁴⁶ Βλ. Καρπόζηλου (1991) σελ. 154 (υποσ. 25) όπου αναφέρεται ότι ο όρος προέρχεται από το περ. *Πανδώρα* 2 (1 Φεβρουαρίου 1852) αρ. 45, σελ. 1089.

²⁴⁷ Βλ. Καρπόζηλου (1991) σελ. 152 (υποσ. 12): Το ωφέλιμο ταυτίζεται με το διδακτικό και συχνά αποκαλείται το «σπουδαίον» μέρος του τεύχους, ενώ το «τερπνόν» αναφέρεται κυρίως στην «ελαφρά φιλολογία» και στα σύμμικτα. Βλ. για την χρήση των όρων Γ. Παπακόστας, *Γύρω από τους όρους φιλολογία, ελαφρά φιλολογία, λογοτεχνία*, στο περ. *Νέα Εστία* 113 (15 Μαΐου 1983) αρ. 1341, σελ. 678-683 – *Ευτέρπη* 1 (1847-1848) αγγελία β' εξαμ. – *Πανδώρα* 2 (1 Φεβρουαρίου 1852) αρ. 45, σελ. 1089 – *Κυψέλη* 1 (Ιανουάριος 1884) αρ.1, σελ. 1 – *Δελτίον της Εβδομάδος* 1 (30 Δεκεμβρίου 1884) αρ. 44, σελ. 2.

γυναίκα, αλλά σε κάποια με ικανοποιητικό μορφωτικό επίπεδο, που μπορεί να προσεγγίσει τα κείμενα του περιοδικού, να κατανοήσει την αξία των μηνυμάτων που λαμβάνει και να προσπαθήσει ενδεχομένως να μεταβάλει τον τρόπο σκέψης και δράσης της. Αν και το ίδιο το έντυπο δεν εμπεριέχει πληροφορίες για τους συνδρομητές, ωστόσο η ποιότητα της ύλης αποτελεί ένα τεκμήριο για τον εντοπισμό της πνευματικής και κοινωνικής προέλευσης του αναγνωστικού κοινού. Πιο συγκεκριμένα, η αφθονία των αναφορών στην ύπαρξη υπηρετικού προσωπικού για την επιτέλεση των οικιακών εργασιών, η προβολή του προτύπου της γυναίκας που ασχολείται αποκλειστικά με τις φροντίδες του οίκου, η πληθώρα των επιστημονικών μελετών, τα ενημερωτικά άρθρα ως προς την ίδρυση και λειτουργία ιδιωτικών γυναικείων εκπαιδευτηρίων, οι ποικίλες αναφορές στην σύσταση συλλόγων και στο πρόγραμμα των εκδηλώσεών τους, η υπεροχή της «σοβαρής» ποίησης σε σχέση με τα υπόλοιπα λογοτεχνικά είδη, η απουσία «ανήθικων» μεταφρασμένων μυθιστορημάτων, η έλλειψη εικονογράφησης, οι παρτιτούρες που προσφέρονται για άσκηση στο «κλειδοκύμβαλον» και το περιεχόμενο των αγγελιών, που συνίσταται σχεδόν αποκλειστικά σε πληροφορίες για ικανούς οικοδιδασκάλους, είναι ενδεικτικά στοιχεία που με βοηθούν να υποπτευθώ την «ποιότητα» του κοινού. Η αξία κάθε στοιχείου αποκτά ειδικό βάρος, οπωσδήποτε όμως η συνάθροισή τους αποδεικνύει πως πρόκειται για ένα λόγιο περιοδικό, το οποίο απευθύνεται σε γυναίκες υψηλής οικονομικής και κοινωνικής τάξης με δεδομένο επίπεδο παιδείας. Δεν διεκδικείται το σύνολο του δυνάμει γυναικείου αναγνωστικού κοινού· μια αναγνώστρια από τις λαϊκές τάξεις δεν θα μπορούσε να ταυτιστεί με τα πρότυπα που προβάλλονται ούτε να αναγνωρίσει συνήθειες της καθημερινής της ζωής.

Τα περιεχόμενα λοιπόν ενός περιοδικού βοηθούν έμμεσα να προσδιορίσουμε το αναγνωστικό κοινό, αλλά η αξιοπιστία των συμπερασμάτων είναι σχετική, γιατί ο εκδότης αναλαμβάνοντας το ρόλο του κοινωνικού αναμορφωτή προσφέρει ένα υλικό που κατά την κρίση του θα ωφελήσει τον ιδεατό του αναγνώστη. Χωρίς αμφιβολία, οι κατάλογοι με τα ονόματα των συνδρομητών θα προσέφεραν ενδιαφέροντα στοιχεία γύρω από την σύνθεση και την κοινωνικοοικονομική διαστρωμάτωση του αναγνωστικού κοινού. Ωστόσο και πάλι τα συμπεράσματα δεν θα ήταν απόλυτα έγκυρα, αφού ο αριθμός και η σύνθεση του κοινού των συνδρομητών δεν συμπίπτει αναγκαστικά με τον αριθμό και την σύνθεση του συνόλου του αναγνωστικού κοινού. Σε φυλλάδιο της *Πανδώρας* δίνεται η πληροφορία ότι, ενώ ο αριθμός των συνδρομητών της είναι γύρω στους 1.100, ο αριθμός των αναγνωστών «κατά τας πολλάκις εκ πολλών μερών δοθείσας ειδήσεις, υπερβαίνει και τας 10.000. Εις τινάς πόλεις στέλλεται εν μόνον αντίτυπον, το οποίον αναγινώσκεται υπό πάντων των ειδότην

γράμματα».²⁴⁸ Η ευρύτερη διάδοση των περιοδικών πραγματοποιούνταν επίσης με την απόκτησή τους από συλλόγους, εντευκτήρια, λέσχες, βιβλιοθήκες, αναγνωστήρια, βιβλιοθηκες και σχολεία μέσω των οποίων διακινούνταν και διαβάζονταν από μεγαλύτερο αριθμό ατόμων.²⁴⁹ Η αλληλογραφία του περιοδικού με το αναγνωστικό κοινό θα μπορούσε επίσης να βοηθήσει στον προσδιορισμό της σύνθεσής του. Στο υπό εξέταση όμως έντυπο τα γράμματα των αναγνωστριών είναι στην πλειοψηφία τους ανυπόγραφα ή αποδίδονται απλά σε ένα γυναικείο όνομα ή ψευδώνυμο: Ελπίς, Ευφροσύνη, Κυδιωνιάτις. Η ανωνυμία των κειμένων δε μου επιτρέπει να τα θεωρήσω αξιόπιστη πηγή. Αν ωστόσο γίνει δεκτό κάποιο μερίδιο εγκυρότητάς τους, τότε πρέπει να ειπωθεί πως πρόκειται για σύντομα κείμενα από διάφορα σημεία του ανεξάρτητου ελληνικού βασιλείου ή της οθωμανικής επικράτειας, στα οποία οι γυναίκες εκφράζουν ρητά τις εκπαιδευτικές τους ανησυχίες, δίνουν πληροφορίες για την ενδεχόμενη πνευματική κίνηση του τόπου τους, ενώ τέλος προσπαθούν με τη μαχητικότητα των λόγων τους να αφυπνίσουν την συνείδηση των καταπιεσμένων ομοφύλων τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις βγαίνουν από την σιωπή και περιγράφουν στιγμές της προσωπικής τους ζωής, ενώ δηλώνουν την επιθυμία τους να *προσπαθήσουν*²⁵⁰ να γράψουν. Είναι γράμματα γυναικών με αρκετά υψηλό μορφωτικό επίπεδο, που φιλοδοξούν να απεγκλωβιστούν από τον περιοριστικό χώρο της οικίας και να παρέμβουν μέσω του λόγου στις κοινωνικές και πνευματικές εξελίξεις της εποχής. Το «εγώ» εναλλάσσεται με το «εμείς», στοιχείο που αποδεικνύει την συνειδητοποίηση από μέρους τους ότι αποτελούν τμήμα μιας ευρύτερης κοινωνικής ομάδας με κοινές εμπειρίες και κοινά συμφέροντα.

²⁴⁸ Βλ. *Πανδώρα* 15 (1864-64) 597 [Καρπόζηλου (1991) σελ. 268 και υποσ. 96 όπου παρέχεται σχετική ξενόγλωσση βιβλιογραφία].

²⁴⁹ Βλ. Καρπόζηλου (1991) σελ. 269 (υποσ. 97). Βλ. επίσης για αυτόν τον τρόπο λειτουργίας των λεσχών, συλλόγων κ.λ.π. την διδακτορική διατριβή της Ματούλας Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα το 19^ο αι.*, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 139, 293, 430 και 489.

²⁵⁰ Βλ. Ταμπούκου Μαρία, «Χαρτογραφώντας τον εαυτό της. Προσεγγίσεις της γυναικείας ύπαρξης στην εκπαίδευση μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα», στο περ. *Δίνη* 9 (1997) 51-74: Η προσπάθεια συνίσταται στην δυσκολία απομόνωσης της γυναίκας ακόμα και μέσα στο ίδιο της το σπίτι. Αυτοβιογραφικά κείμενα εκπαιδευτικών αποκαλύπτουν την ανάγκη των γυναικών για ιδιωτικό χώρο, «ένα δικό τους δωμάτιο», στο οποίο θα σκεφτούν για τον εαυτό τους και θα διατυπώσουν τις πνευματικές και βαθύτερες υπαρξιακές τους αναζητήσεις. Το δικαίωμα λοιπόν στην μοναξιά συνδέεται με το δικαίωμα στην ελευθερία. Ο «χώρος» είναι «θεμελιώδης παράγοντας στην άσκηση οποιαδήποτε εξουσίας. Είναι ιδιαίτερα σημαντικός στη διαμόρφωση των σχέσεων των κοινωνικών φύλων». Ο Foucault ασχολείται με την επίδραση της εξουσίας στο χώρο. Ο χώρος δεν είναι έννοια «στατική και απόλυτη, απαλλαγμένη από επιδράσεις και συνέπειες, αλλά κατασκευάζεται από συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις, διαποτισμένες από έναν εσωτερικό δυναμισμό». Οι *τεχνολογίες της ύπαρξης* συσχετίζονται με τις *τεχνολογίες του χώρου*.

Όπως έγινε φανερό, ο προσδιορισμός τόσο του αριθμού των αναγνωστών ενός περιοδικού όσο και της πνευματικής και ταξικής τους προέλευσης είναι δύσκολο εγχείρημα, τα συμπεράσματα του οποίου θεωρούνται αμφισβητήσιμα και ανεπαρκή. Στην περίπτωση της *Ευρυδίκης*, λαμβάνοντας αποκλειστικά και μόνο υπόψη στοιχεία που αφορούν στην ωφελμιστική διάσταση της ύλης και στη μορφή του περιοδικού οδηγούμαι στο συμπέρασμα πως πρόκειται για ένα έντυπο που γεννήθηκε μέσα από το οικονομικά εύρωστο και πνευματικά λόγιο περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης και απευθύνεται σε ένα «ειδικό» ως προς το φύλο και ομοιογενές ως προς το μορφωτικό και κοινωνικό του επίπεδο κοινό. Η ιδεατή και πιθανότατα η «πραγματική» αναγνώστρια είναι κάθε γυναίκα αστικής προέλευσης, που είτε έχει είτε πρόκειται να επωμιστεί τον ρόλο της μητέρας- συζύγου-οικοδέσποινας και επιθυμεί μέσα από τις σελίδες ενός λόγιου περιοδικού να διευρύνει το μορφωτικό της πεδίο και να βελτιώσει την κοινωνική της συμπεριφορά. Πρόθεση του περιοδικού είναι η συνειδητοποίηση από μέρους μιας τέτοιας γυναίκας της αδικίας που υφίσταται και η ενεργοποίησή της προκειμένου να συμβάλει μέσω συλλογικών οργάνων στην ανατροπή των παραδεδομένων κοινωνικών και εκπαιδευτικών προτύπων.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σκοπός αυτής της εργασίας ήταν να παρουσιάσει και να μελετήσει το γυναικείο περιοδικό *Ευρυδίκη* μέσα στα ιστορικά, πνευματικά και κοινωνικά συμφραζόμενα της εποχής της.

Η Clarisse Bader στέλνει επιστολή «Ὡς ἐν τῷ καλλιπεῖ υμῶν γράμματι βλέπω, ὁ σκοπὸς ὃν ἀποδιώκετε ὑπὲρ τῶν ἐν Ἀνατολῇ γυναικῶν συνάδει τῷ ἐπ’ ἐμοῦ ἐν Γαλλίᾳ ἐπιδιωκομένῳ [...] ἡ ὁμοιότης τῶν ἡμετέρων προθέσεων ἐξήγειρεν ἐν ὑμῖν γλυκεῖαν ὑπὲρ ἐμοῦ συμπάθειαν, καγὼ λοιπὸν χαίρουσα καὶ εἰς οὐδὲν λογιζόμενη τὰς διαχωρίζουσας ἡμᾶς θάλασσας σφίγγω τὴν ἀδελφικὴν χεῖρα ἣν τείνετέ μοι».

Να δώ τις φιλολογιξες μελέρες υπάρχεια για αναγνώση μθ, κοντα στο φιάκα να την βάλω

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

I

Πίνακας Περιεχομένων κατά τεύχη

Στα Περιεχόμενα κατά τεύχη, πριν από τα στοιχεία κάθε τεύχους μπαίνει με κεφαλαίο γράμμα ο αριθμός του έτους. Το όνομα του συνεργάτη και ο τίτλος της συνεργασίας αναγράφονται όπως ακριβώς απαντούν στο περιοδικό. Στις μεταφράσεις το όνομα του ξένου συγγραφέα και αυτό του μεταφραστή –που μπαίνει σε παρένθεση- χωρίζονται μεταξύ τους με κάθετο (/). Όταν ο συνεργάτης είναι άγνωστος τότε μπαίνει στη θέση του η λέξη *ανυπόγραφο*. Η πλάγια κάθετη γραμμή χρησιμοποιείται επίσης για να διαχωρίσει τον επίτιτλο από τον τίτλο και αυτόν από τον υπότιτλο. Συνεχόμενες ομοειδείς συνεργασίες χωρίζονται μεταξύ τους με τελεία. Ανάλογα με το περιεχόμενό τους, οι συνεργασίες χαρακτηρίζονται συντομογραφικά και ανάμεσα σε αγκύλες ως εξής:

απ. = απόσπασμα

β. = βιογραφία

βιβλ. = βιβλιοκρισία, βιβλιοπαρουσίαση

δγ = διήγημα

εικ. = εικόνα

επικ. = επικαιρότητα

θ = θέατρο

θεολ. κμν. = θεολογικό κείμενο

ιστορ.αφγ. = ιστορική αφήγηση

μ = μελέτη/δοκίμιο/άρθρο

μ. υγ. = μελέτη για την υγεία

μθ = μυθιστόρημα

μτφ. = μετάφραση

πμ. = ποίημα

πνεκ. = πνευματική / εκδοτική κίνηση

τα. = δημοσιεύματα που αφορούν την ταυτότητα του περιοδικού

τοπογρ. = τοπογραφικά / περιηγήσεις

φβ. = φιλολογική βιογραφία

φμ. = φιλολογική μελέτη

χρ. = χρονογράφημα

χρηστ. = χρηστοθήθεια

Το σύμβολο \rightarrow , στο τέλος της παραπομπής, δηλώνει ότι η συνεργασία συνεχίζεται σε επόμενο τεύχος· το σύμβολο \leftarrow δηλώνει συνέχεια από προηγούμενο τεύχος, και το \leftrightarrow δηλώνει συνέχεια από προηγούμενο και σε επόμενο. Από την αναγραφή των περιεχομένων εξαιρέθηκε ό,τι δημοσιεύεται στα εξώφυλλα (αγγελίες, διαφημίσεις, πληροφορίες για τη συνδρομή) στοιχεία που θα έπρεπε να περιληφθούν σε μια πιο πλήρη ευρετηρίαση του περιοδικού.

ΈΤΟΣ Α**Α. Φυλλάδιον 1****(21 Νοεμβρίου 1870) 1-12**

Αιμιλία Κτενά Λεοντιάς, [Το προγραμματικό σημείωμα του περιοδικού], (τα.)1-3

Ανυπόγραφο, *Η Γυνή*, (μ.), 3-4 →

Ανυπόγραφο, *Δώρα Τστριας*, (φβ.), 4-6

Ανυπόγραφο, *Υγεία*, (μ. υγ.), 6-7

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Φαρμακολογία*, 7 / *Γάλα*, (μ. υγ.), 7-8

Κλεοβουλίνη, *Ανταπόκρισις Ευρυδίκης*, [γράμμα αναγνώστριας από την Ρόδο], 8-10

Σαφώ Λεοντιάς, *Ποίησεις/ Ο Μύρμηξ. Η Χελιδών*. (πμ.), 10

Π. Κ., *Ποίησεις/ Πυριτομαχία* (πμ.), 10

Ανυπόγραφο, *Διάφορα*, [α' άρθρο: (πνεκ.), 10-1 / β' άρθρο: (βιβλ.), 11 / γ' άρθρο: (πνεκ.), 11]

Α. Φυλλάδιον 2**(28 Νοεμβρίου 1870) 13-24**

Σαφώ Λεοντιάς, *Περί Κλήσεως της Γυναικός υπό Σαφούς Λεοντιάδος*, (μ.), 13-16 →

Ανυπόγραφο, *Απομνημονεύματα Αγαθής Μητρός*, (χρηστ.), 16-18

Δ. Γεωργιάδου, *Η Καρδιά και το Πνεύμα*, (χρηστ.), 19-20

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Φαρμακολογία / Ελελίσφακος (κοινώς φασκομηλιά)*, 20. *Χαμαίμηλα*, 20-21. *Αψινθίου Πόα*, 21. *Πίτυρα*, 21 (μ. υγ.)

Αθηνά, *Προς την Ευρυδίκην / Ο Σολομών και ο Μύρμηξ*, [γράμμα αναγνώστριας που εμπεριέχει διδακτικό «διηγημάτιον» για τα νεαρά κορίτσια], 21-22.

Σαφώ Λεοντιάς, *Ποίησεις/ Το Πτηνόν της Αυγής και το Παιδίον*, (πμ.), 22. *Η Πεταλούδα*, (πμ.), 23.

Ανυπόγραφο, *Διάφορα / [άρθρο της σύνταξης που αναφέρεται στην ένταξη σχεδίων εργοχείρων στην ύλη του περιοδικού από το επόμενο τεύχος]*, 23 / *Λαχείον Εργοχείρων του εν Χάσκιοϊ Παρθυναγωγείου*, 23.

Α. Φυλλάδιον 3

(5 Δεκεμβρίου 1870) 25-36

Σαπφώ Λεοντιάς, *Περί Κλήσεως της Γυναικός υπό Σαπφούς Λεοντιάδος*, (μ.), 25-28 ↔

Ανυπόγραφο, *Η Γυνή*, (μ.), 28-29 ↔

Ανυπόγραφο, *Η Χελιδωνειοσφωλέα*, 29-30

Δέσποινα Τ...., *Ανταπόκρισις Ευριδίκης / Εν Διπλοκιονίω, την 25 Νοεμβρίου 1870*, [γράμμα αναγνώστριας που αναφέρεται στην εορταστική εκδήλωση για την σύσταση της Λέσχης *Ομόνοια* και την έναρξη των δημόσιων μαθημάτων της τελευταίας από την έδρα του Γυναικείου Εκπαιδευτηρίου], (πνεκ.) 30-32.

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Φαρμακολογία / Μαραντάμυλον*, 32. *Κρόκος*, 32-33. *Μαστίχη*, 33. (μ.υγ.)

Ανυπόγραφο, *Το Πρώτον Σχέδιον των Εργοχείρων της Ευρυδίκης*, 33-34

Π. Κ., *Ποίησεις/ Ελπίς*, (πμ.), 34

Σαπφώ Λεοντιάς, *Ποίησεις/ Το Πτηνόν της Αυγής*, (πμ.), 34-35.

Ανυπόγραφο, *Διάφορα / [άρθρο για την ολική έκλειψη ηλίου στις 10 Δεκεμβρίου, απ. από τον «Νεολόγο»]*, (επικ.) 35

Λαχείον Εργοχείρων του εν Χάσκιοι Παρθεναγωγείου, 35

Α. Φυλλάδιον 4

(12 Δεκεμβρίου 1870) 37-48

Σαπφώ Λεοντιάς, *Περί Κλήσεως της Γυναικός υπό Σαπφούς Λεοντιάδος*, (μ.), 37-40 ↔

Ανυπόγραφο, *Η Γυνή*, (μ.), 40-42 ↔

Κ. Ι. Οικονομίδης, *Περί Πολιτισμού υπό Ι. Οικονομίδου*, (μ.), 42-43 →

Αρισταία Λ. Β., *Περί του Βαθμού της Γυναικός*, (μ.), 43-44

Π. Καλαθάκης, *Περί Πτώσεως και Λευκάνσεως των Τριχών*, (μ. υγ.), 44-45

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Φαρμακολογία / Λινού Σπέρματα (κοινώς λινόσπερμα)*, 43-44. *Μελισσόφυλου Πόα (κοινώς μελισσόχορτον ή χειμωνόχορτον)*, 46. *Κυδωνίων Σπέρματα*, 46 (μ. υγ.)

Δωροθέα, *Ο Αληθής Πατήρ*, (χρηστ.), 46

Καλλιόπη, *Ποίησεις/ Εν δάκρυ εις το παρελθόν*, (πμ.), 47

Ανυπόγραφο, *Διάφορα*, (πνεκ.), 47.

A. Φυλλάδιον 5**(19 Δεκεμβρίου 1870) 49-60**

Σαπφώ Λεοντιάς, *Περί Κλήσεως της Γυναικός υπό Σαφφούς Λεοντιάδος*, (μ.), 49-52 ↔

Ανυπόγραφο, *Θεανώ η Πυθαγόρεια*, (φβ.), 52-54

Κ. Ι. Οικονομίδης, *Περί Πολιτισμού υπό Ι. Οικονομίδου / Β'*, (μ.), 54-56 ↔

[Ανυπόγραφη παρουσίαση του έργου του Ζ. Υπανδρευμένου *Η Ζηνοβία*. Ακολουθεί απόσπασμα], (μθ.), 56-58 →

Ι. Σ., *Αι δύο οδοί της ζωής*, (δγ.), 58-59

A. Φυλλάδιον 6**(24 Δεκεμβρίου 1870) 61-72**

Σαπφώ Λεοντιάς, *Περί Κλήσεως της Γυναικός υπό Σαφφούς Λεοντιάδος*, (μ.), 61-64 ↔

Κ. Ι. Οικονομίδης, *Περί Πολιτισμού υπό Ι. Οικονομίδου / Γ'*, (μ.), 64-65 ↔

Ζ. Υπανδρευμένος, *Η Ζηνοβία (απόσπασμα)*, (μθ.), 65-69 ↔

Ελένη, *Η Πτωχή Κόρη*, (δγ.), 69-70

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Φαρμακολογία / Μοσχοκάρνα, 70. Καρυόφυλλα*, (μ. υγ.) 70

Ανυπόγραφο, *Παραλογισμοί / Α' [Φυλή των Μαλκάσιων], 70-71. Β' [Φυλή των Χονδίων]*, 71

Μαριάνθη, *Η Αναρρωνούσα*, (δγ.), 71

Ανυπόγραφο, *Λαχείον Εργοχείρων του εν Χάσκιοι Παρθεναγωγείου*, 71

A. Φυλλάδιον 7**(1 Ιανουαρίου 1871) 73-84**

Ανυπόγραφο, *[Εκδοτικό σημείωμα που προαναγγέλλει τη συνεργασία του περιοδικού με τη Δώρα Δ' Ιστρία, 73 / Σημείωμα της σύνταξης που ευχαριστεί τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο για την υποστήριξή του, 73-4 / Αναγγελία της αποπεράτωσης του α' μέρους του παραρτήματος του περιοδικού, 74 / Αναγγελία της δημοσίευσης έμμετρου διηγήματος του Ιω. Καμπούρογλου, 73-74]*, (τα.)

Ι. Καμπούρογλους, *Το όνειρον της Πρωτοχρονιάς / διήγημα έμμετρον*, (δγ.), 74-77

Σαπφώ Λεοντιάς, *Περί Κλήσεως της Γυναικός υπό Σαφφούς Λεοντιάδος*, (μ.), 77-80 ←
Αρισταία Λ. Β., *Ο Προορισμός του Γυναικείου φύλου*, (μ.), 80-81

Ανυπόγραφο, *Το Δεύτερον Σχέδιον των Εργοχείρων της Ευρυδίκης*, 81-82

Ευφροσύνη, *Ανταπόκρισις Ευρυδίκης*, [γράμμα αναγνώστριας από τα Ιωάννινα], 82-83

Ανυπόγραφο, *Λαχείον Εργοχείρων του εν Χάσκιοϊ Παρθεναγωγείου*, 83

Στις δύο τελευταίες σελίδες του τεύχους παρατίθενται δύο εικόνες με σχέδιο εργόχειρου.

Α. Φυλλάδιον 8

(9 Ιανουαρίου 1871) 85-96

Δώρα Δ' Ίστρια, *Η Θρησκεία και ο Πόλεμος / Julia Ward Howe, an Appeal to womanhood throughout the World. Boston 1870*, (μ.), 85-87

Λ...., *Περί προικός παρ' Αθηναίους*, (μ.), 87-88 →

Κ. Ι. Οικονομίδης, *Περί Πολιτισμού υπό Ι. Οικονομίδου / Δ'*, (μ.), 88-90

Ζ. Υπανδρευμένος, *Η Ζηνοβία*, (μθ.), 80-92 ↔

Ελπίς, *Ανταπόκρισις Ευρυδίκης / Αξιότιμος Κυρία*, [γράμμα αναγνώστριας σχετικά με την σύσταση «Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας» στην περιοχή του Βοσπόρου Βαθυρρυάκι], (πνεκ.), 92-93

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Φαρμακολογία / Σαλέπι*, 93-94. *Γεώμηλα (κοινώς πατάτα)*, (μ. υγ.), 94

Ανυπόγραφο, *Περί της Δημοσίας Εκπαιδύσεως εν Πρωσσία*, (πνεκ.), 94-95

Ανυπόγραφο, [άρθρο από την *Εφημερίδα των συζητήσεων*], (επικ.). 95

Α. Φυλλάδιον 9

(15 Ιανουαρίου 1871) 97-108

Βοσπορίς, *Ολίγιστα περί Γυναικός / Α'*, (μ.), 97-99 →

Λ...., *Περί προικός παρ' Αθηναίους*, (μ.), 99-100 ←

Αρισταία Λ. Β., *Η Ευρυδίκη και αι γυναίκες*, (μ.), 100-101

Ζ. Υπανδρευμένος, *Η Ζηνοβία*, (μθ.), 101-104 ↔

Σαπφώ Λεοντιάς, *Ποιήσεις/ Απόπεμμις του 1870*, (πμ.), 104.

Α. Σ., *Παραίνεσις προς τας νεάνιδας*, (χρηστ.), 105-107

Ανυπόγραφο, [άτιτλο άρθρο με θέμα την αυστηρότητα και την επιείκεια του Σουίφτ], 107

Ανυπόγραφο, [άτιτλο άρθρο, περιστατικό με τον μουσικό Μοζάρη], 107

Α. Φυλλάδιον 10

(22 Ιανουαρίου 1871) 109-120

Βοσπορίς, *Ολίγιστα περί Γυναικός / Β'*, (μ.), 109-111 ←

[Παρουσίαση], *Δημοσία Διάλεξις της Βαρωνίδος Δε Κομβρουγ / Περί αισθήσεων / Α! Περί Οράσεως*, (μ.), 111-116 →

Ελπίς, *Προς την Ευρυδίκην*, [γράμμα αναγνώστριας σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση], 116-117

[Απόσπασμα από την Π. Διαθήκη], *Ο Θάνατος του Άβελ*, (θεολ. κμν.), 117-118 →

Σοφία Λαμπίση, *Αι δύο γειτόνισσαι Μηλέα και Ρωδιά*, (πμ.), 119

Α. Φυλλάδιον 11**(28 Ιανουαρίου 1871) 121-132**

Ανυπόγραφο, *Η εν Σταυροδρομίω Φιλόπτωχος Αδελφότης των Κυριών*, (πνεκ.), 121-125 →

Ανυπόγραφο, *Η Γυνή / Α!*, (μ.), 126-128 →

Ω., *Εκ του Πλουτάρχου περί Συζυγικού Βίου Παραγγελμάτων*, (μ.), 128-130

Σαπφώ Λεοντιάς, *Ποίησεις/ Η χαρά του βίου εκ τοις παιδίοις*, (πμ.), 130-131

Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Ποίησεις/ Ασμάτιον*, (πμ.), 131

Ανυπόγραφο, *Λαχείον Εργοχείρων του εν Χάσκιοι Παρθεναγωγείου*, 131

Α. Φυλλάδιον 12**(6 Φεβρουαρίου 1871) 133-144**

Ανυπόγραφο, *Η εν Σταυροδρομίω Φιλόπτωχος Αδελφότης των Κυριών*, (πνεκ.), 133-6 ←

Ανυπόγραφο, *Η Γυνή / Β'*, 137-139 ↔

Αρισταία Λ. Β., *Περί Νυμφεύσεως*, (μ.), 139-140

Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Ποίησεις/ Εις ορφανήν κόρην*, (πμ.), 140-141

[Απόσπασμα από την Π. Διαθήκη], *Ο Θάνατος του Άβελ / Δ'-Θ'*, (θεολ.κμν.), 141-143 ↔

Ανυπόγραφο, *Λαχείον Εργοχείρων του εν Χάσκιοι Παρθεναγωγείου*, 143

A. Φυλλάδιον 13**(13 Φεβρουαρίου 1871) 145-160**

Ανυπόγραφο, *Η εν Σταυροδρομίω Φιλόπτωχος Αδελφότης των Κυριών*, (πνεκ.)145-151 ←

Ανυπόγραφο, *Η Γυνή / Γ'*, (μ.), 152-153 ←

Ανυπόγραφο, *Η Φιλαρέσκεια*, (χρηστ.), 153-155

Ευφροσύνη, *Ανταπόκρισις Ευρυδίκης*, [γράμμα αναγνώστριας από τα Ιωάννινα], 155-156

Z. Υπανδρευμένος, *Η Ζηνοβία*, (μθ.),156-158 ↔

A. Σταματιάδης, *Ποίησεις/ Ο Έρωσ*, (πμ.), 158

Κλεάνθης Ν. Τριαντάφυλλος, *Ποίησεις/ Η Μητρυα*, (πμ.), 158-159

A. Φυλλάδιον 14**(19 Φεβρουαρίου 1871) 161-172**

Δώρα Δ' Ίστρια, *Αι Γυναίκες εν Ινδία / Ο Θάνατος του βασιλεως Δασαρατα*, (μ.), 161-163

[Παρουσίαση], *Δημοσία Διάλεξις της Βαρωνίδος Δε Κομβρουγ / Περί αισθήσεων / Β! / Περί Ακοής*, 164- 166 ↔

A. Σ., *Προς τας Μητέρας*, (χρηστ.), 166-167

Z. Υπανδρευμένος, *Η Ζηνοβία*, (μθ.), 167-170 ↔

A. Σταματιάδης, *Ποίησεις / Ο Πτωχός*, (πμ.), 170

Κωνστ. Πωγωνάτος, *Ποίησεις/ Άσμα Ναύτου*, (πμ.), 170-171

[Απόσπασμα από την Π. διαθήκη], *Ο Θάνατος του Άβελ / Γ'-ΙΑ'*, (θεολ.κμν.), 171 ←

A. Φυλλάδιον 15**(26 Φεβρουαρίου 1871) 173-184**

Σαπφώ Λεοντιάς, *Λόγος περί τιμής*, (μ.), 173-176 →

I. Οικονομίδου, *Περί Πολιτισμού Γ'*, (μ.), 177-178 ↔

A. Σ., *Προς τας Μητέρας*, (χρηστ.), 178-180

Ανυπόγραφο, *Τρίτον Σχέδιον των Εργοχείρων της Ευρυδίκης*, 181

A. Σταματιάδης, *Ποιήσεις/ Το Μοναχό Αγάπιο*, (πμ.), 181

Π. Βέγλερης, *Ποιήσεις/ Ακροστιχίς*, (πμ.), 181

Z. Υπανδρευμένος, *Η Ζηνοβία*, (μθ.), 181-183 ↔

Το τεύχος ολοκληρώνεται με σχέδια εργοχείρων.

A. Φυλλάδιον 16

(5 Μαρτίου 1871) 185-196

Σαπφώ Λεοντιάς, *Λόγος περί τιμής*, (μ.), 185-187 ↔

Κ. Πληθωνίδης, *Περί της επιρροής της γυναικός εν τη ανθρωπότητι / αναγνωσθέν εν Χαλκιδόνι υπό του Κ. Πληθωνίδου*, (μ.) (πνεκ.), 187-191 →

Ι. Σταυρίδης, *Μία Σκέψις*, (χρηστ.), 191-192

Ανυπόγραφο, *Το εν Χασκιοϊ Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*, (πνεκ.), 192-195

A. Σταματιάδης, *Ποιήσεις/ χωρίς τίτλο*, (πμ.), 195

Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος / Νεγρεπόντειον Διαγώνισμα, 195

A. Φυλλάδιον 17

(12 Μαρτίου 1871) 197-212

Σαπφώ Λεοντιάς, *Λόγος περί τιμής*, (μ.), 197-200 ←

Κ. Πληθωνίδης *Περί της επιρροής της γυναικός εν τη ανθρωπότητι / αναγνωσθέν εν Χαλκιδόνι υπό του Πληθωνίδου*, (μ.) (πνεκ.), 200-204 ↔

A. Σ., *Πατρική Συμβουλή*, (χρηστ.), 204-206

Ευφροσύνη, *Ανταπόκρισις Ευρυδίκης*, 206-207

Z. Υπανδρευμένος, *Η Ζηνοβία*, (μθ.), 207-209 ↔

Αρισταία Λ. Β., *Παρηγορία των τεθλιμμένων*, (χρηστ.), 209-210

A. Σταματιάδης, *Ποιήσεις / χωρίς τίτλο*, 210

Σοφία θυγάτηρ Λαμπίση, ιατρού, *Ποιήσεις / Μύθος*, (πμ.) 210-211.

A. Φυλλάδιον 18**(19 Μαρτίου 1871) 213-224**

Κ. Πληθωνίδης *Περί της επιρροής της γυναικός εν τη ανθρωπότητι / αναγνωσθέν εν Χαλκιδόνι υπό του Πληθωνίδου*, (μ.) (πνεκ.), 213-217 ←

Ι. Οικονομίδου, *Περί Πολιτισμού*, (μ.), 217-218 ←

Αρισταία Λ. Β., *Περί Σεμνότητος*, (χρηστ.), 218-219

Θαλής, *Κύριος και Περιστέρα / (Μύθος αραβικός)*, 219

Ζ. Υπανδρευμένος, *Η Ζηνοβία*, 220-221 ↔

[Απόσπασμα από την Π. διαθήκη], *Ο Θάνατος του Άβελ*, (θεολ.κμν.), 221-222 ←

Α. Σταματιάδης, *Ποιήσεις / Τη Θνησκούσι Α. Κ.*, (πμ.), 223

A. Φυλλάδιον 19**(24 Μαρτίου 1871) 225-236**

[Ομιλία της διεύθυνσης κατά την κλήρωσιν του Λαχείου του Παρθεναγωγείου], (πνεκ.), 225-229

Α.Σ., *Η Γυνή / Ως Σύζυγος, Μήτηρ και Οικοδέσποινα*, (μ.), 229-233

Ανυπόγραφο, *Ο Φίλος*, (χρηστ.), 233-234

Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος / Νεγρεπόντειον Διαγώνισμα, 235

Ανυπόγραφο, *Βιβλιογραφία/ Ήθη ήτοι Πρακτικά Αναγνώσματα προς χρήσιν των παιδων*, 235

A. Φυλλάδιον 20**(14 Απριλίου 1871) 1-8**

Αιμιλία Κτενά Λεοντιάς, [εκδοτικό σημείωμα σχετικά με τις αλλαγές στο περιοδικό], (τα.), 1

Αιμίλιος Νοννόττης, *Περί της παρ' αρχαίοις οιογενείας /Α!*, (μ.), 1-2 →

Δόρα Δ' Ίστρια, *Εκδρομαί εις Ρούμελην και Μωρεάν / Αι Νομαρχίαι Αττικής και Βοιωτίας*, (τοπογ.), 2-3 ↔

Ανυπόγραφο, *Θρησκεία και Επιστήμη*, (μ.) 3-4

Σχέδιον πρώτον / σχέδιον ταπητουργικόν κεχρωματισμένον, 4

Χελιδών, *Χελιδόνος Τερετίσματα*, (χρ.) 5 →

Ανυπόγραφο, *Αι εν Φλωρεντία διάσημοι γυναίκες / Η Ηγεμονίς Κολτζώφ Μασσάλσκη (Δόρα Δ΄ Ίστρια)*, (φβ.), 6

Κρητιής, *Παροιμιαί δημώδεις (Κρήτης)*, 6-7

Α. Σ., *Υποθήκαι μητρός*, (χρηστ.), 7-8

Α. Φυλλάδιον 21

(19 Απριλίου 1871) 9-16

Αιμίλιος Νοννόττης, *Περί της παρ' αρχαίοις οιογενείας / Β!*, (μ.), 9-10 ↔

Δόρα Δ΄ Ίστρια, *Εκδρομαί εις Ρούμελην και Μωρεάν / Αι Νομαρχίαι Αττικής και Βοιωτίας*, (τοπογρ.)10-11 ↔

Σ., *Φυσική Ιστορία περί του φωσφορικού της θαλάσσης*, (μ.), 11-12

Σχέδιον Δεύτερον Λεπτόπλεκτον (Φριβολιζέ), 12

Χελιδών, *Χελιδόνος Τερετίσματα*, (χρ.), 5 ↔

Ανυπόγραφο, *Ο Θησαυρός της οικίας (Διήγημα)*, (δγ.), 14

Ανυπόγραφο, *Διάφορα*, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 14-15

Γυναικεία Ανθολογία (αποφθέγματα) εκ των Ιερών Γραφών, (θεολ.κμν.), 15-16

Α. Φυλλάδιον 22

(24 Απριλίου 1871) 17-24

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Οικονομία / Α!*, (μ.), 17-18 →

Αιμίλιος Νοννόττης, *Περί της παρ' αρχαίοις οιογενείας / Γ!*, (μ.),18-19 ↔

Δόρα Δ΄ Ίστρια, *Αι Γυναικείαι Δημόσιαι Διαλέξεις / Έκθεσις των γυναικείων εργαων εν Φλωρεντία*, 19

Σχέδιον τρίτον κέντημα ταπητουργικόν, 20

Χελιδών, *Χελιδόνος Τερετίσματα*, (χρ.), 20-21 ↔

Ζωή Σου., *Επιστολιμαία Διατριβαί*, (χρηστ.), 21 →

Ανυπόγραφο, *Ο Θησαυρός της οικίας*, (δγ.), 22 [→24]

Ανυπόγραφο, [άρθρο από την Μυτιλήνη για θέματα παιδείας], (πνεκ.), 22-23

Ανυπόγραφο, *ΑΙ Γυναίκες και Ο Τηλεγραφος*, (μ.), 23

Χ. Α., *Ο Καρχαρίας*, [παράδοξο περιστατικό], 24

Α. Φυλλάδιον 23

(29 Απριλίου 1871) 25-32

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Οικονομία / Β!*, (μ.), 25-26 →

Αιμίλιος Νοννόττης, *Περί της παρ' αρχαίοις οιογενείας / Γ!*, (μ.), 26-27 ↔

Δόρα Δ' Ίστρια, *Δόρα Δ' Ίστρια, Εκδρομαί εις Ρούμελην και Μωρεάν / Αι Νομαρχίαι Αττικής και Βοιωτίας*, (τοπογρ.), 27-28 ↔

Ανυπόγραφο, *Η Κυρία Δαλ Κιν*, (β.), 28

Σχέδιον Τέταρτον Περιλαίμιον, 29

Ζωή, *Επιστολιμαίαι Διατριβαί / Β!*, (χρηστ.), 29 ↔

Ανυπόγραφο, *Ο Γάμος εν Κίνα*, [απόσπασμα εκ της Εθνικής Βιβλιοθήκης], (μ.), 29-30

Ανυπόγραφο, *Οι ι κάτοικοι του στόματος ημών*, (μ. υγ.), 30-31

Ανυπόγραφο, *Γυναικεία Ανθολογία*, 31

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Χρήσις*, 31

Ανυπόγραφο, *Διάφορα*, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 32

Α. Φυλλάδιον 24

(4 Μαΐου 1871) 33-40

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Οικονομία / Γ!*, (μ.) 33-34 →

Αιμίλιος Νοννόττης, *Περί της παρ' αρχαίοις οιογενείας / Ε. περί ιδιοκτησίας*, (μ.) 34-35 ↔

Ζωή, *Επιστολιμαίαι διατριβαί / Β!*, (μ.), 35 ↔

Ανυπόγραφο, *Η διάσημος Πάν-Χόει-Πάν*, (β.) 35-36

Ανυπόγραφο, *Σχέδιον πέμπτου επιμανίκιον*, 37

Χελιδών, *Χελιδόνος τερετίσματα*, (χρ.), 37-38 ↔

Κρητιής, *Ανταπόκρισις Ευρυδίκης / Ηράκλειον (Κρήτης) 20 Απριλίου 1871*, 39

Ανυπόγραφο, *Ο Θησαυρός της οικίας (Διήγημα)*, (δγ.), 39-40 ←

Ανυπόγραφο, *Διάφορα*, 40

Α. Φυλλάδιον 25

(10 Μαΐου 1871) 41-48

Σαφώ Λαΐλιου, *Τινά τα μέσα της παιδευσεως της γυναικος ως ανθρωπου*, (μ.), 41-42

Αιμίλιος Νοννόττης, *Περί της παρ' αρχαίοις οιογενείας / ΣΤ. Περι εξουσιας εν τη οικογενεια*, 42-44
←

Ανυπόγραφο, *Σχέδιον έκτον λεπτοπλεκτον*, 44

Χελιδών, *Χελιδόνος τερετίσματα*, (χρ.), 44-46 ←

Ζωή, *Επιστολιμαίαι διατριβαί / Δ!*, (μ.), 46-47 ↔

Ανυπόγραφο, *Αι γυναίκες εν Αγγλία*, (μ.), 47-48

Ι. Καμπούρογλους, *Ποιήσεις / Λένκωμα κόρης*, (πμ.), 48

Α. Φυλλάδιον 26

(15 Μαΐου 1871) 49-56

Κλεάνθης Ν. Τριαντάφυλλος, *Η γυνη και η επετειος εορτη του Ελληνικου Φιλολογικου Συλλογου εν Κωνσταντινουπολει*, (πνεκ.), 49-51

Π. Βέγλερης, *Περί του κατά Πλάτωνος έρωτα*, (μ.), 52-53 →

Ανυπόγραφο, *Σχέδιον έβδομον / Περίζωμα*, 53

Ανυπόγραφο, [Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας], 53-54

Κυδωνιάτις, *Ανταποκρίσεις Ευρυδίκης / [κείμενο και ποίημα από Χανιά]*, 54-55

Μαρία Δ. Συρμα, *Ανταποκρίσεις [χωρίς τίτλο]*, 55

Ανυπόγραφο, *Η οδοντοφνία των παιδιών*, (μ. υγ.), 55

Ανυπόγραφο, [χωρίς τίτλο άρθρο], 55-56

Αιμιλία Κτενά Λεοντιάς, *Σπουδαία ειδοποιήσεις*, 56

Χελιδών, *Αίνιγμα*, 56

A. Φυλλάδιον 27

(20 Μαΐου 1871) 57-64

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Οικονομία /Α!*, (μ.) 57-58→

Π. Βέγλερης, *Περί του κατά Πλάτωνος έρωτα / Β.*, (μ.), 58-60 ↔

Δόρα Δ΄ Ίστρια, Δόρα Δ΄ Ίστρια, Δόρα Δ΄ Ίστρια, *Εκδρομαί εις Ρούμελην και Μωρεάν / Αι Νομαρχίαι Αττικής και Βοιωτίας*, (τοπογρ.), 60-61 ↔

Ανυπόγραφο, *Σχέδιον όγδοον / καπνοθήκη αγκυλόπλεκοτς*, 61

Ζωή, *Επιστολιμαίαι διατριβαί / Ε!*, (μ.), 61-62 ←

Ανυπόγραφο, *Η Ευρυάνθη*, (δγ.), 62-63

Ι. Καμπούρογλους, *Ποίησεις / Η μικρά μου φίλη*, (πμ.), 63

Ανυπόγραφο, *Οικιακή χρησις / Πλυσις των χρυσων νομισματων*, 63

Ανυπόγραφο, *Διάφορα*, 64

Ι. Αλμπέρτης, *Αίνιγμα*, 64

Ν. Α. Φρυδάς, *Τη χελιδόνι*, 64

A. Φυλλάδιον 28

(25 Μαΐου 1871) 65-72

Ανυπόγραφο, *Η Μαρία και ο Βύρων*, 65-66

Π. Βέγλερης, *Περί του κατά Πλάτωνος έρωτα / Γ!*, (μ.), 66-68 ↔

Δόρα Δ΄ Ίστρια, Δόρα Δ΄ Ίστρια, Δόρα Δ΄ Ίστρια, *Εκδρομαί εις Ρούμελην και Μωρεάν / Αι Νομαρχίαι Αττικής και Βοιωτίας*, (τοπογρ.), 68-69 ↔

Ανυπόγραφο, *Επεισόδιον Ιστορικόν*, 69

Α. Λιβαθηνόπουλος, *Ποίησεις / Εις πτωχίν μητέρα απωλέσασαν το διετές τέκνον της την ημέρα του Πάσχα*, (πμ.), 69-70

Ζ. Υπανδρευμένος, *Η Ζηνοβία*, (μθ.), 70-71 ↔

Ανυπόγραφο, *Οι εχθροί της κόμης*, 71

N. T., *Αίνιγμα / Α!*, 71

Χελιδών, *Αίνιγμα / Β!*, 72

Σχέδιον ένατον κέντημα, 72

Ξ. Λανδερέρ, *Οικιακή χρήσις*, 72

Α. Φυλλάδιον 29

(30 Μαΐου 1871) 73-80

Ανυπόγραφο, *Η Αγνώ*, (δγ.), 73-75

Π. Βέγλερης, *Περί του κατά Πλάτωνα έρωτος/ Γ!*, 75-78 ↔

Αχιλλέας Παράσχος, *Ποιήσεις/ρεμβασμοί επί του τάφου της Μαρίας Πικέρνη (το γένος) Μωραιΐτινη Α!*, 76-79

Ιουλία Ουαρδ Χοβ, *Πρόσκλησις προς τας απανταχού του κόσμου γυναίκας*, 79-80

Σχέδιον δέκατον λεπτόπλεκτον, 80

Οικιακή χρήσις / Πικρόν άλας μετά καφέ, 80

N. T., *Αίνιγμα Α!*, 80

Θ. Αριστοκλής, *Αίνιγμα Β!*, 80

Ι. Αλμπέρτης, *Αίνιγμα*, 80

Α. Φυλλάδιον 30

(5 Ιουνίου 1871) 81-88

Z. Υπανδρευμένος, *Η Ζηνοβία*, 81-82 ↔

Π. Βέγλερης, *Περί του κατά Πλάτωνα έρωτος / Δ!*, 83-84 ↔

Χελιδών, *Χελιδόνος Τερετίσματα*, 84-86 ↔

[Ανυπόγραφο άρθρο για τους *Ποιητικούς Διαγωνισμούς* από την Αθήνα], 86-87

Ιων. Καμπούρογλους, *Φαέθων* [παρουσίαση του ποιήματος και το ίδιο το ποίημα], 88

Σχέδιον ενδέκατον κέντημα, 88

N. T., *Αίνιγμα*, 88

Α. Φυλλάδιον 31**(10 Ιουνίου 1871) 90-96**

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Οικονομία / Ε'*, (μ.), 90-1

Π. Βέγλερης, *Περί του κατά Πλάτωνα έρωτος / Ε!*, (μ.), 91-2 ↔

Κ. Π., *Οικιακή χρήσις*, 91

[Εικόνα:] *Πρόσοψις των αυτοκρατορικών ανακτόρων του Δολμά – Βακζέ*, (εικ.), 92

Ανυπόγραφο, *Η Ελεονώρα*, (δγ.), 93-4

Σ. Δ. Στάης, *Περί Κυθήρων*, (τοπογρ.), 94-5

Δ. Κ. Μισιτζής, *Ποιήσεις/ Η άνοιξις*, 95

Ανυπόγραφο, *Διάφορα / Η κανάρια άκανθις και η αηδών*, (πμ.), 95-6

Α. Φυλλάδιον 32**(15 Ιουνίου 1871) 97-104**

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Οικονομία / ΣΤ'*, (μ.), 97-8 ↔

Θ. Βενιζέλος, *Περί της προς αλλήλους αγάπης και σχέσεως των συζύγων παρά τοις αρχαίοις Έλλησιν*, (μ.), 98-9

Α. Ι. Ολύμπιος, *Η Λύκαινα του Ρωμόλου*, (ιστορ.αφγ.), 99-106

Επιστολιμαίαι διατριβαί / ΣΤ' (ανυπόγραφο) / Ζ' (ανυπόγραφο) / Η' (ΖΩΗ), 101

Ανυπόγραφο, *Τα αποτελέσματα της πολυτέλειας*, (χρηστ.), 102

Ανυπόγραφο, *Η αυτομαθής*, (δγ.), 103

Κ. Λ., *[χωρίς τίτλο]*, 103

Σχέδιον δωδέκατον, 104

A. (Φυλλάδιον 33)**(20 Ιουνίου 1871) 105-112**

Βωφόρ, *Όποια οφείλει να ήνε η γυνή / Σκέψεις της πριγκηπέσσης Βωφόρ περί ανατροφής*, (μ.), 105-6 →

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Οικονομία / Ζ'*, (μ.), 106-7

Δώρα Δ' Ίστρια, *Εκδρομαί εις Ρούμελην και Μωρέαν / Αι Νομαρχίαι Αττικής και Βοιωτίας*, (τοπογρ.), 107-8 ↔

Επιστολιμαίαι Διατριβαί / Θ' (ανυπόγραφο, 108) / Γ' (Ζωή, 108-9)

Ανυπόγραφο, *Η Αλεξάνδρα και η Μαρία (διήγημα)*, (δγ.), 109-111

Ανταποκρίσεις [: άρθρο από την Αθήνα για τις εξετάσεις των δημοσίων και ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων], (πνεκ.), 112

Βιβλιοκρισία / Η ευγένεια ή κανόνες περί της καλής συμπεριφοράς, (βιβλ.), 112

A. (Φυλλάδιον 34)**(25 Ιουνίου 1871) 113-120**

Βωφόρ, *Όποια οφείλει να ήνε η γυνή / Σκέψεις της πριγκηπέσσης Βωφόρ περί ανατροφής*, (μ.), 113-4 ↔

Δώρα Δ' Ίστρια, *Εκδρομαί εις Ρούμελην και Μωρέαν / Αι Νομαρχίαι Αττικής και Βοιωτίας*, (τοπογρ.), 114-5 ↔

Επιστολιμαίαι Διατριβαί / ΙΑ', 115 (ανυπόγραφο)

Ανυπόγραφο, *Ο Σωφρόνυμος και η Χαρίτη (διήγημα)*, (δγ.) 116-9

Ανυπόγραφο, *Νεκρολογία / Μαρία Γκίκα , Ηγεμονίς Βλαχίας*, 119

Παναγιώτης Ι. Φέρμπος, *Ταως και Αηδών(Μύθος)*, (πμ.), 119-120

Δώρα Ίστριας, *Η Ασία και αι Ασιάναι*, (μ.), 120

N. E., *Αίνιγμα*, 120.

A. (Φυλλάδιον 35)**(30 Ιουνίου 1871) 121-128**

Ανυπόγραφο, *Σκιαγραφήματα ενδόξων γυναικών / Α' Δεσποσύνη Φρεδερίκα Βρέμερ*, (β.), 121-2 →

Μαριγώ Δ. Συρμα, *Περίληψις του 'Περί Οικονομίας' διαλόγου του Σωκράτους*, (μ.), 122-3

Βωφόρ, *Όποια οφείλει να ήνε η γυνή / Σκέψεις της πριγκηπέσσης Βωφόρ περί ανατροφής*, (μ.), 123
↔

Ανυπόγραφο, *Μανδάνα η Αλγέρια (Διήγημα)*, (δγ.), 124-5

Ανυπόγραφο, [άτιτλο άρθρο από το Ηράκλειο Κρήτης – ιδιαίτερα αλληλογραφία Ευρυδίκης], 125

Σχέδιον δέκατον τρίτον / Πλέξιμον δικτυωτόν(κροσέ), 125

Α. Λιβαθηνόπουλος, *Προλήψεις του λαού περί την ιατρικήν*, (μ. υγ.), 125-6

Ανυπόγραφο, *Απόσπασμα εκ των ασμάτων του Σελμα κατά τον Άγγλον Οσσιανόν*, 126-7

Ι. Αλιμπέρτης, *Ποιήσεις / Συγχαρητήριοις Επιστολή*, (πμ.), 127-8

Ανυπόγραφο, *Οι Έλληνες εθελονταί εν Γαλλία*, (μ.), 128

A. (Φυλλάδιον 36)**(5 Ιουλίου 1871) 128-136**

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Οικονομία / Η'. Η Εργασία / Θ'. Η Ιλαρότης*, (μ.) 128-9

Μαρία Ν. Σαρίπολου, *Μέγιστον εν ελαχίστω*, (μ.), 129-132

Ανυπόγραφο, *Κλέων και Ιάνθη (Διήγημα δια τους παίδας)*, (δγ.), 132-3 ↔

Ανυπόγραφο, *Ο άνθρωπος και ο θάνατος*, (μ.), 135

Ανυπόγραφο, *Νύξ*, (μ.), 135-6

Ανυπόγραφο, *Τα δάκρυα*, (μ.), 36

Ανυπόγραφο, *Δόξα και Έρωσ*, (δγ.), 136

A. (Φυλλάδιον 37)**(10 Ιουλίου 1871) 137-144**

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Οικονομία / Γ'Η απλότης, η οικονομία και η αξιοπρέπεια*, (μ.), 137-9 ↔

Βωφόρ, *Όποια οφείλει να ήνε η γυνή / Σκέψεις της πριγκηπέσσης Βωφόρ περί ανατροφής*, 139 ↔

Ανυπόγραφο, *Κλέων και Ιάνθη (Διήγημα δια τους παίδας) / Κεφ. Β. Τα δυστυχή τέκνα*, (δγ.), 139-141 ↔

Επιστολιμαίαι Διατριβαί, [το πρώτο κείμενο ανυπόγραφο, το δεύτερο υπογράφεται από τη Ζωή], 141-2

Ανυπόγραφο, *Ασιατική Οπτασία*, (μ.), 142-3

Ανυπόγραφο, [στο τέλος του άρθρου υπάρχει η ένδειξη «Τύπος»], (απ.), 143

Αγλαΐα, *Ο κηπουρός και η αηδών (μύθος Περσικός)*, 144

A. (Φυλλάδιον 38)**(20 Ιουλίου 1871) 145-152**

Ανυπόγραφο, *Βιογραφικά σκιαγραφήματα ενδόξων γυναικών / Α' Φραγκίσκη Σ. Όσογυδ*, 145-6 ↔

Δόρα Δ' Ίστρια, *Εκδρομαί εις Ρούμελην και Μωρέαν / Αι Νομαρχίαι Αττικής και Βοιωτίας*, 146-7 ↔

Ανυπόγραφο, *Κλέων και Ιάνθη (Διήγημα δια τους παίδας) / ΚΕΦ. Γ' Αναχώρησις εκ του γενεθλίου χωρίου*, 147-8 ↔

Πλέξιμον δικτυωτόν (κορσέ), 148

Ανυπόγραφο, *Αγρυπνεί η Θεία Δίκη*, (δγ.), 148-151

Ανυπόγραφο, *Εκθεσις γάλων*, 151-2

Ανυπόγραφο, [*Συνοικέσιον εν Περιπετείαις*], 152

A. (Φυλλάδιον 39)**(25 Ιουλίου 1871) 153-160**Γεωργία Σάνδη, *Το μέγα παρθεναγωγείον της Αγίας Φωτεινής εν Σμύρνη*, (μ.), 153-7 ↔Ανυπόγραφο, *Κλέων και Ιάνθη (Διήγημα δια τους παίδας)*, (δγ.), 157 ↔Ανυπόγραφο, *Τα θαλάσσια λουτρά (υγιεινή)*, (μ. υγ.), 158

Ανταποκρίσεις, [ανυπόγραφο κείμενο από την Σμύρνη], 159

Διαγώνισμα / *Η Επιτετραμμένη τα του διαγωνισμού Σ. Λεοντιάς*, 159-160Μυρτώ, *Αίνιγμα*, 160**A. (Φυλλάδιον 40)****(30 Ιουλίου 1871) 161-168**Γεωργία Σάνδη, *Το μέγα παρθεναγωγείον της Αγίας Φωτεινής εν Σμύρνη*, (μ.), 161-2 ↔Μαριγώ Δ. Συρμα, *Περίληψις του 'Περί Οικονομίας' διαλόγου του Σωκράτους*, (μ.), 162-4 ↔Γεωργία Σάνδη, *Η πλάσις της γυναικός*, (μ.), 164-5

Σχέδιον πλεξίματος δικτυωτόν (κορσέ), 165

Αλληλογραφία [: γράμμα από την Αρισταία Α. Β.], 166

Ανταποκρίσεις [: Κείμενο από Φιλιπούπολη], 166-7

Ελένη, *Μια ακτίς του Ηλίου*, 168Α. Δ. Σμπυράκης, *Αινίγματα*, 168**A. (Φυλλάδιον 41)****(5 Αυγούστου 1871) 169-176**Ε. Λεκουβέ, *Η ανατροφή*, (μ.), 169-170 ↔Μαριγώ Δ. Συρμα, *Περίληψις του 'Περί Οικονομίας' διαλόγου του Σωκράτους*, (μ.), 170-171 ↔Ανυπόγραφο, *Η πολυτέλεια και η προίξ*, (χρηστ.), 172-3Ανυπόγραφο, *Κλέων και Ιάνθη (Διήγημα δια τους παίδας) / Κεφάλαιον Γ' Τα συμβάντα της οδοιορίας των*, (δγ.), 173-5 ↔

Ανυπόγραφο, *Περί γυναικείων ενδυμάτων (Παρά τοις αρχαίοις)*, 175

Θ. Βενιζέλος, *Περί της ευθετήσεων των τριχών της των γυναικῶν κεφαλῆς*, 175-6

A. (Φυλλάδιον 42)

(10 Αυγούστου 1871) 177-184

Ανυπόγραφο, *Το εν Νεοχωρίῳ παρθεναγωγείον και ο κ. Χρηστάκης Εφέντης Ζωγράφος*, (μ.), 177-8

Ε. Λεκουβέ, *Η ανατροφή / Β'*, (μ.), 178-9 ↔

Α. Σπαθάκης, *Ο οίκος και η παιδαγωγική αυτού αξία*, (μ.), 179-181

Δόρα Δ' Ίστρια, *Εκδρομαί εις Ρούμελην και Μωρέαν /Αι Νομαρχίαι Αττικής και Βοιωτίας*, 181-3 ↔

Μαριγώ Δ. Συρμα, *Περίληψις του 'Περί Οικονομίας' διαλόγου του Σωκράτους*, 183 ↔

Αρισταία Λ. Β., *Αι πανήγυρις των Αθηνών*, 184

A. (Φυλλάδιον 43)

(18 Αυγούστου 1871) 185-192

Ε. Λεκουβέ, *Η ανατροφή / Γ'*, (μ.) 185-6 ←

Δόρα Δ' Ίστρια, *Εκδρομαί εις Ρούμελην και Μωρέαν /Αι Νομαρχίαι Αττικής και Βοιωτίας*, (τοπογρ.), 186-7 ↔

Α. Σπαθάκης, *Ο οίκος και η παιδαγωγική αυτού αξία*, (μ.), 187-9 ↔

Γ. Ακεστορίδης, *Περί στηθοδέσμου (κορσέ)*, 189-191

Α. Σ. Λιβαθηνόπουλος, *Ποιήσεις / Νεανίς και Βοτανη*, (πμ.), 192

Ν. Βέγλερης, *Ποιήσεις / Ακροστιχίς*, (πμ.), 192

A. (Φυλλάδιον 44)

(26 Αυγούστου 1871) 193-200

Ζ. Β. Φ., *Οδοντοφυία και Ανάπτυξις*, (μ. υγ.), 193-4

Α. Ι. Ολύμπιος, *Η ορφανή του Ρωμαϊκού Λόγου*, (μ.), 194-6

A. Σπαθάκης, *Ο οίκος και η παιδαγωγική αυτού αξία / Γ'*, (μ.), 196-7 ↔

Ανυπόγραφο, *Κλέων και Ιάνθη (Διήγημα δια τους παίδας) / Κεφάλαιον Γ' Τα συμβάντα της οδοιπορίας των*, (δγ.), 198-9 ↔

Ανταποκρίσεις [*:ανυπόγραφο κείμενο από την Ξάνθη*], 199-200

Ανυπόγραφο, *Το εν Χάλκη παρθεναγωγείον*, 200

A. (Φυλλάδιον 45)

(1 Σεπτεμβρίου 1871) 201-208

Ιουλία Ουάρδ Χόβ, *τη 'Ευρυδίκη' χαίρειν*, [κείμενο της εκδότριας], 201-2

Z. B. Φ., *Οδοντοφυία και Ανάπτυξις / Β'*, (μ. υγ.), 202 ←

Μαριγώ Δ. Συρμα, *Περίληψις του 'Περί Οικονομίας' διαλόγου του Σωκράτους*, (μ.), 203 ↔

Z. Υπανδρευμένος, *Η Ζηνοβία (Απόσπασμα Δ')*, 203-4 ←

Δόρα Δ' Ίστρια, *Εκδρομαί εις Ρούμελην και Μωρέαν / Αι Νομαρχίαι Αττικής και Βοιωτίας*, (τοπογρ.), 204-5 ↔

Κλεάνθης Ν. Τριαντάφυλλος, *Τα κατά την ανάρρησιν του Μ. Βεττύρου*, 205-6

Ανυπόγραφο, *Η μήτηρ*, (δγ.), 207

Ανυπόγραφο, *Παραδοξολογίαι*, 208

Ξ. Λανδερέρ, *Περί Καφούρας*, 208

A. (Φυλλάδιον 46)

(16 Σεπτεμβρίου 1871) 209-216

Δόρα Δ' Ίστρια, *Ο Γεώργιος Μηνιάτης και η θυγατήρ αυτού Ασπασία*, (β.), 209-210

A. Σπαθάκης, *Περί της αγωγής του τέκνου προ της γεννήσεων αυτού*, (μ.), 210-211 ↔

E. I. Π., *Ο τριπλούς της Πυθίας [Ιστορική αφήγησις]*, (ιστ. αφγ.), 211-3 ↔

K. Ξένος, *Ποιήσεις / Ο βίος*, (πμ.), 213-4

Ανυπόγραφο, *Κλέων και Ιάνθη (Διήγημα δια τους παίδας) / Κεφάλαιον Γ' Τα συμβάντα της οδοιπορίας των*, (δγ.), 214-5 ↔

Γ. Α. Ξ., *Το λαχείον του γάμου*, (μ.), 215-6

Διάφορα, 216

Α. (Φυλλάδιον 47)

(22 Σεπτεμβρίου 1871) 217-224

Ανυπόγραφο, *Το εν Χάλκη παρθεναγωγείον*, 217-220

Α. Σπαθάκης, *Περί της αγωγής του τέκνου προ της γεννήσεως αυτού*, (μ.), 220-222 ←

Ε. Ι. Π., *Ο τριπλούς της Πυθίας [Ιστορική αφήγησις]*, 222-3

Ανυπόγραφο, *Αριθμόμετρον*, 223-4

Α. (Φυλλάδιον 48)

(29 Σεπτεμβρίου 1871) 225-232

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Οικονομία / Κεφάλαιον Δεύτερον*, (μ.), 225-6 ↔

Ανυπόγραφο, *Επιστολή προς την Ευριδίκην [· κείμενο από την Σμύρνη]*, 226-7

Ανυπόγραφο, *Ποιήσεις / Ύμνος τη ευαγγελιζομένη Θεοτόκω*, (πμ.), 227-8

Χελιδών, *Αντιχολερικά τετερίσματα*, (χρ.), 228-230

Ανυπόγραφο, *Κλέων και Ιάνθη (Διήγημα δια τους παίδας)*, (δγ.), 230-231 ↔

Κλεάνθης Ν. Τριαντάφυλλος, *Βιβλιογραφία*, (βιβλ.), 231-2

Ανυπόγραφο, *Διάφορα*, 232

Α. (Φυλλάδιον 49)

(14 Οκτωβρίου 1871) 233-240

Ανυπόγραφο, *Οικιακή Οικονομία / Κεφάλαιον Δεύτερον*, (μ.), 233-4 ↔

Δόρα Δ' Ίστρια, *Εκδρομαί εις Ρούμελην και Μωρέαν / Αι Νομαρχίαι Αττικής και Βοιωτίας*, (τοπογρ.), 234-5 ↔

Ε. Ι. Π., *Ο τριπλούς της Πυθίας [Ιστορική αφήγησις]*, (ιστ. αφγ.), 235-6 ↔

Ανυπόγραφο, *Κλέων και Ιάνθη (Διήγημα δια τους παίδας) / ΚΕΦ. Γ'*, (δγ.), 236-7 ↔

Ανυπόγραφο, *Αι δύο εργάτιδες*, (δγ.), 237-240

Ν. Καζάζης, *Εις την ψυχήν μου / άσμα Ηγισίππου Μορώ*, (πμ.), 240

A. (Φυλλάδιον 50)

(30 Οκτωβρίου 1871) 241-248

Δημοσθένης Ι. Μ. Χαβιαρας, *Παρθεναγωγεία της νήσου Σύμης*, (πνεκ.), 241-2

Ανυπόγραφο, *Η αγυρτεία εν τη ιατρική*, (μ. υγ.), 243-4 ←

Α. Σ., *Υποθήκαι μητρός / Α'*, (χρηστ.), 244-6

Ε. Ι. Π., *Ο τριπλούς της Πυθίας [Ιστορική αφήγησις] / Δ'*, (ιστ. αφγ.), 246-7 ←

Δημήτριος Μικρούδης, *(Μύθος Α') 247 / (Μύθος Β')*, (πμ.), 247-8

Ανυπόγραφο, *Καρφίτσα και Βελόνη*, (δγ.), 248

ΈΤΟΣ Β'

B. Φυλλάδιον 1

(15 Ιανουαρίου 1872) 1-20

Αιμιλία, *Σολομονή η Μακκαβαία ή η ευσεβής και καρτερική μήτηρ*, 1-3 (β.)

Δώρα Δ' Ίστρια, *Οι ιστορικοί της Γερμανικής φιλολογίας*, 3-4 (φμ.) για τη Σταέλ

Ανυπόγραφο, *Εργασία*, 6 [Σχέδιο και οδηγίες για εργόχειρα].

Χελιδών, *Τερετίσματα*, (χρ.), 6-8

Βοσπορίς, *Η αποστολή της γυναικός*, 9-12 (μ.)

Der Bazar / Χαρίκλεια (μτφ). *Οία η ζωή τοιαύτη και η τελευτή*, 12-13 (ιστ.αφ.) (μτφ.)

Γ. Α. Γεωργιάδης, *Αι γυναίκες της Βινσβέργης*, 13-14 (ιστ.αφ.)

Μαριάνθη, *Αι Αγγλίδες*, 14-15 (μ.)

Γ. Μ. Οικονομίδης, *Περί Θηλασμού*, 15 (μ. υγ.)

Α. Σ. Λιβαθηνόπουλος, *Ποίησεις/ Αγνή Νεάνις*, 16 (πμ.)

Ανυπόγραφο, *Ο αυτοκράτωρ της Βρασιλίας και η Δώρα Δ' Ίστρια*, 16-17

Ανυπόγραφο, *Λεύκωμα*, [ανθολογία γνωμικών, ρήσεων...], 17

Ανυπόγραφο, *Ανέκδοτα. Διάφορα*, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 18 (επικ.)

Ανυπόγραφο, *Βιβλιογραφία / Η παιδαγωγική*, 18-19 (βιβλ.)

Ανυπόγραφο, *Ο θεμέλιος λίθος του εν Κωνσταντινουπόλει Ελλ. Φιλ. Συλλόγου*, 19-20 (επικ.)

Ανυπόγραφο, *Αίνιγμα*, 20

Ε. Γενναδίου, *Αγγελίαι / Το μυστήριον της γραιάς κόρης*, [Διαφήμιση της έκδοσης του μεταφρασμένου από τη γαλλική γλώσσα μυθιστορήματος από τη μεταφράστρια], 20 (βιβλ.)

Κλεάνθης Ν. Τριαντάφυλλος, *Αγγελίαι / Γουλιέλμος Τέλλος / Τραγωδία εις πέντε πράξεις. Αριστούργημα του Σχιλλέρου*, [Διαφήμιση της έκδοσης της γερμανικής τραγωδίας από τον μεταφραστή της], 20 (βιβλ.)

Β. Φυλλάδιον 2

(30 Ιανουαρίου 1872) 21-40

Ιππ. Ταυλάριος, *Αι γυναίκες εν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία*, 21-24 (β.)

Βοσπορίς, *Ναυσικάα*, 24-26 (φμ.)

Μαριάνθη, *Η Βεττό (Εκ του Αγγλικού)*, 26-27 (δγ.)

Κλειώ, *Τύχη Απροσδόκητος*, 27-28 (μ.)

Ανυπόγραφο, *Εργασία*, [εργόχειρο και οδηγίες], 28-30

Κ..., *Γυνή Γράφουσα*, 30-31 (μ.)

Ανυπόγραφο, *Η κ. Άλλ / (βιογραφική σημείωσις)*, 32 (β.)

Άλλ, *Η παιδαγωγός / [Διήγημα υπό της κ. Άλλ]*, 32-35 (δγ.) →

Μαριέττα Α. Μπήτσου, *Ποίησεις/ Το Θλιβερόν Μήνυμα της 21 Ιουνίου*, 35-36 (πμ.)

Ο Πατήρ, *Η Θυγάτηρ*, 36 (χρηστ.)

Ανυπόγραφο, *Λέυκωμα*, 36-37

Γρ. Μ. Οικονομίδης, *Περί Θηλασμού*, 37-38 (μ.υγ.) ↔

Κ..., *Ο Υπνηλος (Κατά το γαλλικόν)*, 38 (δγ.)

Ανυπόγραφο, *Γυναικεία Κίνησις εν Αμερική*, 38-39 (μ.)

Ανυπόγραφο, *Ανέκδοτα. Διάφορα*, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 39

Ανυπόγραφο, *Έργα και Ημέραι*, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα ως προς τη γυναικεία εκπαίδευση ανά τον κόσμο], 39-40

Ανυπόγραφο, *Βιβλιογραφία / Παραστάσεις Δραματικά υπό Σαφούς Λεοντιάδος*, 40 (βιβλ.)

B. Φυλλάδιον 3**(15 Φεβρουαρίου 1872) 41-56**

- Ιππ. Ταυλάριος, *Αι γυναίκες εν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία / Β'*, 41-47 (β.) ↔
 Ανυπόγραφο, *Ο Αλέξανδρος Α' και η Ζωγράφος / (Ιστορικόν)*, 47-48 (ιστ. αφγ.)
 Κ..., *Η αληθής Ελληνίς*, 49-50 (μ.)
 Γ. Χ. Ζαλοκώστας, *Ποίησεις/ Ο Ποιητής υπό Γεωργίου Χ. Ζαλοκώστα*, 50-51 (πμ.)
 Α. Σ. Λιβαθηνόπουλος, *Ποίησεις/ Το Ιον. Προς τας νεάνιδας*, 51 (πμ.)
 Χελιδών, *Τερετίσματα*, [άρθρο για τις Απόκριες, παράδοξα], (χρ.), 51-52
 Άλλ, *Η παιδαγωγός / [Διήγημα υπό της κ. Άλλ] II*, 52-53 (δγ.) →
 Η Αριστερά Χειρ, *Ικετήριος Αναφορά της Αρσιτεράς Χειρός*, 53-54 (χρηστ.)
 Ανυπόγραφο, *Φιλοπατρία Γυναικός*, 54-55 (χρηστ.)
 Ανυπόγραφο, *Λεύκωμα*, 55
 Ανυπόγραφο, *Ανέκδοτα. Διάφορα*, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 55-56 (επικ.)
 Ξ/ Λανδερερ, *Οικιακή Χρήσις / Περί αποκτήσεως αξιολόγου ζωμού κρέατος δι' ασθενείς*, 56
 Το τεύχος ολοκληρώνεται με τις μουσικές παρτιτούρες για το ποίημα του Γ. Ζαλοκώστα.

B. Φυλλάδιον 4**(29 Φεβρουαρίου 1872) 57-72**

- Ιππ. Ταυλάριος, *Αι γυναίκες εν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία / Γ'*, 57-61 (β.) ↔
 Ν. Φωτιάδης, *Ο Γάμος και η Οικογένεια*, [Κείμενο διάλεξης στην εν Χάλκη Λέσχη Πρόοδος], 61-65 (μ.) →
 Κ..., *Ο Πόλεμος και Η Γυνή*, 65-6 (μ.)
 Γρ. Μ. Οικονομίδης, *Περί Θηλασμού*, 66-7 (μ.υγ.) ↔
 Άλλ, *Η παιδαγωγός / [Διήγημα υπό της κ. Άλλ]*, 67-9 (δγ.) →
 Ανυπογραφο, *Εργασία*, [εργόχειρο και οδηγίες], 69
 Σαπφώ Λεοντιάς, *Ποίησεις/ Η Ελπίς*, 70 (πμ.)
 Κ. Γ. Ξένος, *Ποίησεις / Η κρίσις του νεκρού βασιλέως (Παρά τοις αρχαίοις Αιγυπτίοις)*, 70 (πμ.)

Δόρα Δ' Ιστρία, *Ιστορία των Πριγκηπων Γκίκα κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες*, [Απόσπασμα από την ιταλική εφημερίδα της Νεάπολης *Staffetta*], 71 (β.)

Ε. Κ., *Οικιακή Χρήσις / Τα χάλκινα σκεύη και οι εκ της χρήσεως αυτών κίνδυνοι*, 71-2

ΑΙΜ..., *Αίνιγμα*, 72

Το τεύχος ολοκληρώνεται με σχέδια εργοχείρων.

Β. Φυλλάδιον 5

(15 Μαρτίου 1872) 73-88

Ιππ. Ταυλάριος, *Αι γυναίκες εν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία / Δ'*, 73-6 (β.) ↔

Αικ. Πρεβεζιώτου, *Νεάνιδος υπέρ του πλησίον αυταπάρνησις*, 76 (χρηστ.)

Ν. Φωτιάδης, *Ο Γάμος και η Οικογένεια / Β'*, [Κείμενο διάλεξης στην εν Χάλκη Λέσχη *Πρόοδος*], 77-80 (μ.) ↔

Ανυπόγραφο, *Συνηγορία υπέρ των Γυναικών*, [προλόγικο σημείωμα και ακολουθεί η διάλεξη του Ν. Σαρίπολου στον Φιλ. Σύλλογο *Παρνασσός*], 80-1 (μ.) (πνεκ.)

Ανυπόγραφο, *Τα αποτελέσματα της αναγνώσεως των μυθιστοριών*, 82 (φμ.)

Σαπφώ Λεοντιάς, *Ποίησεις/ Το Ορφανό*, 83 (πμ.)

Δ. Κ. Μισιτζής, *Ποίησεις/ Στονι / επί τω θανάτω του υιού μου Κωνσταντίνου*, 83-4 (πμ.)

Ανυπογραφο, *Εργασία*, [εργόχειρο και οδηγίες], 85-6

Άλλ, *Η παιδαγωγός / [Διήγημα υπό της κ. Άλλ]*, 87-8 (δγ.) →

Ανυπόγραφο, *Η Ελπίς*, [Παρουσίαση γυναικείου περιοδικού στην Ελβετία – Γυναικείοι σύλλογοι], 88 (βιβλ.) (πνεκ.)

Το τεύχος ολοκληρώνεται με σχέδια εργοχείρων.

Β. Φυλλάδιον 6

(31 Μαρτίου 1872) 89-104

Clarisse Bader [Εκ Παρισίους], *Η Ελληνίς* [μελέτη στην οποία παρουσιάζονται οι γυναικείες θεότητες], 89-91 (ιστ.μ.) ↔

Ελένη..., *Η Κόρη και τα Άνθη*, 91-2 (δγ.)

Ν. Φωτιάδης, *Ο Γάμος και η Οικογένεια / Γ'*, [Κείμενο διάλεξης στην εν Χάλκη Λέσχη Πρόοδος], 93-5 (μ.) ↔

Βοσπορίς, *Η Γυνή και Η Αλήθεια (Ιστορική αφήγησις)*, 95-7 (ιστ. αφ.)

Ευγένιος Γ. Ζαλοκώστας, *Ποίησεις/ Ρεμβασμός*, 97 (πμ.)

Τιμολέον Κ. Ηλιόπουλος, *Ποίησεις/ Μελαγχολία [υπό φύλλωμα]*, 9-87 (πμ.)

Άλλ, *Η παιδαγωγός / [Διήγημα υπό της κ. Άλλ]*, 98-9 (δγ.) ↔

Δ. Κ. Μισιτζής, *Ο Φιάκας / Κωμωδία εις μέρη δύο*, 100-103 (θ.) →

Ανυπόγραφο, *Ζωγράφειον Παρθεναγωγείον εν Νεοχωρίω*, 103-4 (πνεκ.)

Ανυπόγραφο, *Μελέτιος Σχολή εν Κύπρω*, 104 (πνεκ.)

Δόρα Ιστριας, *Βιβλιογραφία*, [Παρουσίαση του βιβλίου *Ελλήνων αποικία εν Βενετία* του καθηγητή Ιωάννη Βελλούδου], 104 (βιβλ.)

Το τεύχος ολοκληρώνεται με μουσικές παρτιτούρες.

Β. Φυλλάδιον 7

(15 Απριλίου 1872) 105-120

Clarisse Bader [Εκ Παρισίους], *Η Ελληνίς* [μελέτη στην οποία παρουσιάζονται οι γυναικείες θεότητες], 105-8 (ιστ.μ.) ↔

Ι. Αθανασιάδης, *Περί Εκπαιδεύσεως και Ανατροφής του Γυναικείου Φύλου / Α'*, 109-111 (μ.)

Ζ. Υπανδρευμένος, *Η Ζηνοβία*, 111-4 (μθ.) ↔

Α. Σ. Λιβαθηνόπουλος, *Ποίησεις/ Ο Βεδουίνος και ο ίππος του*, 114-5 (πμ.)

Άλλ, *Η παιδαγωγός / [Διήγημα υπό της κ. Άλλ]*, 115-6 (δγ.) ↔

Σαπφώ Λεοντιάς, *Γνώμαι περί της εκπαιδεύσεως των κορων*, 116 (μ.) →

Δ. Κ. Μισιτζής, *Ο Φιάκας / Κωμωδία εις μέρη δύο*, 116-7 (θ.) ↔

Δημήτριος Ρωμανίδης, *Η Υπατία η Αλεξανδρινή*, [διατριβή που διαβάστηκε «εν τω φιλολογικώ συλλόγω Βύρωνι εν Αθήναις], 117-120 (β.)

Πηνελόπη..., *Λέυκωμα*, 120

Ανυπόγραφο, *Γυναικεία κινήσις εν Αμερική*, 120 (επικ.)

B. Φυλλάδιον 8**(30 Απριλίου 1872) 121-136**

Clarisse Bader [Εκ Παρισίους], *Η Ελληνίς* [μελέτη στην οποία παρουσιάζονται οι γυναικείες θεότητες], 121-3 (ιστ.μ.) ↔

Ανυπόγραφο, *Παραδοξολογία επί τη γεννήσει κορών*, 123-4

Ι. Αθανασιάδης, *Περί Εκπαιδύσεως και Ανατροφής του Γυναικείου Φύλου / Α'*, 125-8 (μ.)

Δ. Κ. Μισιτζής, *Ο Φιάκας / Κωμωδία εις μέρη δύο*, 128-133 (θ.) ↔

Σαπφώ Λεοντιάς, *Γνώμαι περί της γυναικός και της παιδεύσεως αυτής*, 133-4 (μ.) ↔

Σαπφώ Λεοντιάς, *Ποίησεις / Επίγραμμα εις το ιερόν λείψανον του Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε / Ανακομισθέν εξ Οδησσοῦ εις Ελλάδα*, 134.

Ξ. Λανδερερ, *Οικιακή Χρήσις / Περί ορρού του ιππίου γάλακτος και ορρού σιδηρούχου*, 134-5

Ιεροκλής, *Ανέκδοτα. Διάφορα*, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 135-6 (επικ.)

Ανυπόγραφο, *Το εν Αντιγόνη Παρθεναγωγείον*, 136 (πνεκ.)

Ανυπόγραφο, *Αγγελία*, [Διαφήμιση του βιβλίου *Πρόχειρος Ελληνογαλλικός Οδηγός της Δέσποινας Ι. Σκεντου*, διευθύντριας της Σχολής Κορασίων στη Χάλκη], 136 (βιβλ.)

Το τεύχος ολοκληρώνεται με μουσικές παρτιτούρες για το «κλειδοκύμβαλον».

B. Φυλλάδιον 9-10**(Μαΐος 1872) 137-160**

Ιππ. Ταυλάριος, *Αι γυναίκες εν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία / Ε'*, 137-141 (β.) ↔

Ανυπόγραφο, *Αι περί ανατροφής ιδέαι του Τασσου / μελέτη ηθικολογική επί του διαλόγου του περιώνυμου Ιταλού ποιητή «Ο πατήρ της οικογενείας»*, 141-4 (μ.) →

Clarisse Bader [Εκ Παρισίους], *Η Ελληνίς / Δ' Οικιακός Βίος της γυναικός εν τη αρχαία Ελλάδα*, 144-6 (ιστ.μ.) ↔

Ανυπόγραφο, *Φωνή κληρικού υπέρ των Ελληνίδων*, [προλογικό σημείωμα και ακολουθεί η διάλεξη του Αρχιμανδρίτη Γρ. Γώγου κατά την επετειακή γιορτή του Ελληνικού Φιλόμουσου Συλλόγου], 146-150 (μ.)

Ιπποκράτης Ταυλάριος, *Η απρόοπτος συνάντησις / Καλλιτεχνικαί αναμνήσεις υπό της κυρίας Κρεσσιε* (Διεσκευάσθη εκ του Γερμανικού), 150-2 (δγ.)

Δ. Κ. Μισιτζής, *Ο Φιάκας / Κωμωδία εις μέρη δύο*, 153-156 (θ.) ↔

Γεώργιος Παππαδόπουλος, *Ποίησεις/ Η Ανθρωπότης*, 156 (πμ.)

Ανυπόγραφο, *Παλιγγενεσία των γυναικών εν Ιαπωνία*, 157 (μ.) (επικ.)

Clarisse Bader, *Επιστολή Φιλέλληνας Γαλλίδος*, 157-8 (επικ.)

Θ..., *Μια επιστολή*, [Το περιεχόμενο της επιστολής αφορά στην επετειακή εορτή του Ελλ. Φιλ. Συλλόγου], 158-9 (πνεκ.) (επικ.)

Ανυπογραφο, *Εργασία*, [εργόχειρο και οδηγίες], 159-160

Ανυπόγραφο, *Η Κηδεία Ι. Ηλιάδου Ραδουλέσκου*, 160 (επικ.)

Ανυπόγραφο, *Σύλλογος Κυριών εν Αθήναις*, 160 (πνεκ.) (επικ.)

Το τεύχος ολοκληρώνεται με σχέδια εργοχείρων.

Β. Φυλλάδιον 11

(15 Ιουνίου 1872) 161-176

Clarisse Bader [Εκ Παρισίους], *Η Ελληνίς / Ε'*, 161-164 (ιστ.μ.) ↔

A..., *Λεύκωμα*, 164-5.

Μαριάνθη Δημητριάδου, *Οι Λειποτάκται (Διήγημα) (Εκ του Γερμανικού)*, 165-168 (δγ.) →

Π. Θωμά, *Ποίησεις/ Εις την γυναίκα*, 168-9 (πμ.)

A. Σ. Λιβαθινόπουλος, *Ποίησεις / Ελπίς*, 169 (πμ.)

Θ. Ζ., *Βιβλιογραφία*, [Κριτική της διάλεξης του κληρικού Γώγου], 169-170 (μ.)

Μαρία..., *Ο Τάφος*, [Πένθιμες αναμνήσεις από τη Γερμανία], 171-2

Δ. Κ. Μισιτζής, *Ο Φιάκας / Κωμωδία εις μέρη δύο*, 172-5 (θ.) ↔

Ανυπογραφο, *Εργασία*, [εργόχειρο και οδηγίες], 175-6

P. Baudin, *Ο Γάμος παρά τοις Εβραίοις*, 176 (μ.)

Το τεύχος ολοκληρώνεται με σχέδια εργοχείρων.

B. Φυλλάδιον 12**(30 Ιουνίου 1872) 177-192**

Ανυπόγραφο, *Πάνθεια η Σουσις ή Συζυγική Αφοσίωσις*, 177-180 (β.)

Κ..., *Περί της εκλογής των αναγνωσμάτων*, 180-1 (φμ.)

Ανυπόγραφο, *Αι περί ανατροφής ιδέαι του Τασσου / μελέτη ηθικολογική επί του διαλόγου του περιώνυμου Ιταλού ποιητή «Ο πατήρ της οικογενείας»*, 181-2 (μ.)

Μαριάνθη Δημητριάδου, *Οι Λειποτάκται (Διήγημα) (Εκ του Γερμανικού)*, 182-186 (δγ.) ↔

Χρήστος Κωνσταντινίδης, *Ποίησεις/ Η Γυνή*, 186-7 (πμ.)

Ανυπόγραφο, *Εξετάσεις εν Σμύρνη / Ιδιαιτέρα αλληλογραφία Ευρυδίκης*, 187-190 (πνεκ.)

Ανυπόγραφο, *Η Αρτοπόλις και Ο Μικρός Παις (Εκ του Γαλλικού)*, 190-1 (δγ.)

Θ. Ζ., *Ο Πρίγκιψ Κάουνιτς και ο Θάνατος (Εκ του Γερμανικού)*, 191 (ιστ.αφ.)

P. Baudin, *Η κηδεία παρά τοις Εβραίοις*, 191-2 (μ.)

Ανυπόγραφο, *Η Εφημερίς της Γυναικός (The Woman's journal)*, [Παρουσίαση της γυναικείας εφημερίδας της Αμερικής], 192 (βιβλ.) (πνεκ.)

B. Φυλλάδιον 13-14**(Ιούλιος 1872) 193-216**

Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, *Σχεδιάσμα περί της κατά διαφόρους τόπους και χρόνους καταστάσεως της γυναικός*, 193-7 (μ.) →

Clarisse Bader, *Αι ηρωίδες της Ιλιάδος*, 197-200 (β.) →

Ανυπόγραφο, *Αι περί ανατροφής ιδέαι του Τασσου / μελέτη ηθικολογική επί του διαλόγου του περιώνυμου Ιταλού ποιητή «Ο πατήρ της οικογενείας»*, 200-1 (μ.) ↔

Ανυπόγραφο, *Η Πατρίς Δυσφορούσα (Παράστασις)*, [Αναφορά στην δραματική παράσταση των μαθητριών του Παρθεναγωγείου της Αγίας Φωτεινής, ομιλία της Σ. Λεοντιάδος], 201-8 (μ.) (θ.)

Ευτέρπη, *Αι δημόσιαι εξετάσεις του εν Βραΐλα Ελληνικού Παρθεναγωγείου των Απόρων Κορασιών*, 208-9 (πνεκ.)

Κλεάνθης Παππαζογλης, *Ποίσεις / Αβροκόμη*, 209 (πμ.)

Χρ. Κωνσταντινίδης, *Ποίησεις/ Η Γυνή*, 209-210 (πμ.)

Ανυπόγραφο, *Προσλαλιά*, [Ομιλία από τις εξετάσεις του Ελληνογαλλικού Λυκείου], 210-1 (πνεκ.) (μ.)

Χρ. Κωνσταντινίδης, *Το Σχολείον*, 211-2 (μ.)

Μαριάνθη Δημητριάδου, *Οι Λειποτάκται (Διήγημα) (Εκ του Γερμανικού)*, 212-215 (δγ.) ↔

Esparause, *Το εν Γενεύη της Ελβετίας Εκπαιδευτικόν Συνέδριον*, 215-6 (πνεκ.)

Ανυπόγραφο, *Η Ανάγνωση και Η Γραφή*, 216 (φμ.)

Β. Φυλλάδιον 15

(15 Αυγούστου 1872) 217-232

Clarisse Bader, *Αι ηρωίδες της Ιλιάδος*, 217-8 (φμ.) ↔

Η Γυνή εν τη Ανατολή (Υπό του Dr. Dorigay), Μετάφρασις Γ. Α. Ξ., 218-220 (μ.)

Χρ. Κωνσταντινίδης, *Το Σχολείον*, 221-4 (μ.) →

Μαριάνθη Δημητριάδου, *Οι Λειποτάκται (Διήγημα) (Εκ του Γερμανικού)*, 224-7 (δγ.)

Αγγελική Βαικοβιτζ, *Η Γαλακτοπόλις υπό Miss Maria Fitz-Clarentz*, 227-229 (δγ.)

Κλεάνθης Παππαζογλης, *Ποίησεις/ Άνευ Τίτλου*, 229-230 (πμ.)

Α. Σ. Λιβαθηνόπουλος, *Ποίησεις/ Μυστηριώδης Φλοξ*, 230 (πμ.)

Μ. Α. Καρδερίνης, *Ποίησεις/ Η Νεότης*, 230 (πμ.)

Κ..., *Έφοροι και Διδάσκαλοι*, 230-2 (μ.) (πνεκ.)

Ανυπόγραφο, «*Η Ελληνίς Γυνή*» *Στεφόμενη*, 232 (βιβλ.)

Β. Φυλλάδιον 16

(30 Αυγούστου 1872) 233-248

Σαπφώ Λεοντιάς, *Περί εθνικού συμφέροντος (Δημοσία Διάλεξις)*, 233-237 (μ.)→

Χρ. Κωνσταντινίδης, *Το Σχολείον*, 237-241 (μ.) ↔

Μαριάνθη Δημητριάδου, *Οι Λειποτάκται (Διήγημα) (Εκ του Γερμανικού)*, 241-3 (δγ.) ↔

Δέσποινα, *Περιήγησις δια του πλοίου Απάτη*, (Εκ του Γαλλικού), 243-5 (δγ.)

Μήτηρ, *Ο Φόβος των παιδων*, 245-5 (χρηστ.)

Κ..., *Έφοροι και Διδάσκαλοι*, 246-7 (μ.) (πνεκ.) →

Βοσπορίς, *Η κατ' οίκον ανάγνωσις*, 247-8 (μ.)

Αιμιλία Κτενά Λεοντιάς, *Αγγελία / Οικιακή Οικονομία*, [Αναγγελία της έκδοσης του βιβλίου της, αναζήτηση συνδρομητών], 248

Β. Φυλλάδιον 17-18

(Σεπτέμβριος 1872) 249-272

Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, *Σχέδιασμα περί της κατά διαφόρους τόπους και χρόνους καταστάσεως της γυναικός*, 249-251 (μ.) ↔

Σαπφώ Λεοντιάς, *Περί εθνικού συμφέροντος (Δημοσία Διάλεξις)*, 251-253 (μ.) ↔

Clarisse Bader, *Αι ηρωίδες της Ιλιάδος*, 253-4 (φμ.) ↔

Αλ. Παπαδόπουλος, *Επιμονή και Υπομονή, (Εκ του Γαλλικού)*, 254-7 (δγ.) ??

Βοσπορίς, *Ο μέγας Αδάμας ή Πατρική πρόβλεψις, (Εκ του Γαλλικού)*, 257-261 (δγ.)

Κλεάνθης Παππαζόγλης, *Ποίησεις/ Η κόρη των αγρών*, 262 (πμ.)

Μ. Α. Καρδερίνης, *Ποίησεις/ Ο Αλιεύς*, 262 (πμ.)

Α. Σ. Λιβαθηνόπουλος, *Ποίησεις/ Εις τον θάνατον του εικοσιπενταετούς νέου Σωτηρίου Τραυλου*, 263 (πμ.)

Μαριάνθη Δημητριάδου, *Οι Λειποτάκται (Διήγημα) (Εκ του Γερμανικού)*, 263-5 (δγ.) ↔

Ανυπόγραφο, *Η Μαρία (διήγημα) (κατά μίμησιν)*, 265-268 (δγ.)

Χρ. Κωνσταντινίδης, *Το Σχολείον*, 268-271 (μ.) ↔

Δώρα Ιστριας, *Επιστολή Δώρας Ιστριάδος*, 271-2

Αιμιλία Κτενά Λεοντιάς, *Αγγελία / Οικιακή Οικονομία*, [Αναγγελία της έκδοσης του βιβλίου της, αναζήτηση συνδρομητών], 272

Ανυπόγραφο, *Η Φερναρδη μυθιστορία Αλέξανδρου Δουμά Μεταφρασθείσα και εκδοθείσα υπό Γ. Α. Ξανθοπούλου και Α. Πετρίδου*, (βιβλ.) 272

Β. Φυλλάδιον 19-20**(Οκτώβριος 1872) 273-298**

Ιπποκράτης Ταυλάριος, *Περί του αυτοκράτορος Ιωάννου Δούκα του Βατατζή ή της εν Νικαία αυτοκρατορίας [Δημοσία Διάλεξις] επαγγελθείσα εν τω Φιλεκπαιδευτικώ Συλλόγω «Μικρά Ασία», 273-281 (ιστ. μ.)*

Σαπφώ Λεοντιάς, *Περί εθνικού συμφέροντος (Δημοσία Διάλεξις), 281-284 (μ.) ↔*

Clarisse Bader, *Η ποίησις υπό την έποψιν του ωραίου, 284-293 (φμ.)*

Κλεάνθης Παππαζόγλης, *Ποίησεις/ Τη Αδελφή μου. Εν θερινή εσπέρα. Εις λεύκωμα, 293 (πμ.)*

Ι. Καρδερίνης, *Ποίησεις/ Τη νεογεννητω ανεψιά μου, 293 (πμ.)*

Ανυπόγραφο, *Ο Μικρός βουκόλος και ο γηραίος κυπρίνος, 294-5 (δγ.)?*

Ι. Ξ., *Περί Λεσχών, 296-8 (πνεκ.)*

Ανυπόγραφο, *Ανέκδοτα. Διάφορα, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 298*

ΈΤΟΣ Γ΄**Γ. Φυλλάδιον 1****(8 Μαρτίου 1873) 1-16**

Ανυπόγραφο, *Περί των Διαπρεψασων επί φιλοπατρία και τοις γράμμασιν Ελληνίδων / Κατά τους ιστορικούς χρόνους, 1-5 (β.) →*

De Saffray, *Οι Έλληνες, 5-6 (πμ.)*

Ανυπόγραφο, *Τα πέδιλα της πρώτης του έτους (Ιστορικόν Διήγημα), 6-8*

Θεανώ, *Δημόσια Μαθήματα, 8-9 (μ.) (πνεκ.)*

Ανυπόγραφο, *Το εν Σύμη Αναγνωστήριον «Αίγλη», 9-10 (πνεκ.)*

Ι. Ζίρος, *Περί Χλωρώσεως, [επαναδημοσίευση της διατριβής του ιατρού σε επιφυλλίδα του Νεολόγου], 10-11 (μ. υγ.)*

Ανυπόγραφο, *Διάφορα, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 11-14*

Ανυπόγραφο, *Ποικίλα, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 14-16*

Γ. Φυλλάδιον 2**(22 Μαρτίου 1873) 17-32**

Ανυπόγραφο, *Περί των Διαπρεψασων επί φιλοπατρία και τοις γράμμασιν Ελληνίδων / Κατά τους ιστορικούς χρόνους*, 17-20 (β.) ↔

Ανυπόγραφο, *Το Οικογενειακόν Πνεύμα*, 20-1 (μ.) (χρηστ.)

Ανυπόγραφο, *Αναμνήσεις Οδοιπορικαί Εκ Περσίας*, 21-22

Ανυπόγραφο, *Η αρχή των εφημερίδων*, 23-4 (μ.)

Ανυπόγραφο, *Τα ΠαρθENAγωγεία μας*, 24-5 (πνεκ.)

Ανυπόγραφο, *Κατάστασις της γυναικείας εκπαιδύσεως εν Θράκη*, 25-7 (πνεκ.)

Ανυπόγραφο, *Περί Ιαπωνίας*, [απόσπασμα από την *Κλειώ*], 27

Ανυπόγραφο, *Η Μεγαλεπήβολος Δυνας*, [άρθρο για την προσφορά του Γεωργίου Ζαρίφη και του Χρηστάκη εφέντη Ζωγράφου], 27-28 (πνεκ.)

Ανδρέας Δ. Νικολαράς, *Το θνήσκον τυφλόν παιδίον*, 28 (πμ.)

Ανυπόγραφο, *Διάφορα*, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 29-30

Ανυπόγραφο, *Ποικίλα*, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 30-32

Γ. Φυλλάδιον 3**(5 Απριλίου 1873) 33-48**

Ανυπόγραφο, *Περί των Διαπρεψασων επί φιλοπατρία και τοις γράμμασιν Ελληνίδων / Κατά τους ιστορικούς χρόνους*, 33-36 (β.) ↔

Ανυπόγραφο, *Αναμνήσεις Οδοιπορικαί Εκ Περσίας*, 36-8

Ι. Ζίφος (ιατρός), *Διφθερίτις και Υμενογόνοσ Λαρυγγίτις (Croup)*, 38-9 (μ. υγ.)

Δ. Κ. Κ., *Η Επιστολή*, 39 (μ.)

Ανυπόγραφο, *Ο Ποιμήν-Καλλιτέχνης*, 39-40 (δγ.) ??

Θεανώ, *Περί του Ακαθίστου Ύμνου*, 41-2 (μ.)

Α. Σ. Λιβαθηνόπουλος, *Ποίησεις/ Το Έαρ*, 42 (πμ.)

Γ. Π., *Αταραξία*, [πεζή μετάφραση σινικού ποίηματος], 42-3 (πμ.)

Ανυπόγραφο, *Ανταποκρισις*, [αλληλογραφία], 43-4

Ανυπόγραφο, *Η αρπαγή κυρίας τινός της τιμής εν Ιταλία*, («Κλειώ»), 44

Ανυπόγραφο, *Διάφορα*, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 44-46

Ανυπόγραφο, *Ποικίλα*, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 46-48

Ανυπόγραφο, *Εξωτερικά*, [Γυναικεία νέα από το εξωτερικό], 48.

Ανυπόγραφο, *Αίνιγμα*, 48

Γ. Φυλλάδιον 4

(30 Απριλίου 1873) 49-64

Ανυπόγραφο, *Περί των Διαπρεψασων επί φιλοπατρία και τοις γράμμασιν Ελληνίδων / Κατά τους ιστορικούς χρόνους*, 49-51 (β.) ↔

Θεανώ, *Περί της εν Ρωσσία γυναικείας εκπαιδύσεως*, [μετάφραση άρθρου που διάβασε στην γαλλική εφημερίδα *Revue des queux Mondes*], 51-3 (πνεκ.)

Ι. Ζίφος, *Περί χοιραδικής Δυσκρασίας (Χελώνια)*, 53-55 (μ.υγ.)

Δώρα Ιστρια, *Επιστολή της πριγκηπέσης κ. Δώρας Ιστριάδος*, 55-6

Σ. Πυλαρινός, *Περί Λουτρών υπό υγιεινήν έποψιν*, 56-7 (μ. υγ.)

Ανυπόγραφο, *Ιούδας Ισκαριώτης*, [απόσπασμα από την *Αλήθεια*], 58

Blanche de Saffray, *Ποίησεις/ Τη Κυρία Αιμιλία Κτενά Λεοντιάδι*, 59 (πμ.)

Κλεάνθης Παππαζόγλης, *Ποίησεις/ Τη Κυρία Σοφία Οδ. Νεγροπόντη*, 59 (πμ.)

Ι. Αλιμπέρτης, *Εις στηθοκόμβιον*, 59 (πμ.)

Ανυπόγραφο, *Διάφορα*, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 60-63

Ανυπόγραφο, *Οι Γυναικοφόβοι και οι αντίπαλοι αυτών εν Αυστρία, Ασία και Γαλλία*, 63 (μ.)

Ανυπόγραφο, *Ελληνίς Καλλιτέχνις*, [απόσπασμα από *Κλειώ*], 63-4

Ανυπόγραφο, *Εκτίμησις Κάλλους Παρά τοις διαφόροις έθνεσιν*,

Ανυπόγραφο, *Παράσημα Γυναικεία*, 64

Ι. Μαργαρίτης, *Η Ενάρετος Παρθένος Σύγγραμμα ιστορικόν Μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού*, 64 (βιβλ.)

Ανυπόγραφο, *Αίνιγμα*, 64

Γ. Φυλλάδιον 5

(15 Μαΐου 1873) 65-80

Αιμ. Κτενά Λεοντιάδος, *Περί Ανδρομάχης. Δημοσία Διάλεξις απαγγελθείσα εν τη κατά το Διπλοκιδόνιον Λέσχη «Ομόνοια»*, 65-68 (πνεκ.) (φμ.) →

Clarisse Bader, *Η Γυνή κατά την Ινδικήν εποποιίαν της Ραμαϊάνας*, 68-70 (φμ.) →

Θεανώ, *Περί της εν Ρωσσία γυναικείας εκπαιδύσεως*, [μετάφραση άρθρου που διάβασε στην γαλλική εφημερίδα *Revue des queux Mondes*], 70-72 (πνεκ.)

Ανυπόγραφο, *Ο Τηλέγραφος του Ειρηνικού Ωκεανού*, 72.

Δημοσθ. Κ. Μισιτζής, *Ελεγειον*, 73 (πμ.)

Κλεάνθης Παππαζογλης, *Αι Αποκρεω*, 73 (πμ.)

Δ. Ι., *Η Δημοσία διδασκαλία της γεωγραφίας*, 74 (πνεκ.) (μ.)

Δ. Ι., *Essais Poetiques Ποιητικά Δοκίμια της πριγκηπέσσης Μαρίας Γκίκα (Παρισίους, τύποις Λασώ, 1872, γαλλ.)*, 74

Ιουλία Χουάρδ Χοβ, *Γυναικεία Πανήγυρις Χάριν παγκοσμίου ειρήνης*, 75 (μ.)

Ανυπόγραφο, *Φίλεργος Εταιρεία Εν Κωνσταντινουπόλει*, 75 (πνεκ.)

Ανυπόγραφο, *Η κηδεία ηγεμόνος Ινδού*, 75-76

Ανυπόγραφο, *Διάφορα*, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 76-8

Ανυπόγραφο, *Περί Νηπιαγωγείων*, 78-9 (πνεκ.)

Ανυπόγραφο, *Ποικίλα / Ο Πόλεμος*, 79-80

Ανυπόγραφο, *Επετηρίς του ελλ. Φιλολογικού Συλλόγου*, 80

Γ. Φυλλάδιον 6

(30 Μαΐου 1873) 81-96

Αιμ. Κτενά Λεοντιάδος, *Περί Ανδρομάχης. Δημοσία Διάλεξις απαγγελθείσα εν τη κατά το Διπλοκιδόνιον Λέσχην «Ομόνοια»*, 81- 84 (πνεκ.) (φμ.) ←

Clarisse Bader, *Η Γυνή κατά την Ινδικήν εποποιίαν της Ραμαϊάνας*, 84-6 (φμ.) ←

Ανυπόγραφο, *Μία σταγών ύδατος*, [απόσπασμα από τον Όμηρον], 86-8 (μ. φυσικ. ιστ.)

Κλεάνθης Παππαζόγλης, *Ποίησεις/ Μικροί Στίχοι. Τη Δεσποινίδι Φαννή Κλεβερ*, 88 (πμ.)

Ανυπόγραφο, *Δύο Λέξεις*, [άρθρο για την Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή], 88-90 (πνεκ.)

Ανυπόγραφο, *Βιβλιοκρισία*, 90-2 (βιβλ.)

Θεανώ, *Ο Φιλεκπαιδευτικός των Ανδρίων Σύλλογος*, 92-3 (πνεκ.)

Ανυπόγραφο, *Αι γυναίκες και η γεωργία*, 92-3 (μ.)

Ανυπόγραφο, *Διάφορα*, [Επίκαιρα και παράδοξα γεγονότα], 93-6

Ανυπόγραφο, *Ο Ποιητής Λαμαρτίνος και Ο Ζωγράφος*, 96

II

Ο Πίνακας των περιεχομένων κατά τεύχη συνοδεύεται από δύο αλφαβητικούς πίνακες: α) των Ελλήνων συνεργατών και β) των μεταφραζομένων συγγραφέων. Οι αριθμοί παραπέμπουν στο τεύχος και την σελίδα (λ.χ. 8, 23: τεύχος όγδοο και σελίδα 23). Τα κεφαλαία ελληνικά γράμματα παραπέμπουν σε αριθμό έτους. Όσον αφορά τα αρχικά τα κατατάσσω σε αλφαβητική σειρά έτσι ακριβώς όπως απαντώνται (λ.χ. τα αρχικά Α. Σ. καταγράφονται στο Α).

Πίνακας των Ελλήνων συνεργατών

A.

A...	B 11,164.
A. Σ.,	A 9,107. A 14,166. A 19,233. A 20,8. A 50,246,
Αγλαΐα,	A 37,144.
Αθανασιάδης, Ι.,	B 6,111. B 8,128.
Αθηνά,	A 2,22
Ακεστορίδης, Γ.,	A 43,191.
Αλιμπέρτης, Ι.,	A 27,64. A 23,80. A 35,128. Γ 4,59.
Αλλ,	B 4,67. B 5,86. B 6,98. B 7,115.
Αριστοκλής, Θ.,	A 29,80.

B.

B., Αρισταία Α.,	A 4, 44. A 7,81. A 9,101. A 12,140. A 17,210. A 42,184.
Βέγλερης, Π.,	A 15,181. A 26,5. A 27,58. A 28,66. A 29,75. A 30,83. A 31,91. A 43,192.
Βενιζέλος, Θ.,	A 32,99. A 41,175.
Βοσπορίς,	A 9,99. A 10,111. B 1,12. B 2,26. B 6,97. B 16,245. B 16,248. B 17-18, 261.

Γ.

Γ., Λ. Ξ.,	B 15,220
Γ., Π.,	Γ 3,43
Γενναδίου, Ε.,	B 1,24.
Γεωργιάδης Γ. Α.,	B 1,14.
Γεωργιάδου, Δ.,	A 2,20.

Δ.

Δ., Κ. Κ.,	Γ 3,39.
------------	---------

- Δ΄ Ίστρια, Δώρα, A 14,161. A 20,2. A 21,20. A 22,19. A 23,27. A 27,0. A 28,68. A 33,107. A 34,114. A 34, 120. A 38, 146. A 2,181. A 43,186. A 45, 204. A 46,209. A 49,234. A 8,85. A 14,161. B 1,4. B 4,71. B 6,104. B 17-18, 257. B 17-18, 272. Γ 4,56.
- Δέσποινα, B 16,245.
 Δέσποινα Τ..., A 3,32
 Δημητριάδου, Μαριάνθη, B 11,168. B 12,186. B 13-14,215. B 15,227. B 16,243.
 Δωροθέα, A 4,46.
- Ε.**
- Ελένη, A 6,70. A 40,168. B 6,92.
 Ελπίς, A 8,93. A 10,117.
 Ευφροσύνη, A 7, 82
 Ευτέρπη, B 13-14,120
- Ζ.**
- Ζαλοκώστας, Γεώργιος Χ., B 3,50.
 Ζαλοκώστας, Ευγένιος Γ., B 6,97.
 Ζίφος, Ι., Γ 3,39. Γ 4,55.
 Ζωή... A 23,29. A 24,35. A 25,46. A 27,62. A 28,21.
- Η.**
- Ηλιόπουλος, Τιμολεών Κ., B 6,98.
- Θ.**
- Θ., Ζ., B 11,170. B 12,191.
 Θεανώ, Γ 1,9. Γ 3,42. Γ 5,72. Γ 6,93.
 Θωμά, Π., B 11,169.
- Ι.**
- Ι. Σ., A 5,59
 Ι., Ξ., B 19-20, 298.
 Ιεροκλής, B 8,136.
- Κ.**
- Κ..., B 2,31. B 2,38. B 3,50. B 4,66. B 12,181. B 15,232. B 16,247.
 Κ., Π., A 32,103.
 Καζάκης, Ν., A 49,246.
 Καλαθάκης, Π., A 4,45.
 Καλλιόπη, A 4, ???
 Καμπούρογλου, Ι., A 7,74. A 25,48. A 27,63. A 30,88.
 Καρδερίνης, Ι., B 19-20, 294.
 Καρδερίνης, Μ. Α., B 15,230. B 17-18, 262.

- Κλεοβουλίνη,
Κωνσταντινίδης, Χρήστος, A 1,10
B 12,187. B 13-14,210 & 212. B 15,224. B 16,241. B
17-18, 271.
- Λ.**
- Λ..., A 8,88. A 9,100.
Λαλιου, Σαπφώ, A 25,41.
Λαμπίση, Σοφία, A 10,119Σ. A 17,211. A 18,219.
Λάμπρος, Σπυρίδων Π., A 11,131. A 12,141.
Λανδερερ. Ξ., A 28,72. A 45,208. B 3,56. B 8,135. B 13-14,215.
Λεοντιάς Κτενά, Αιμιλία, A 1,1. Γ 5,65.
Λεοντιάς, Σαπφώ, A 1, 10. A 2,13. A 2,22. A 3,25. A 3,34-35. A 4,37. A
5,49. A 6,61. A 7,77. A 9,104. A 11,131. A 15,173. A
16, 185. A 17,197. B 4,70. B 7,115. B 8,134. B 16,233.
B 17-18,251. B 19-20, 281.
Λιβαθηνόπουλος, Α. Σ., A 28,70. A 35,126. A 43,192. B 1,16. B 3,51. B 7,115. B
11,169. B 15,230. B 17-18, 263. Γ 3,42.
- Μ.**
- Μαρία, B 11,172.
Μαριάνθη, A 6,71. B 1,15. B 2,27.
Μισιτζής, Δ. Κ., A 31,95. B 5,85. B 6,100. B 7,115. B 8,128. B 9-10,153.
B 11,172. Γ 5,73.
Μπητσου, Μαριέττα Α., B 2,36.
- Ν.**
- Ν.,Τ., A 28,71. A 29,80. A 30,88.
Ν., Ε., A 34,120.
Νοννότης, Αιμίλιος, A 20,1. A 21,9. A 22,18. A 23,26. A 24,34. A 25,42.
Νικολαράς, Ανδρέας Δ., Γ 2,28.
- Ξ.**
- Ξένος, Κ. Γ., A 46,214. B 4,70.
- Ο.**
- Οικονομίδης, Γ. Μ., B 1,15. B 4,67.
Οικονομίδου, Ι., A 4, 42. A 5,54. A 6,64. A 8,88. A 15,177. A 18,217.
Ολύμπιος, Α. Ι., A 32,106. A 44,194.
- Π.**
- Π. Κ., A 1, 10
Παππαδόπουλος, Αλ., B 17-18, 257.
Παππαδόπουλος, Γεώργιος, B 9-10,156.
Παππαζογλης, Κλεάνθης, B 13-14,209. B 15,230. B 17-18, 262. B 19-20, 273. Γ
4,59. Γ 5,73. Γ 6,88
Παράσχος, Αχιλλέας, A 29,79.

- Πηνελόπη,
Πληθωνίδης, Κ.,
Πρεβεζιώτου, Αικ.,
Πωγωνάτος, Κωνστ.,
- P.**
- Ρωμανίδης, Δημήτριος,
- Σ.**
- Σ.,
Σάνδη, Γεωργία,
Σαρίπολου, Μαρία Ν.,
Σαρίπολος, Νικόλαος Ι.,
Σμπυράκης, Λ. Δ.,
Σπαθάκης, Α.,
Στάης, Σ. Δ.,
Σταματιάδης, Α.,
- Σταματιάδης, Κ. Αλ.,
Σταυρίδης, Ι.,
Σύρμα, Μαριγώ Δ,
- T.**
- Ταυλάριος, Ιππ.,
- Τριαντάφυλλος, Κλεάνθης Ν.,
- Υ.**
- Υπανδρευμένος, Ζ.,
- Φ.**
- Φρυδάς, Ν. Α.,
Φωτιάδης, Ν.,
- X.**
- Χαρίκλεια
- B 7,120.
A 16,187. A 17,200. A 18,213
B 5,76.
A 14,171
- B 7,120.
- A 21,12.
A 39,157. A 40,162. A 40,165.
A 36,132.
B 13-14,193. B 17-18,249.
A 40,168.
A 42,179. A 43,189. A 44,197. A 46,211.
A 31,95.
A 13,158. A 14,170. A 15,81. A 16,195. A 17,210. A
18,223.
A 11,121. A 12,133. A 13,145.
A 16,192.
A 26,55. A 35,123. A 40,164. A 41,170. A 42,183. A
45,203.
- B 2,24. B 3,47. B 4,61. B 5,76. B 9-10,141 & 152. B 19-
20, 273.
- A 13,159. A 26,49. A 45,205. A 48,232.
- A 14,17. A 15, 183. A 17,207. A 18,221. A 28,71. A
30,81. A 45,203. B 7,114.
- A 27,64.
B 4,65. B 5,80. B 6,95.
- B 1,13

Πίνακας των ξένων συνεργατών**B.**

Bader, Clarisse, B 6,91. B 8,123. B 9-10,146 & 158. B 11,164. B 13-14,200. B 15,218. B 17-18,254. B 19-20, 273. Γ 5,68.

Bazar Der, B 1,13.

D.

Dorigay, D., B 15, 218.

F.

Fitz-Clarentz, Maria, B 15,227.

P.

Paudin, P., B 11,176. B 12,192.

S.

Saffray, Blanche de, Γ 4,59

W.

Ward Howe, Julia, A 29,80. Γ 5,75.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβδελά Έφη – Ψαρρά Αγγελίκα, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σελ. 17-119.

Αναστασοπούλου, Μαρία, «Φεμινιστική συνείδηση και λογοτεχνική αναπαράσταση στην καμπή του 19^{ου} αιώνα. Η τριλογία της Καλλιρρόης Σιγανού-Παρρέν», στο περ. *Θέματα Λογοτεχνίας* 8 (Μάρτιος – Ιούνιος 1998) 110-136.

Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη, «Η γενοκτονία και η γυναικεία φωνή», στο περ. *Δίνη* 9 (1997) 11-49.

Βαρίκα, Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, Β εκδ., Αθήνα 1996.

Βαρίκα, Ελένη, «Το κενό στον καθρέπτη. Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών» στο: *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, Διαφορά και Οικουμενικότητα*, Κατάρτι 2000, σελ. 231-251.

Βαρίκα, Ελένη, «Η εξαίρεση και ο κανόνας», στο: *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, Διαφορά και Οικουμενικότητα*, Κατάρτι 2000, σελ. 252-268.

Βαρίκα, Ελένη, «Μητρότητα, Πατρότητα, Συμβόλαιο και άλλοι μύθοι της κλασικής πολιτικής θεωρίας», στο: *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, Διαφορά και Οικουμενικότητα*, Κατάρτι 2000, σελ.41-56.

Βαρίκα, Ελένη, *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά. Σελίδες από τα πρώτα βήματα του γυναικείου κινήματος*, ανθ. μτφ.σχ. Ελένη Βαρίκα – Κωστούλα Σκλαβενίτη, Εκδοτική ομάδα Γυναικών, Αθήνα 1981, σελ. 141-182.

Βαρίκα, Ελένη, *Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της 'γυναικείας φύλης'*, στο περ. *Διαβάζω* 198 (14-9-1988) 6-10.

Βαρίκα, Ελένη, «Πίσω από τις τζελουτζίες: η Αυτοβιογραφία της Ελισσάβετ Μαρτινέγκου», στο περ. *σκούπα* 2 (Ιούνης 1979) 21-32.

Bock, Gisela, «Πέρα από τις διχοτομίες. Προοπτικές στην ιστορία των Γυναικών», στο περ. *Δίνη* 6 (1993) 55-83.

Γαβριηλίδης, Βλ., *Αι γυναίκες*, εκδ. οίκος Ελευθερουδάκη, εισ. Θ. Ν. Συναδινός, Εν Αθήναις 1921.

Γαιτάνου – Γιαννιού, «Τα φιλολογικά σαλόνια της Κωνσταντινούπολης», στο περ. *Νέα Εστία* 505 (1948)

Γεδεών, Μανουήλ, *Μνεία των προ εμού: 1800-1863-1913*, 'Τα Χρονικά', Εν Αθήναις 1932.

Γεδεών, Μανουήλ, *Αποσημειώματα χρονογράφου 1800-1913, Τύποις Φοινικός*, Εν Αθήναις 1932.

Γεδεών, Μανουήλ, *Η πνευματική κίνησις του γένους κατά τον ΙΗ και ΙΘ αιώνα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου – Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα 1976, σελ. 57-95.

Γεδεών, Μανουήλ, *Γυναικεία περιοδικά*, στο περ. *Ελληνίς* Β/4 (1922) 103-105.

Δανόπουλος Κωστής – Λίτσα Χατζοπούλου, *Η Ευτέρπη (1847-1855)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.

Δε Βιάζης, Σπυρίδων, «Διαπρεπείς Ελληνίδες κατά τον ΙΘ αιώνα. Σαπφώ Λεοντιάς», στο περ. *Ελληνική Επιθεώρησις* τ. Ε (1912) 172-3 και 199-200.

Εξερτζόγλου, Χάρης, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, «Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας. Στόχοι παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19^ο αιώνα» στα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Β', Αθήνα 1986, σελ. 480-496.

Ιάλεμος, Οδ., *Η ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου και της επιδράσεως αυτού*, στο περ. ΕΦΣΚ 12 (1877-78) 6-19.

Ιωαννίδου, Μαριέττα, «Γυναίκες πεζογράφοι και άντρες κριτικοί στην ελληνική λογοτεχνία του περασμένου αιώνα», στο περ. *Δώμα* 9 (1987) 224-232.

Καρανικόλας, Σ., «Τα παρθεναγωγεία της Κωνσταντινούπολης», στο περ. *Παρνασσός* ΙΖ (1975) 173-200.

Καράογλου, Χ. Λ., «Προγραμματικές δηλώσεις περιοδικών (Πρώτες σκέψεις και εννιά δείγματα)», στο περ. *Δέντρο*, έτος 8^ο, Περίοδος Τρίτη, τόμος 2^ο^ς, τχ.25-6, σελ. 23-34.

Καράογλου, Χ. Λ., *Το Περιοδικό «Μούσα» (1920-1923). Ζητήματα ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1991.

Καρπόζηλου, Μάρθα, *Τα Ελληνικά Οικογενειακά Φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Παράρτημα Αρ. 1, Ιωάννινα 1991.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «The enlightenment and womanhood: cultural change and the politics of exclusion», στο περ. *Journal of Modern Greek Studies* 1/1 (1983) 39-61.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19^ο αιώνα», στο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αι.*, επιμ. Δ. Γ. Τσαούση, Εστία, Αθήνα 1984, σελ. 23-37.

Μάγερ, Κ., *Ιστορία του ελληνικού τύπου Α, 1790-1900*, Αθήνα 1957.

Μάργαρης, Δημ., *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία και η εποχή τους*, Αθήνα [1954].

Μέντη, Δώρα, «Η Γυναικεία Λογοτεχνική παρουσία στα Επτάνησα τον 19^ο αιώνα», στο περ. *Θέματα Λογοτεχνίας* 13 (Νοεμ. 1989 - Φεβρ. 2000).

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα – Ελεγμίτου Ελένη, «Εγχειρίδια Οικιακής Οικονομίας: παλιές και νέες εκδοχές των γυναικείων καθηκόντων», στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Ιστορικότητα της*

παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Β', σελ. 425-440..

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα – Ελεγκίτου Ελένη, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και φύλο. Κείμενα των S. Ortner, M. Strathern, M. Rosaldo*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σελ. 75-107.

Μούτσογλου, Βασίλης Β., *Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης 1821-1922*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1998.

Ντελόπουλος, Κυρ., «Φιλολογικά ψευδώνυμα. Μέθοδοι προσέγγισης και προβλήματα ανίχνευσης, ταύτισης και αποκατάστασης», στα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου αφιερωμένου στην μνήμη Κ. Θ. Δημαρά *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*, Όμιλος μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σελ.511-518.

Ντενίση, Σοφία, «Οι λόγιες Ελληνίδες στα χρόνια του ελληνικού ρομαντισμού», στο περ. *Διαβάζω* 339 (Ιούλιος 1994) 9-17.

Ξηραδάκη, Κούλα, *Από τα Αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και Δασκάλες υποδούλου ελληνισμού*, Αθήνα 1972.

Παπακόστας, Γιάννης, *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1980, κεφ. 2, σελ. 28-50.

Παρρέν, Καλλιρρόη, «Ο κ. Ροΐδης και αι γράφουσαι Ελληνίδες», στο περ. *Εφημερίς των Κυριών* έτος Ι αρ. 442 (5 Μαΐου 1896) 1-3 και αρ. 443 (12 Μαΐου 1896) 1-3.

Πολίτη, Ουρανία Κ., [απάντηση στο Μ. Ι. Γεδεών], στο περ. *Ελληνίς* Β/4 (1922) 105-6.

Πολίτη, Ουρανία Κ., *Γυναικείες φυσιογνωμίες του περασμένου αιώνα*, στο περ. *Ελληνίς* 6-7 (1921) 173-181.

Ριζάκη, Ειρήνη, «Αγγελία σύστασης Λέσχης Κυριών (Αθήνα 1888): Μια απόπειρα διείσδυσης των γυναικών στο δημόσιο χώρο», στο περ. *Δίμη* 6 (1993) 166-179.

Ροΐδης, Εμμανουήλ, «Αι γράφουσαι Ελληνίδες», στο: Ροΐδης Εμμανουήλ, *Άπαντα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Ερμής, Αθήνα 1978, τόμος 5^{ος} (1894-1904), σελ. 121-131.

Ροΐδης, Εμμανουήλ, «Αι απόστολοι της γυναικείας χειραφετήσεως», στο: Ροΐδης Εμμανουήλ, *Άπαντα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Ερμής, Αθήνα 1978, τόμος 5^{ος} (1894-1904), σελ. 258-262.

Σαρλικιώτη, Χαρά, «Ο γυναικείος τύπος του προηγούμενου αιώνα», στο περ. *Τότε* 1 (Μαΐος 1983) 13-22.

Σαχίνης, Απ., *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, Αθήνα 1964.

Σκαλτσά, Ματούλα Χ., *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1983.

Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χρ., *Το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19^ο αι.*, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα 1994.

Σταυροπούλου, Έρη, «Στολισμένη με γράμματα (Η εικόνα της μορφωμένης Ελληνίδας στη λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα)», στα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου αφιερωμένου στην μνήμη Κ. Θ. Δημαρά *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*, Όμιλος μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σελ. 421-436.

Σταύρου, Τατιάνα, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Το Υπουργείον Παιδείας του αλύτρωτου Ελληνισμού*, (χ.ε.), Αθήνα 1967.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, Κωνσταντινούπολη (1856-1908). Η ακμή του Ελληνισμού, Εκδοτική Αθηνών 1994.

Ταμπούκου Μαρία, «Χαρτογραφώντας τον εαυτό της. Προσεγγίσεις της γυναικείας ύπαρξης στην εκπαίδευση μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα», στο περ. *Δίμη* 9 (1997) 51-74.

Ταρσούλη, Αθηνά, *Ελληνίδες ποιήτριες 1857-1940*, Αθήνα 1951.

Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο.

Φουρναράκη, Ελένη, «Παρεμβάσεις», στον τόμο *Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γεν. Γραμματεία Ν. Γενιάς, Αθήνα 1986, τ. Α, σελ. 511-514.

Φουρναράκη, Ελένη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί Προβληματισμοί (1830-1910). Ένα Ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

Φουρναράκη, Ελένη, «'Την απεστέρησε της τιμής της ισότητος...'. Το πρώτο γυναικείο περιοδικό», εφημ. *Κυριακάτικη Αυγή*, «Ενθέματα» αρ. 149 (2 Απριλίου 2000) 30.

Ψαρρά, Αγγέλικα, «Γύναι, ποιήσον ημίν...Κυρία, έμπνευσον ημίν: ένα γυναικείο κείμενο του 1871», στο περ. *σκούπα 2* (Ιούνης 1979) 14-20.

Ψαρρά, Αγγέλικα, «Γυναικεία περιοδικά του 19^{ου} αιώνα», στο περ. *σκούπα 2* (Ιούνης 1979) 3-13.

Ψαρρά, Αγγέλικα, «Μητέρα ή πολίτις: Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», στο περ. *Δίνη* 9 (1997) 239-257.

Ψαρρά, Αγγέλικα, «Εφημερίς των Κυριών», στο περ. *σκούπα 1* (Γενάρης 1979) 5-13.

Ψαρρά, Αγγέλικα, «*Άμα η όρνιθα αρχίση να λαλή ως πετεινός, σφάξε την αμέσως. Η διαμάχη Ροΐδη-γραφουσών*», στο περ. *σκούπα 2* (Δεκ. 1979) 3-13.

Ψαρρά, Αγγέλικα, «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», στο περ. *Δίνη* 6 (1993) 31-54.